ISSN 0206-4340

Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси

„Азәрбајчан мәктәби"

журналына әлавә

1990 2

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

Н. КӘНЧӘВИНИН ҺИКМӘТЛИ СӨЗЛӘРИ

Чалыш ки, кирпијин олсун алмазтәк,
Ајыг ол, өлкәнин кешијини чәк!

Хидмәт етмәк сајылыр кишиликдән нишана,
Халгына хидмәт етмәк бир шәрәфдир инсана.

Чалыш өз халгынын ишинә јара,
Кејсин әмәлиндән дүнја зәр-хара.

Һүнәр ардынча гош, халга һүнәр сач,
Гапылар бағлама, әр ол, гапы ач.

Сәадәт камалла јетишир баша,
Халга һөрмәт елә, әдәблә јаша.

Өз гәбиләсинә аси олан шәхс,
Онунла бир јердә јашаја билмәз.

Халг мәнә версә дә әзијјәт, кәдәр,
Гыјмарам инчисин мәндән бир нәфәр.

Әзијјәт ејләсән, чәфа кәрәрсән,
Меһрибанлыг етсән, сәфа сүрәрсән.

Јаманлыг етмәкдән узаг ол, узаг.
Пислијин әвәзи пислик олачаг.

Бәла кәрәчәксән пислик етдинсә,
Әвәз верәчәкдир дүнја һәр кәсә.

Јаша ки, дүнјаја ишыг верәсән,
Торпаға көз дикмә илан кими сән.

Јахшылыг етмәсән әкәр инсана,
Бөјүклүк шәрәфи верилмәз сана.

Гујуја салсан да јахшылығы, бил,
Јенә гајыдачаг, о итән дејил.

Бир хәрабә көрсән, гурмаға тәләс,
Мәсләһәт беләдир, әмәјин итмәз.

Худпәсәнд олмајан тәмиз бир инсан,
Горхмаз нә јахшыдан, нә дә јамандан.

CS CamScanner ile tarandı

Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!

1954-чү илдән чыхыр

Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси

АПРЕЛ — ИЈУН

1990

№ 2 [142]

[МЕТОДИК МӘЧМУӘ]

АЗӘРБАЈЧАН ССР ХАЛГ ТӘҺСИЛИ НАЗИРЛИЈИНИН ОРГАНЫ
«АЗӘРБАЈЧАН МӘКТӘБИ» ЖУРНАЛЫНА ӘЛАВӘ

БУ НӨМРӘДӘ:

Методика вә иш тәчрүбәси

Б. Мурадов — Н. Кәнчәвинин «Хосров вә Ширин» әсәриндә Хосров сурәтинин тәдриси һаггында мүлаһизәләр . . . 3
В. Гурбанов, Г. Гулијев, О. Һәсәнов — Дил тәдрисинин психоложи проблемләринә даир бә'зи мүлаһизәләр . . . 9
И. Һәшимов — Тарихи ирсимизә еһтирам тәрбијәси . . . 13
Ә. Рәһимова — Нитгин дүзкүнлүјү вә ајдынлығы . . . 16
Ф. Һәсәнов — Нәгли типли иншалар үзрә јазы бачарыгларынын формалашдырылмасына даир . . . 20
Ш. Гулијева — Әдәбијјат тәдрисиндә шакирдләрә мә'нәви-естетик һисләр ашыламағын имкан вә јоллары . . . 26
М. Һәсәнов — Көмәкчи нитг һиссәләри тәдрисинин бә'зи мәсәләләри . . . 30
Т. Һәсәнов — Милли гүрур вә ләјагәт һиссинин ашыланмасы тәчрүбәсиндән . . . 32
Г. Мәммәдов — Лирик мәтнләрин идеја-бәдии мәзмунунун тәһлили . . . 36

Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили

Ә. Аббасов — Тә'лимин принсипләри һаггында . . . 39
Е. Магсудов — Дили сева-сева севдирәк кәрәк . . . 43

Фәнләрин тәдриси

Р. Абдуллајев — Јенидәнгурманын тәләбләри бахымындан . . . 46
Ш. Бајрамов — Азәрбајчан дилинә гајғылы мүнасибәт көстәрмәк мә'нәви борчумуздур . . . 51

Дидактик материаллар

А. Меһрәлијев — Азәрбајчан дилинә аид гәзет материалларындан истифадә . . . 55

Демократија вә ашкарлыг ишығында

И. Ағајев — XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчан поезијасында милли азадлыг идејалары . . . 59

Мүәллимин өзүнүтәһсилинә көмәк

М. Асланова — Гасым бәј Закирин лирикасы . . . 65
Ш. Бүнјадова — Низами Новруз бајрамы һаггында . . . 70

Бизим иш јолдашларымыз

Х. Мәммәдов — Балаларын истәјинә пајланан өмүр... . . . 72
Ә. Иманов — Көнүлләрә нурлу баһар . . . 74

Рәсми шө'бә

Азәрбајчан ССР халг тәһсили назири Р. В. Фејзуллајев јолдаш назирлијин ајлыг «Ана сөзү» журналынын јарадылмасы һаггында әмр вермишдир . . . 75
Азәрбајчан дилиндән дәринләшдирилмиш програм . . . 76

Баш редактор: З. Ч. ӘЛИЈЕВА
Редаксија һеј'әти: Ә. ӘФӘНДИЗАДӘ [редактор], Ә. АБДУЛЛАЈЕВ, Р. АБДУЛЛАЈЕВ, С. ГАРАБӘЈОВА, А. ГУРБАНОВ, В. ГУРБАНОВ, Ә. ӘЛИЈЕВ, Ч. ӘҺМӘДОВ, А. ӘҺМӘДОВА, Ш. МИКАЈЫЛОВ, Ә. РӘҺИМОВА, А. ТӘҺМАСИБ.

© «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси», 1990-чы ил.

Scanned with CamScanner

«АЗЕРБАЙДЖАН ДИЛИ ВЕ ЭДЕБИЯТ ТЕДРИСИ»
[«Преподавание азербайджанского языка и литературы»]
Методический сборник. Приложение к журналу
«Азербайджан мектеби» — органа Министерства народного
образования Азербайджанской ССР, № 2 [142], 1990.

В НОМЕРЕ:

Методика и опыт работы

Б. Мурадов — Некоторые методические рекомендации по изучению образа Хосров в поэме «Хосров и Ширин» Низами Гянджеви 3
В. Гурбанов, Г. Гулиев, О. Гасанов — Психологические проблемы изучения языка 9
И. Гашимов — Уважительного отношения к историческим наследием 13
А. Рагимова — Правильность и ясность языка 16
Ф. Гасанов — К формированию умений по письму повествовательных сочинений . 20
Ш. Кулиева — Пути и возможности нравственно-эстетического воспитания на уроках литературы 26
М. Гасанов — Некоторые особенности изучений вспомогательных частей речи . . 30
Т. Гасанов — Из опыта воплощения национальной гордости и достоинства . . . 32
Г. Мамедов — Анализ идейно-художественного содержания лирических текстов . 36

Азербайджанский язык в русской школе

Э. Аббасов — О принципах обучения 39
Э. Магсудов — Любовь к языку — воспитательная сторона урока 43

Изучение предметов

Р. Абдуллаев — С позиции перестройки 46
Ш. Байрамов — Заботливое отношение к преподаванию азербайджанского языка — наш моральный долг 51

Дидактические материалы

А. Мехралиев — Использование газетных материалов для урока азербайджанского языка 55

В свете демократия и гласность

И. Агаев — Национально-освободительные идеи в азербайджанской литературе в начале XIX века. 59

В помощь самообразованию учителя

М. Асланова — Лирика Гасум-бек Закира 65
Ш. Бунятова — Низами о празднике Новруза 70

Наши товарищи по работе

Х. Мамедов — Жизнь, вливающаяся в мечты детей 72
А. Иманов — Светлая весна к сердцам 74

Официальный отдел

Министр народного образования Азербайджанской ССР товарищ Фейзуллаев Р. Б. издал приказ об образовании журнала «Ана сөзү» 75
Углубленная программа по азербайджанскому языку 76

Техники редактор вә корректор: Сәриjjә Новруз гызы.

Фотоjыгыма верилмиш 8. 06. 90. Чапа имзаланмыш 7. 08. 90. Кагыз форматы: 70 × 108¹/₁₆=2,25 кагыз вәрәги. Кагыз: тип. №2. Шрифт дәсти: корпус. Јүксәк чап үсулу. 4,5 физики чап вәрәги. 6,1 шәрти чап вәрәги. 6,0 учот нәшр вәрәги.
Сифариш 4090. Тираж 13323.

Редаксиjанын үнваны: Бакы шәһәри, Низами күчәси, 58.
Телефонлар: баш редактор: 93-82-97; баш редактор муавини: 93-55-82; мәс'ул катиб: 93-55-82; шө'бә редактору: 93-13-45; корректор: 32-37-33; мүһасибат: 93-13-45.

CamScanner ile tarandı

Бакы шәһәри, Азәрбаjчан КП МК-нын «Коммунист» нәшриjjатынын мәтбәәси.
Город Баку, типография издательства «Коммунист» ЦК КП Азербайджана.

Н. Кәнчәвинин «Хосров вә Ширин» әсәриндә Хосров сурәтинин тәдриси һаггында мүлаһизәләр

Билал МУРАДОВ
В. И. Ленин адына АПИ-нин досенти, педагожи елмләр намизәди

Сон вахтлар белә бир һал мүшаһидә олунур: рәһбәр органлар һәр һансы бир мәсәлә барәсиндә әсасән дүзкүн гәрар гәбул едирләр, лакин һәмин саһәдә вәзиjjәт jахшылашмыр, бә'зән һәтта писләшир. Буну Низами Кәнчәви илә әлагәдар гәбул едилән гәрарларын агибәти дә тәсдиг едир. 1979-чу илдә Азәрбаjчан КП МК Низаминин тәдгиги, нәшри вә тәблиғи һаггында гәрар гәбул етдикдән бир ил сонра, 1980-чи илдә орта мәктәбдә Низаминин тәдрисинә аjрылмыш вахтын мигдары азалдылараг 28 саатдан 20 саата ендирилмишдир. Бундан башга, сон илләр Низаминин мәктәбдә өjрәдилмәси саһәсиндә һеч бир jени истигамәт көстәрилмәмиш, әввәлки нөгсанлар даһа да дәринләшдирилмишдир.

Һәмин нөгсанлардан бири будур ки, бөjүк сәнәткарын jарадычылығынын маһиjjәтини тәшкил едән үмумбәшәри естетик идеаллар, кеjфиjjәтләр, Низами дүнjасынын һуманист көзәллиjи ачылыб көстәрилмир. Бунун әвәзинә, онун әсәрләри мәһдуд сиjаси өлчүләрлә, ифрат сосиолокизм критериjалары илә тәһлил олунур, һәтта бә'зән Низамиjә аид олмаjан идеjалар, фикирләр онун адына jазылыр. Бу нөгсан онун әсәрләринин сечилиб програма дахил едилмәси принсипиндә, һабелә һәмин нүмунәләрин тәһлилиндә өзүнү габарыг көстәрир.

Өлкәнин идарә олунмасы һаггында Низаминин белә бир консепсиjасы вардыр ки, һәр шеj һөкмдардан асылыдыр, халгын хошбәхтлиjи вә jа бәдбәхтлиjи онун фәалиjjәти илә бағлыдыр. Ағыллы, мә'нәвиjjатча даима тәкмилләшән, әдаләтли һөкмдар проблеми бүтүн өмрү боjу Низамини мәшғул етмишдир. Буна көрә дә онун әсәрләриндә тәсвир олунан һөкмдарларын чоху дәрин биликли, зәнкин мә'нәвиjjатлы, бачарыглы, әдаләтли адамлардыр. Онларын бир гисми исә сәһвләрә jол верән вә буну сонрадан баша дүшәрәк мә'нәви изтираблар кечирән, һәjат дәрсләриндән ибрәт көтүрүб нөгсанларыны арадан галдырмаға чалышанлардыр. Низами өз дөврүнүн ичтимаи-сиjаси һәjатына, мүасири олан һөкмдарлара мәһз белә мүсбәт бәдии образларла тә'сир көстәрмәк истәмишдир. Ағылсыз, гәддар һөкмдар образларына Низаминин әсәрләриндә чох аз тәсадүф етмәк олур. Мәсәлән, «Сирләр хәзинәси»ндә һөкмдарлардан бәһс олунан сәккиз һекаjәтдән jалныз бириндә әдаләтсиз падшаһ образы jаратмышдыр. Сон әсәри «Искәндәрнамә»дә дә мүәллиф белә бир мөвгеjә садиг галмышдыр. Орта мәктәбдә исә бунун әксини көрүрүк. Низаминин програма дахил едилмиш әсәрләри, һабелә тәдрис материалларында онларын тәһлили белә тәсәввүр jарадыр ки, Низами әсас е'тибары илә әдаләтсиз, ағылсыз һөкмдар образлары jаратмыш вә охучулары онлара гаршы мүбаризә апармаға сөвг етмишдир. Тәсадүфи деjилдир ки, «Сирләр хәзинәси» әсәриндән мәһз гәддар падшаһа һәср олунмуш jеканә һекаjәт — «Солтан Сәнчәр вә гары» һекаjәти програма дахил едилмишдир. Шаирин дикәр әсәрләриндән сечилиб мәктәбдә өjрәдилән нүмунәләр вә онларын тәһлили дә бу истигамәтдәдир.

Бу чүр геjри-елми меjл өлкәмиздә кениш jаjылмыш белә бир

Scanned with CamScanner

мүддәа илә ... әдаләтлә идарә етмәји бачармаз, халгын хош күзәраныны тә'мин едә билмәзләр; дөвләт халгын ихтијарында олмалыдыр вә јалныз халг һакимијјәти инсанлара хошбәхтлик кәтирә биләр. Һалбуки, тарихин тәчрүбәси, хүсусилә сон әсрләрдә баш вермиш һадисәләр бу һөкмүн әсассыз олдуғуну сүбут етди. Тарих көстәрир ки, дөвләт гурумунун формаларынын мүхтәлифлијиндән асылы олмајараг, һәмишә, һәр јердә һакимијјәти шәхсијјәтләр идарә етмишләр. Адамларын хошбәхтлији һеч дә ујдурма демократик режимләрдән дејил, халгын мәнафејини һәр шејдән үстүн тутан, ағыллы, дәрин дүшүнчәли, јүксәк идарәетмә бачарығына малик рәһбәрләрдән асылыдыр. Бу рәһбәрләрин һансы јолла — ингилаби һәрәкатламы, күч тәтбиг етмәкләми, јахуд сечкиләр јолу иләми һакимијјәтә кечмәси исә башга мәсәләдир ки, онларын һансынын үстүнлүјү барәдә гәти фикир сөјләмәк олмаз. Тарих көстәрир ки, бә'зән гырғынларла, јахуд варислик јолу илә һакимијјәти әлә алан өлкә рәһбәри ингилаб васитәсилә, јахуд динч јолла һакимијјәтә кечмиш рәһбәрдән даһа әдаләтли вә мүтәрәгги олур. Лакин һуманитар фәнләрин, о чүмләдән, әдәбијјатын тәдрисиндә кәнч нәслә белә бир фикир тәлгин олунур ки, бүтүн һөкмдарлар — фир'онлар, краллар, шаһлар, чарлар һеч вахт өлкәни ағыллы, әдаләтлә идарә етмәмишләр, халгын истәкләрини һәјата кечирмәмишләр. Мәһз бунун нәтичәсиндә инди орта вә кәнч нәсилдә белә бир сәһв инам јаранмышдыр ки, әгидәсиндән, мөвгејиндән, әмәлләриндән асылы олмајараг бүтүн өлкә рәһбәрләри халгын дүшмәнләридир; онлара гаршы кортәбии олараг, мәнфи емосијалар, чох заман икраһ һиссләри, дүшмәнчилик әһвалы вардыр.

Инди биз Низами идејаларынын, әсәрләринин руһунун зиддинә олараг кәнч нәсли мәһз бу чүр тәрбијә етмәјә чалышырыг. Бир сыра һөкмдар образларыны Низаминин өзүнүн дүшүнүб јаратдығы кими дејил, өзүмүзүн ујдурдуғумуз сијаси гәлибләр әсасында, өзүмүзүн истәдијимиз кими баша дүшүб гијмәтләндиририк. Бу бахымдан «Хосров вә Ширин» әсәриндәки Хосров сурәтинин тәһлили чох характерикдир. Әсәрин орта мәктәбдә өјрәдилмәсинә даир бүтүн тәдрис материалларында Хосров башдан-ајаға мәнфи образ кими характеризә олунур. Әдәбијјат дәрслијиндә јазылыр: «Хосров јүнкүл хасијјәтли, өлкәнин мүгәддәратыны дүшүнмәјән, мәһәббәтә әјләнчә кими бахан, өз кәләчәјини фикирләшмәјән ирадәсиз бир кәнч иди. Һәлә әсрин әввәлиндә Хосров атасы тәрәфиндән кәндлиләрин мәнафеји үчүн гојулмуш ганунлары позур. О, әсәрин сонракы сәһнәләриндә күнләрини сәрхошлугла кечирмәјә чалышан, халгын дәрдини чәкмәјән, елм вә мә'рифәтдән узаг олан шаһзадә кими тәсвир едилир. Хосровун позғунлуғу мәһәббәтә мүнасибәтиндә даһа ајдын нәзәрә чарпыр. О, Ширини севдији һалда, Мәрјәмлә, Шәкәрлә евләнир вә Ширинин мә'нәви изтирабларына сәбәб олур» [сәһ. 54—55]. Бу һөкмләрин һамысы әсассыздыр.

Әсәрин мәзмунуну диггәтлә нәзәрдән кечирдикдә Хосров охучунун хәјалында, мүәјјән сәһвләри, нөгсанлары илә бәрабәр, саф бир мәһәббәтлә севән, дәрин дүшүнчәли, мә'нәви ишкәнчәләр кечирән бир кәнч кими чанланыр. Әсәрдә онун әдаләтсизлијини көстәрән һеч бир епизод, штрих белә јохдур. Әксинә, мүәллиф онун ағыллы һөкмдар олдуғуну тәрәннүм едир:

Тале белә бир гурғу гурду,
Шаһ фирузә рәнкли тахта отурду.
О ағы гарадан дәрһал ајырды,
Мәғрибдән мәшригә јајылды ады.
Мәмләкәт һөкмүнә кечәндән бәри,
Күндән-күнә артды гүдрәт әсәри. [Н. Кәнчәви, «Хосров вә Ширин», Б. 1983, сәһ, 150].

Һәтта Хосровун образына көлкә сала биләчәк һәрәкәтләринә — Фәрһада мүнасибәтләринә диггәт јетирдикдә көрүрүк ки, о гәддар, гансыз адам дејилдир: онун сәһвләри мәһәббәтин төрәтдији бәлалардыр. Фәрһадын Ширинә јијәләнәчәји фикриндән дәһшәтә кәлән Хосров мүдрик гочалардан мәсләһәт истәјир. Ағыллы гочалар дејирләр ки, сән Ширинин өлүм хәбәрини она чатдырсан әлләри ишдән сојујар вә Ширинә саһиб ола билмәз:

Ағыллы гочалар дедиләр ки: «Сән
Әкәр истәјирсән үстүн кәләсән
Бир гасид көндәр, гој Фәрһада десин:
Нә дурмусан, өлдү гәфләтән Ширин.
Бәлкә белә бир хәбәр она јетиркән
Фәрһадын әлләри сојуду ишдән» [Јенә орада, сәһ. 207]

Хосров ағыллы гочаларын дедијинә әмәл едир. Лакин сал гајалары мума дөндәрән Фәрһад бу гара хәбәрә дөзмәјиб өлүр. Бу һадисә Хосрову дәриндән сарсыдыр:

Шаһ өз етдијиндән чох пешман олду,
Әмәлинин дәрди гәлбинә долду.
Гәлби раһатсызды, әһвалы хараб,
Нечә верәчәкдир бу зүлмә чаваб? [Сәһ. 212]

Хосров о гәдәр инчәгәлбли, һәссас вә мүдрикдир ки, өзүнүн гаты дүшмәни олан Бәһрам Чубинин өлүм хәбәрини ешитдикдә севинмир, эксинә, гәмләнир, инсан талеји һаггында дәрин дүшүнчәләрә далыр вә јас сахлајыр:

Хосров тахтдан енди, артды гајғысы,
Көзләриндән ахды чох күл рәнкли су.
Дүз үч күн Бәһрамчүн батды кәдәрә,
Нә тахта әл вурду, нә гәдәһләрә. [Сәһ. 167]

Хосрову позғунлугда, мәһәббәтә хәјанәтдә күнаһландырмаг өзү бөјүк күнаһдыр. О, Ширинә вурулдуғу илк андан сон нәфәсинә гәдәр онун мәһәббәтинин аловунда говрулур, көзәл севки дујғулары ону тәрк етмир. Хосровун ајағына хәјанәт кими јазылан һадисәләр онун дөнүклүјүнүн нәтичәси дејил, мәһз Ширинин мәһәббәти уғбатындан башына кәлән мүсибәтләрдир, онун фачиәсидир. Әсәрин мәзмунуна нәзәр салаг. Хосров Ширинә говушмаг үчүн Бәрдәјә кәлир. Ширинлә кечирдији күнләрдә өзүнү дүнјанын ән бәхтәвәри һесаб едән Хосров һәр шеји, һәтта өлкәсини, она чатачаг тахттачы унудуб өмрү боју мәһәббәт дујғулары илә јашамаг истәјир. Лакин Ширин она билдирир ки, јурдуну, вар-дөвләтини дүшмәнә верән бир адама әрә кетмәјәчәкдир. Хосров мәһз Ширинин сөзүнү јерә салмамаг, онун мәһәббәтинә лајиг олмаг үчүн Рум һөкмдарындан гошун алыб өлкәсини азад едир, елә буна көрә дә Рум гејсәринин гызы Мәрјәмлә евләнмәјә мәчбур олур.

Әсәрдә көстәрилир ки, Хосров ән гүдрәтли шаһлардан биридир, ән нүфузлу һөкмдарлардан биринин гызы илә евләнмишдир. Лакин о бәдбәхтдир. Чүнки Шириндән ајрылмышдыр:

Шаһ тахту тачына јетишән заман,
Ширинин гәмзәси башлады талан.
Нә көнүлдән гәми атмаг олурду,
Нә дә гәм верәнә чатмаг олурду.
Чүнки Мәрјәм иди инди арвады
Онун сајәсиндә јүксәлди ады.
Доғрудур, шаһлығы, хәзнәси варды,
Ширинсиз гәмкинди, чох бигәрарды.
Демирәм, шадланмыр, һеч олмурду шән,
Дејирәм, күлмүрдү анчаг үрәкдән.
Меј ичиб нәғмәләр динләрди һәрдән,
Бә'зән меј төкүрдү чама көзүндән.

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

Шаһ дејирди
Шаһлыг, ја ашиглик, чаваб вер көрәк?
Һөкумәт ешг илә ујмаз һеч заман
Кәрәк бириндән јапыша инсан.
... Накам бир гушам ки, мән јун јувадан
Ипәк тор ичинә дүшмүшәм, аман...
Гәлбим күлүстана кетмәк арзулар,
Әфсус ајағымда вар гызыл чидар... [Сәһ. 151—152]

Бу мисраларда биз Хосровун дәрин фачиәсини көрүрүк. Чох ағыр сијаси, ичтимаи вәзифәләрин мәнкәнәсинә кечмиш һөкмдар илә инчә дујғулар аләминдә гајғысыз вә тәманнасыз јашамаг истәјән кәнчин һәјаты, арзу вә диләкләри бир арада сығмыр. Низами демишкән, һөкумәт илә ешг һеч заман ујмур. Бу ики дивар арасына дүшән Хосров хошбәхтликдән мәһрумдур: о изтираблар ичәрисиндә чабалајыр, мә'нәви сарсынтылар кечирир.

Хосров Ширинин Мәдаинә кәлдијини ешитдикдә көрүшә чан атыр, ону сараја кәтирмәк истәјир. Мәрјәмә јалварыб ондан ичазә истәјир:

Ичазә вер, о да олсун бир кәниз,
Галмасын гәрдә јалгыз, кимсәсиз. [Сәһ. 170]

Мәрјәм бу тәклифи гәтијјәтлә рәдд едир:

Әкәр кәлсә Ширин бир күн бу јерә,
Бојнума саларам гара кәндири.
Зүлүмдән өзүмү асарам дири.
Јахшыдыр ки, Ширин орда отурмуш,
Јахшыдыр, абадлыг көрмәсә бајгуш. [Сәһ. 171]

Хосровун Шәкәрлә евләнмәси дә онун Ширинә саф мәһәббәти илә бағлыдыр. Әсәрдә көстәрилир ки, Ширин Фәрһада дәрин һөрмәт едир, онун көрүшүнә кедир, һәлак олдуғда бу чәсур оғланы бөјүк дәбдәбә илә дәфн едир. Наз-гәмзәли Ширин, ејни заманда, Хосровла мәһәббәт ојуну ојнамағы севир. Хосров исә гысганыр, мә'нәви әзаблар кечирир. О да өз нөвбәсиндә севән бир кәнч кими мәһәббәт шылтаглығына јол верир:

Тә'сир еләмирди Ширинә һијлә,
Назы азалмырды түк гәдәр белә.
О наздан, гәмзәдән јорулараг шаһ,
Бир башга чарәјә кәтирди пәнаһ.
Истәди јар тапсын өзүнә бир күн,
Чолаг ешшәјини о јорға сүрсүн. [Сәһ. 219]

Шәкәрлә евләндикдән сонра да Хосров Ширини унутмур, Ширинә мәһәббәти даһа да шиддәтләнир. Бу никаһ она әлавә изтираблар, мә'нәви ишкәнчәләр кәтирир:

Ширинин ешгилә һеј чәкәрәк аһ,
Суда шәкәр кими әријирди шаһ.
Ширин һәсрәтиндән шаһ олмушду шам,
Одлара јанырды һеј сәһәр-ахшам.
... Үрәји дејирди: Тез кәлсин Ширин,
Бир фајдасы јохдур мәнә Шәкәрин.
... Башымда фырланса дәјирман дашы,
Шириндир көнлүмүн јенә сирдашы.
Доланыб башына, дөнмәрәм ондан,
Бир башым вар, вердим јолунда гурбан. [Сәһ. 230—231]

Хосровун өлүм сәһнәси дә онун Ширинә сәдагәтли олдуғуну тәсдиг едән тутарлы дәлилдир. О, өлүм ајағында сусузлугдан јаныр, ләкин Ширинә зәһмәт вермәмәк үчүн ону јухудан ајылтмыр. Тәсадүфи дејил ки, һәмин сәһнә јекунлашдырыларкән Хосров «вәфалы» адлан

Ширини јухудан ајылтмады о,
Белә өлүб кетди вәфалы Хосров. [Сәһ. 339]

Низаминин тәдрисиндә мүшаһидә олунан икинчи чидди нөгсан ондан ибарәтдир ки, онун әсәрләринин мәтни үзәриндә, демәк олар, иш апарылмыр. Һәтта шакирдләрин хејли һиссәси мүнтәхабатда верилмиш парчалары да охујуб мәзмунуну мәнимсәмирләр. Низаминин мәктәбдә бүтөвлүкдә тәдрис олунан «Хосров вә Ширин» әсәрини охујан шакирдләрә исә надир һалларда тәсадүф етмәк олар.

Низами елә сәнәткарлардандыр ки, онун һәр мисрасынын, һәр сөзүнүн дәрин мә'насы вардыр вә онлар үзәриндә дајаныб дүшүнмәдән мәзмун көзәллијини, сәнәткарлыг мәһарәтини дујуб баша дүшмәк олмаз. Тәәссүф ки, бу чәһәтә мәктәбләрдә диггәт јетирилмир. Доғрудур, бунун мүәјјән сәбәбләри вар: «Хосров вә Ширин» әсәрини шакирдләр чәтинликлә тапырлар, бу әсәр бүтүн мәктәб китабханаларында јохдур; һәмин әсәрин тәдрисинә ајрылмыш вахт гәнаәтләндиричи дејилдир. Бундан башга, мүәллимләрин бәдии мәтн үзәриндә иш апармаг үчүн кифајәт гәдәр һазырлығы олмадығындан, өзләри мәтни дәриндән гавраја билмәдикләриндән бу чүр мәшғәләләри тәшкил едә билмирләр. Лакин бунлар өз сәнәтини үрәкдән севән, Низамини шакирдләрә өјрәтмәк истәјән мүәллимләр үчүн бәһанә ола билмәз. Индики вәзијјәтдә дә тәдрис просесини интенсивләшдирмәк, әһәмијјәтсиз мә'луматлары, көјдән асылы галан тәһлилләри ихтисар етмәк јолу илә Низаминин мәктәбдә тәдрис олунан әсәрләринин өјрәнилмәсини тәкмилләшдирмәк, бәдии мәтн үзәриндә шәрһедичи мәшғәләләри тәшкил етмәк мүмкүндүр.

Бәдии мәтн үзәриндә иш заманы тәкчә үмуми мәзмун, нәјин тәсвир олундуғу дејил, һәм дә нечә тәсвир олундуғу өјрәнилмәлидир. Мәсәлән, «Хосров вә Ширин» дастанынын башланмасы парчасы үзәриндә иш апарыларкән онун композисијасыны нәзәрдән кечирмәк, һиссәләрини [Хосровун доғулмасы, тәрбијәси, ағыллы кәнч вә күчлү пәһләван кими инкишафы] мүәјјәнләшдирмәк кифајәт дејил. Һәм дә һәр һиссәдә верилән һадисәнин мәзмунунун нечә, һансы бәдии васитәләрлә тәсвир олундуғу ајдынлашдырылмалы, өјрәнилмәлидир. Хосровун көрпәлијинин тәсвирини нәзәрдән кечирәк. Мүәллиф көстәрир ки, Хосрову

Дајәси мүшк тәк ипәкдә сахлар,
Инчи тәк олмушду јери памбыглар.
Шаһ јанына һәр күн кәтирәрдиләр,
Күлтәк әлдән-әлә өтүрәрдиләр.
Додағында сүдә һәвәс дујараг,
Бәсләдиләр шәкәр вә сүдлә анчаг.
Шаһ јанына һәр күн кәтирәрдиләр,
Күлтәк әлдән-әлә өтүрәрдиләр. [Сәһ. 54—55]

Нә үчүн көрпәнин мәһз мүшкә, инчијә, күлә бәнзәдилмәси, бу бәнзәтмәләрлә онун һансы кејфијјәтләринин ифадә олундуғу дәрсдә изаһ едилмәлидир. Биринчи ифадәнин шәрһинә диггәт јетирәк: «Дајәси мүшк тәк ипәкдә сахлар». Изаһ олунмалыдыр ки, мүшк тәбии әтирдир, чејран баласынын көбәјиндән алыныр. Шаир бунунла билдирир ки, көрпә мүшк тәк әтирлидир. Мүшкүн әтри учуб кетмәсин дејә, ону ипәкдә сахлајырлар. Хосров да о гәдәр зәриф вә мәлаһәтлидир ки, ону ипәјә бүрүјүб сахлајырлар. Икинчи мисрада көрпәнин нә сәбәбә инчијә бәнзәдилмәсини изаһ едәрәк көстәрмәк лазымдыр ки, инчи дәнизин дибиндә олан вә гәвваслар тәрәфиндән тапылыб чыхарылан гијмәтли даш-гашдыр. Бу гијмәтли бәзәк дашынын ашыланмасынын вә шәффафлығынын итирмәсинин гаршысыны алмаг үчүн ону һәмишә памбыг арасында сахлајырлар. Мүәллиф бу бәнзәтмә илә билдирир ки, Хосров да инчи тәк чәтинликлә тапылдығына, јекана

Scanned with CamScanner

өвлад олдуғуна, әзизләнә-әзизләнә сахланмасына көрә мисилсиздир. Сонракы мисраларда Хосров күлә бәнзәдилмәклә онун заһирән дә гәнирсиз көзәл олдуғу билдирилир. Бәллидир ки, күл баһар фәслиндә олур вә тәбиәтә јарашыг верир. Хосров да беләчә баһар кимидир, өз көзәллији илә аиләјә, сараја тәравәт вә хош әһвал кәтирир.

Беләликлә, һәм сөзләрин лүғәти мә'насы изаһ едилир, һәм дә мәтндәки мәзмун чаларлары ачылыб көстәрилир, һәм дә образын характеринин мүәјјән чизкиләри ајдынлашдырылыр.

Низами әсәрләринин мәтни үзәриндә иш апараркән тәкчә бәдии сөз вә ифадәләр дејил, һәм дә чәтин сөзләр, тарихи адлар да шәрһ олунмалыдыр. «Хосров вә Ширин» дастанынын башланмасы» парчасында Кәсра, Һөрмүз, Хосров Пәрвиз, Мисирли Јусиф кими тарихи, әфсанәви адлар вардыр. Бунларын бә'зисинә өтәри, бә'зисинә исә кениш шәрһ вермәк лазымдыр.

Кәсра — Хосров Пәрвизин бабасы Нуширәван, јахуд Әнуширәван. VI әсрдә јашамышдыр. Ону әрәбләр Кәсра, јунанлар Хосров адландырмышлар. «Нуширәван вә бајгушларын сөһбәти» һекајәтиндә һәмин Нуширәван тәсвир олунур.

Һөрмүз — Хосровун атасы, Әнуширәванын оғлу.

Хосров Пәрвиз — Иранда III—VII әсрләрдә һакимијјәт сүрмүш Сасаниләрин 22-чи һөкмдары. 590—528-чи илләрдә шаһлыг етмишдир.

Мисирли Јусиф — Бу ад та гәдимләрдән кениш јајылмыш бир рәвајәтлә бағлыдыр. Һәмин рәвајәтә көрә, Јусиф Јагуб пејғәмбәрин оғлудур. Һәдсиз дәрәчәдә көзәл вә ағыллы олдуғуна көрә атасы ону дикәр оғланларындан чох истәјирмиш. Јусифин пахыллығыны чәкән гардашлары ону мәһв етмәк үчүн дәрин гујуја салмышлар. Тачирләр тәсадүфән ону тапыб гул кими Мисир падшаһынын вәзиринә сатмышлар. Вәзирин арвады көзәл Зүлејха она вурулмуш, лакин Јусиф башгасынын намусуна хәјанәт етмәјәрәк Зүлејханын тәклифини рәдд етмишдир. Зүлејха исә она бөһтан атараг зиндана салдырмышдыр. Јусиф једди ил һәбсдә галмыш, шаһын јухусуну дүзкүн јоздуғуна көрә азад едилиб, вәзир тә'јин олунмушдур. Сонра Мисир һакими олмуш вә Зүлејха илә евләнмишдир.

Јусиф Шәрг әдәбијјатында көзәллик, ағыллылыг вә рәһмдиллик рәмзинә чеврилмишдир. «Мисирли Јусифди санки бу Хосров» ифадәси Хосровун Јусиф кими көзәл, ағыллы, дәјанәтли олдуғуну билдирир.

«Хосров вә Ширин» дастанынын башланмасы» парчасынын тәдриси заманы мәтн үзәриндә ишин ифадәли охусу, мәзмунун планынын тәртиби, бәдии сөз вә ифадәләрин сечилиб јазылмасы вә с. кими формаларындан да истифадә етмәк олар. Дәрсдә мәтнин мүхтәлиф бахымлардан шәрһ олунмасы әсәрин мәзмунуну дүзкүн баша дүшмәјә көмәк етмәклә бәрабәр, шакирдләрин һисси јашынты кечирмәсини, дујғуларынын зәнкинләшмәсини тә'мин едир, ән башлычасы исә мүәллифин фикринин, естетик консепсијасынын дәрк олунмасына имкан јарадыр, әсәрлә бағлы олмајан мүчәррәд, сахта фикирләрин гаршысыны алыр.

CamScanner ile tarandı

Дил тәдрисинин психоложи проблемләринә даир бә'зи мүлаһизәләр

Вагиф ГУРБАНОВ
педагожи елмләр намизәди,

Гадир ГУЛИЈЕВ
Нахчыван ДПИ-нин баш мүәллими, психолокија елмләри намизәди,

Оруч ҺӘСӘНОВ
һәмин институтун баш мүәллими

Гәдим бир афоризмдә дејилдији кими, елм дүшүнчәсиз, дүшүнчә исә елмсиз тәһлүкәлидир. Мәшһур философ Конфусија өз трактатларында елми бүтүн вә һәр чүр тәфәккүр фәалијјәтинин мотивләшдирмә әмсалы һесаб етмишдир.

Лакин елмин дәрк олунмасында фәрди сәвијјәләр вә тәфәккүр динамикасынын ритми нәзәрә алынмалыдыр. Ахы «Бөјүк Лоғман» ады илә мәшһур олан Ибн-Синанын [Һүсејнин] мүәллими бахыб көрдү ки, онун тәфәккүр динамикасыны дикәр ушагларла бир сырада сахламаг вә сүр'әтини ағырлашдырмаг мүмкүн дејил, одур ки, фәрди мәшғәләләрә кечди; әкс һалда, о, Һүсејнин јарадычы габилијјәтинин гаршысыны алмыш оларды, онун өзүнәмәхсус дүшүнчәси вә истедадыны зәифләдә биләрди.

Дүнјада Ибн-Сина да, Низами Кәнчәви дә, А. Р. Иоффе дә өз гавраjыш бүтөвлүјү илә дикәрләриндән кәскин сурәтдә фәргләнмәк хүсусијјәтләринә малик олмушлар. Хүсуси исте'дадлары башгалары илә бир чәркәдә гојмадығымыз кими, бүтүн ушагларын да тә'лиминә, тәрбијәсинә вә инкишафына ејни мәгсәдлә баха, ејни методика илә јанаша билмәрик.

Дөврүмүз гејри-адиликләри илә сәчијјәвидир; бә'зән елә олур ки, јазыны үзүндән охуја билмәјән бир шәхс башгасынын үрәјиндән кечәнләри «охуја» билир. Белә исә мүхтәлиф сәвијјәдән олан шакирдләри ејни, јахуд јанашы партада отуртмагла нә газанырыг? Бәлкә, кеч дә олса, инди педагожи, психоложи һаллары нәзәрә алмыш олаг. Бу чәһәтдән дил тә'лиминин, о чүмләдән Азәрбајчан дили тә'лиминин бир сыра проблемләри өз һәллини көзләјир. Бу проблемләрдән бә'зиләри, програмларын, дәрсликләрин вә дәрсликләрә рәһбәрликләрин тәртиби принсипләриндә психоложи амилләрин лазымынча көзләнилмәмәси илә әлагәдардыр. Буну онунла изаһ етмәк олар ки, үмумијјәтлә, рус дили тә'лиминин психоложи әсасларына даир санбаллы тәдгигат әсәрләри јазылдығы һалда, биздә бу саһәјә лазыми диггәт јетирилмир.

Азәрбајчан дили тә'лими проблемләринин тәдгиги саһәсиндә психоложи аспектләрдән јанашма үсулларынын бу күн дә диггәтдән кәнарда галмасы диагностика вә прогнозлашдырма методларына лагејд мүнасибәтимизлә әлагәдардыр. Бунун нәтичәсидир ки, республикамызда дил тә'лиминин психоложи әсасларына даир тәдгигатчылара бөјүк еһтијач дујуруг вә бу саһә илә мәшғул оланларын тәдгигатларындан һансы конкрет мәгсәдләрин күдүлдүјү чох вахт мүәллифләрин өзләринә дә намә'лум галыр. Билмәк олмур ки, тәдгигата чеврилән Азәрбајчан дили тә'лиминин психоложи әсасларыдыр, ја үмумијјәтлә психолокијадыр. Чох вахт психи просесләрдән данышыб фактик нүмунәләри Азәрбајчан дилиндән кәтирмәк јолуна даһа чох үстүнлүк верилир, нәинки дил тә'лиминин психоложи аспектләрини өјрәнмә методикасына. Психологларымыз икинчи јола даһа чох мејл көстәрирләр. Бу да Д. Б. Елконинин, В. В. Да-

Scanned with CamScanner

выдовун, һабелә Л. В. Занковун, А. А. Лјублинскајанын тәдгигатларыны тәрчүмә едиб, охучулара чатдырмаг нијјәтини дашыјыр.

Дүздүр, Азәрбајчан дилинин ајры-ајры бөлмәләринин тәдрисинә һәср едилмиш бир сыра тәдгигатларда психоложи әсаслара хүсуси параграфлар, фәсилләр дә һәср олунур, лакин бу «гејри-експерименталлыг» нәтичәсиндә апарылан үмумиләшдирмәләрдән методика елми үчүн һеч нә сечиб көтүрмәк олмур.

Һәмин әсәрләрлә танышлыг көстәрир ки, белә тәдгигатлар өз методоложи аспектинә көрә ја тамам сәһв, ја да гејри-мәгсәдәмувафиг системләр үзәриндә гурулур. Мисал үчүн, фактики олараг, һәлә елә бир тәдгигата раст кәлмирик ки, орада психоложи дәринлик һисс едилсин, өјрәнилән материалын дил вә нитг хүсусијјәтләринин, ајры-ајрылыгда тәһлили верилмиш олсун. Јери кәлмишкән, ону да гејд етмәјә билмәрик ки, Азәрбајчан дилинин методикасына даир мүдафиә едилән диссертасијаларда да тәнгидә даһа үох мә'руз галан һәмин чәһәтләрдир. Бу чәтинлији һисс едән тәдгигатчылар бир чох һалларда «психоложи әсаслары» арашдырмағы нәзәрдә тутмурлар.

Азәрбајчан дили тә'лиминин елми-психоложи әсасларынын бир күлл һалында тәдгигатлара чеврилмәмәсинин нәтичәсидир ки, програм вә дәрслик тәртибчиләринин, о чүмләдән практик мүәллимләрин әлиндә онлара лазым олан васитләр јохдур. Әкәр беләдирсә, бәс тә'лимин мәзмунуну мүәјјәнләшдирәркән [тәкмилләшдирәркән, јахуд јениләшдирәркән] һансы елми психоложи мүлаһизәләрә истинад едилир? Диференсиал тә'лим, фәрди јанашма принсипләриндән ирәли кәлән мүддәаларын тәтбигини реаллашдырмаг нә дәрәчәдә мүмкүн олур?

Республикамызда хүсуси тәдрис психолокија мәктәбләринин олмадығы мә'лумдур. Лакин белә мәктәбләрин јарадылмасына чидди еһтијач олдуғу барәдә дә дүшүнмүрүк. Азәрбајчан КП МК-нын Азәрбајчан дили илә бағлы гәрарыны һәјата кечирмәк үчүн дилчи методист-психологлар јетишдирилмәсинә тәләбат артыр, бу имкандан нә гәдәр дүшүнүлмүш вә сәмәрәли истифадә едилсә, бир о гәдәр мәгсәдәујғун вә фајдалы олар.

Гејд едәк ки, чари дәрс илиндән бир сыра мәктәбләрдә Азәрбајчан дилини дәринләшдирилмиш програмла өјрәнән синифләрин јарадылмасы вә һәмин синифләр үчүн хүсуси програмларын тәртибини алгышламаг лазымдыр. Бунунла белә, дил тә'лиминин дикәр психоложи проблемләри үзәриндә дә чидди дүшүнмәк тәләб олунур. Өзү дә бу ишә систем призмасындан бахылмалыдыр.

Програм вә дәрсликләрин, һабелә дәрсликләрә рәһбәрликләрин тәртибиндә психоложи амилләри нәзәрә алмаг чәһәтдән үмуми мүлаһизәләрә истинад едилир. Бу вахта гәдәр програмларын тәртибиндә Л. С. Выготски психолокија мәктәби тәдгигатчыларынын вермиш олдуғу ики чүр трактовканын икиси дә сынагдан кечирилмишдир. Онлардан бири беләдир: **ушагларын шүуру нәзәри чәһәтдән чәтинлијә салынанда даһа интенсив инкишаф едир.** Бу мүлаһизәјә әсасланан 70-чи илләрин програм вә дәрсликләринин агибәти һамыја мә'лумдур. Онун ардынча тә'лимин мәзмуну **«шакирдләрин шүуру практик фәалијјәт просесиндә инкишаф едир»** мүлаһизәсинә әсасән тәкмилләшдирилирди. Дикәр фәнләр кими, дил тә'лиминдә дә бу психоложи прогноз проблемләрдән хилас ола билмәди. Әлбәттә, икинчи трактовка тә'лимин практик истигамәтинин гүввәтләндирилмәсини тәләб едир. Бу исә башлыча диггәтин савадлы јазыја, әдәби тәләффүзә, бир сөзлә, нитг мәдәнијјәтинә јөнәлдилмәси демәк иди. Лакин бу тә'лим дә бир чох әлавә тәшкилати тәдбирләрлә мөһкәмләндирилмәлији үчүн јеканә көстәриш ола билмәди. Јенә дә әсас сәбәб дил тә'лиминин психоложи мәсәләләринә бәләдлик дәрәчәсинин ашағы олмасы иди. Инди дә беләдир. Ашағы синифләрдән башлајараг, шифаһи јазы бачарығы ашыламаға өјрәнмишик; лакин ифадә вә инша үзрә бачарыг вә вәрдишләрин ашыланмасыны чәтин психоложи јол һесаб

етмишик. Һалбуки әксинә олмалыдыр; ифадә вә иншанын шифаһи вә јазылы нөвләриндән мүнтәзәм истифадә шакирдләрин һәм савадыны, һәм дә шифаһи нитгини вә тәфәккүрүнү инкишаф етдирир.

Ејни заманда башга сәбәбләр вар. Бунлардан бири дил тәдрисинин дидактикасыны, психолокијасыны вә методикасыны бир-бириндән тәчрид олунмуш шәкилдә көтүрмәкдән ибарәтдир. Дил мүәллиминин дидактика үзрә мүкәммәл билијә вә тәчрүбәјә малик олмасы, һеч шүбһәсиз, мүһүм шәртдир; лакин о, психолог тәчрүбәсинә аз-чох јијәләнмәдән стабил програм материалларындан баш чыхармағы вә онларын мәзмунуну мәнимсәтмәји бачармаз. Буну да унутмаг олмаз ки, програм материалларынын сечилмәси вә өјрәдилмәси ардычыллығы өзү дә психоложи чәһәтдән мәгсәдәмувафиг гурулмалыдыр; чүнки бурада бүтүн дидактик принсипләрин әлагә вә вәһдәти үчүн психоложи амилләр әсас тутулур; башга сөзлә, мәнимсәдиләчәк һәр һансы категоријанын һәм үмуми категоријалар сырасында, һәм тәчрид олнмуш шәкилдә вә һәм дә јенидән башгалары илә үзви шәкилдә көтүрүлмәси сырф психоложи-педагожи мәсәләдир.

Бир чох дил һадисәләринә даир анлајышларын формалашдырылмасы, башга сөзлә, мәнимсәмә механизми сырф психоложи механизмдир. Фикримизи конкрет фактларын тәһлили әсасында шәрһ едәк.

1. Мә'лум олдуғу үзрә, шакирдләр өз нитгләриндә чүмлә үзвләринин әлавәси вә хүсусиләшмәсиндән, јахуд ајдынлашдырма әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләләрдән јерли-јериндә истифадә бачарығына мүнтәзәм јијәләнмирләр. Бунун сәбәби онунла әлагәдар дејил ки, һәмин мөвзуларын тәдриси методикасына даир тәдгигатлар апарылмајыб. Апарылыб, лакин тәдгигатларда бу мөвзуларын тәдрисинин дидактик-психоложи тәләбләри истәнилән сәвијјәдә арашдырылмајыб.

Мә'лумдур ки, һәр үч мөвзу үзрә биликлә шакирдләр орта мәктәб курсунда јалныз бирчә дәфә таныш олурлар. Һәмин мөвзулар ибтидаи вә орта консентрдә кечилмир; одур ки, онлара даир мә'луматлар нә гәдәр әзбәрләдилсә дә, јенә дә нитг бачарыгларына чеврилмир ки, чеврилмир. Демәли, әлавә вә хүсусиләшмәләрин јери вә өјрәдилмәси системи дүзкүн мүәјјәнләшмәјиб.

Тә'лим нәзәријјәсинә көрә, бир вахт варды ки, нәзәри ишләрлә практик ишләр өз һәчминә көрә бир-биринә ујғун кәлмирди. Бу, психоложи таразлығын позулмасындан башга шеј дејилди.

Даһа сонракы илләрин арашдырмалары дәрсләрдә идраки фәаллығын тәчрүби фәаллығы үстәләдијини көстәрди. Сон илләрдә практик истигамәтин гүввәтләндирилмәси төвсијә олунур. Бу, әслиндә психоложи тәләбләрин көзләнилмәсиндән ирәли кәлир. Мүшаһидәләр көстәрир ки, нитг һиссәләринин тә'лими чох вахт нәзәријјәчилијә чеврилир; өјрәнилән сөзүн үзәриндә онун ишләнмә јеринә, хүсусән дә синомлијинә даир мүвафиг тәмринләр апарылмыр. Мәсәлән, тутаг ки, әкәр **гејри** гошмасы өјрәдиләрсә, һәмин сөзүн һансы һалларда [үслубларда] **ајры, өзкә, башга, сáвајы** сөзләри илә әвәз олуна билдији дә шакирдләрә мәнимсәдилмәлидир. Јахуд **-чан, -чән, -дәк, гәдәр,** [евәчән, евә гәдәр, евә чатанадәк] гошмаларын да үмуми вә хүсуси чәһәтләри о чүр өјрәдилмәлидир. Шакирдләрдә синонимик чәркәләр һаггында елә биткин тәсәввүр јарадылмалыдыр ки, онлар һәр сөзү мәгсәддән асылы олараг өз мәгамында ишләтмәк бачарығына мүкәммәл јијәләнсинләр. Нәзәри-практик истигамәтләрин бир-биринә ујғун кәлдији һалларда шакирдләрдә дил тә'лиминә мараг һисси тәрбијә едилмиш олур ки, бу да чидди психоложи тәләбдир.

Үмумијјәтлә, дил тә'лиминдә психоложи амилләри елми әсаслар үзрә нәзәрә алмадығымызы е'тираф едиб, практик интуисијалары, емприклији елми системин јарадылмасына истигамәтләндирмәлијик. Бунун үчүн дил тә'лиминин елми-психоложи системини јаратмаг мәгсәдилә ашағыдакы проблем вә мөвзулар үзрә тәдгигатлар апарылмасыны мәгсәдәујғун һесаб едирик:

Scanned with CamScanner

ғынын әсаслары проблеми;

2] дил тә'лиминә һазырлығын психоложи проблеми;

3] диференсиал тә'лим проблеми;

4] дил тә'лиминдә индуктив вә дедуктив методларын оптимал тәтбиги проблеми;

5] дил тә'лиминдә шакирдләрин инкишафыны тә'мин етмәјин имкан вә јоллары;

6.] дил дәрсләриндә шакирдләрин әгли инкишафы;

7] дил тә'лими вә шакирдләрдә тә'лимә һәвәс вә мараг ашыламағын сәмәрәли јоллары вә с.

Шакирдләрдә дилә даир елми мүддәаны мүстәгил сурәтдә дәрк етмәк бачарыг вә вәрдишләри формалашдырмаг сәриштәсини шәртләндирән амил тә'лим психолокијасына бәләдликдир. Бунун үчүн мүәллим нитг вә тәфәккүр мәсәләләринә һәм ајры-ајрылыгда вә һәм дә вәһдәтдә јанашмаг методикасындан баш чыхармалыдыр. Јарадычы, новаторчасына дүшүнмәјә чалышан бә'зи мүәллимләримизин ичәрисиндә нитг инкишафы илә бағлы мәгсәди һәјата кечирәркән тәфәккүр инкишафына даһа чох јер верәнләр, јахуд да әксинә, диллә бағлы идраки мәсәләләрдә јалныз нүмунәләрә әсаслананлар аз дејил. Ахы мәнимсәмә системиндә узун вә ја гыса јолун [јахуд асан вә ја чәтин јолун] һарада вә һансы мәгсәдлә тәтбигини нечә дејәрләр, өзүнү көстәрмәк хатиринә јох, садәчә, конкрет мәгсәдә нечә наил олмаг вәзифәләринә көрә гијмәтләндирмәк лазымдыр.

Инди исә узун јол, гыса јол һаггында бир нечә сөз. Бу јоллардан һәр биринин ријазијјат тә'лиминдә кениш тәтбиг олундуғу мә'лумдур. Азәрбајчан дили методикасында исә јеканә мүлаһизә һәллик ашағыдакы кимидир.

Шакирдләри мүкәммәл билик, бачарыг вә вәрдишләрә јијәләндирмәк тә'лимин мәзмунуну сыхлашдырмаг јолу илә мүмкүн дејил. Бу јолла газанылан билик биртәрәфли, сәтһи вә јарымчыг олур. Фактлара нәзәр салаг.

Шакирдләрдә мүрәккәб чүмлә һаггында бүтөв анлајышлар вә зәрури нитг бачарыглары јаратмаг үчүн **чүмләнин грамматик** әсасы вә садә **чүмләләрин мә'на вә тәләффүзчә бир бүтөв һалда бирләшмәси хүсусијјәтләринә даир** тәләбләрә сәтһи јанашмаг олмаз; дүздүр, бунлары ашыламаг узун јолдур, лакин алгоритмик јолдур. Бу јолу тәләсик кечмәк олмаз. Үмумијјәтлә, анлајышлар, һөкмләр вә әгли нәтичәләр бирдән-бирә јаранмыр; диггәт, һисс, дујғу вә гаврајышлар васитәсилә мүмкүн олур.

Башга бир мисал. Синтаксис тә'лиминә даир тәдгигатлар көстәрир ки, мүрәккәб чүмләнин нөвләринә даир мә'лумата табелилик вә **табесизлик әлагәсиндән** башламаг узун јолдур; лакин синтаксисин әлифбасына даир газанылан анлајышлара [сүр'әтли дүшүнмә илә мүшајиәт олундуғу үчүн] әсасланмаг лазым кәлир.

Асан јол практик истигамәтдә апарылан шифаһи вә јазылы тәмринләрлә вәрдишләр формалашдырмаға дејилир. Мисал үчүн орфограмлара вә орфоепијаја даир билик вә бачарыглары даһа чох нитг просесиндә формалашдырмаг мүмкүндүр. Бу просесдә мүгајисәләрә јер верилсә дә, нәзәријјәчилијә чох аз-аз һалларда еһтијач јараныр. Мүвафиг грамматик конструксијаларла шакирдләрин нитгини зәнкинләшдирмәк үчүн дә «баш сындырмаг» әвәзинә, даһа чох һазыр моделләр әсасында јазмаг вә данышмаға вахт сәрф олунмалыдыр. Бүтүн бунлар тә'лимин јалныз дидактик тәләбләри дејил, һәм дә психоложи тәләбләридир.

Бәс Азәрбајчан дили тә'лиминин мәгсәд вә вәзифәләрини билмәмәк нәјә кәтириб чыхарыр? Һеч шүбһәсиз, Азәрбајчан дили дәрсләриндә нитг чалышмаларына «әгли һүчум» методикасына, јә'ни мәчбуретмәјә. Елми билıкләри бу үсулла мәнимсәтмәк истәјән мүәллимләрин шакирдләри тәкчә дүзкүн јазы вә әдәби тәләффүз бачарыг-

CamScanner ilə taranıb

тик конструксијалар бахымындан бәсит олур.

Бурадан чыхан конкрет нәтичә ондан ибарәтдир ки, сүн'и чәтинлик практик фәннин мәнимсәнилмәсинә фајда вермир. Ејни заманда мүәллимләрә мәсләһәтимиз одур ки, һәр һансы дәрсә һазырлашаркән мүвафиг мөвзунун асанлығы вә јахуд чәтинлијини, шакирдләрин билик вә јаш хүсусијјәтләрини нәзәрә алараг мәһз бу әсасда конкрет мәгсәд вә вәзифәләри мүәјјәнләшдирмәји унутмасынлар; чүнки бунларсыз мүасир дәрсин тәшкилиндә мүвәффәгијјәт газанмаг гејри-мүмкүн дүр.

●

Тарихи ирсимизә еһтирам тәрбијәси

Ислам ҺӘШИМОВ
педагожи елмләр намизәди

Халг кәламларында дејилир ки, «Кечмиши јаддан чыхарсан, индинин гәдрини билмәзсән», «Кечмишә тапанча атаны кәләчәк топа тутар», «Кечмиши билмәсән, кәләчәјә ирәлиләјә билмәзсән» вә с. Кечмишә еһтирам бәсләмәк, ушагларда тарихи ирсә мәһәббәт тәрбијә етмәк бир дә она көрә вачибдир ки, Ф. Енкелс демишкән, ағсачлы кечмиш һәр бир шәраитдә бүтүн кәләчәк нәсилләр үчүн мүстәсна дәрәчәдә мараглы бир дөвр олараг галачагдыр; чүнки о бүтүн сонракы даһа јүксәк инкишафын өзүлүнү тәшкил едир [бах: Ф. Енкелс, «Анти-Дүринг», Бакы, 1953, сәһ. 109].

Тарихә еһтирамла јанашмағын вачиб олдуғуну В. И. Ленин дә дәфәләрлә гејд етмишдир. Ленинин фикринчә, тарихә, хүсусән «өз һәрәкатынын тарихинә Унутган Иван кими јанашан адамлар шүурлу фәһлә ола билмәзләр» [бах: Әсәрләринин там күллијјаты. 25-чи чилд. сәһ. 14].

Кечмиш ирси дәриндән өјрәнмәк, ондакы гијмәтли чәһәтләри горујуб сахламаг, зәнкинләшдирмәк вә елмдә, тә'лим-тәрбијә ишиндә бунлардан јарадычылыгла истифадә етмәк инди даһа вачибдир. Бунсуз кәләчәјә доғру мүвәффәгијјәтлә ирәлиләмәк олмаз. Бу һәгигәт јенидәнгурма просесинин чәмијјәтимизә кәтирдији ашкарлыг вә демократија шәраитиндә, халгда милли шүурун ојандығы вә адамларын өз кечмиши илә даһа чох марагландығы мүасир дөврдә хүсуси актуаллыг кәсб едир.

Кәнч нәсилдә кечмишә, тарихи ирсә мәһәббәт тәрбијә етмәјин јол вә васитәләри чохдур. Онлардан бири дә мәктәблиләри кечмишимизин монументал абидәләри илә јахындан таныш етмәкдир. «Китаби-Дәдә Горгуд» Азәрбајчан халгынын белә абидәләриндәндир. Он минләрлә јарадычы зәһмәт адамынын зеһнинин вә тәчрүбәсинин мәһсулу олан бу дастанлар өзүндә мүхтәлиф һәјати мәсәләләр һаггында, о чүмләдән тәрбијәјә аид заманын сынағындан чыхмыш чох гијмәтли сәрвәтләри әкс етдирир вә һәмин сәрвәтләр инди дә тәравәтини итирмәмишдир.

Дастанлардакы фајдалы фикир вә идејалары, адәт вә ән'әнәләри шакирдләрә мүтәрәгги чәбһәдән, әсримизин фикир мүндәричәси илә ашылајараг чатдырмаг бөјүк тәрбијәви әһәмијјәтә малик олдуғундан мәктәбдә бу мәсәләјә чидди диггәт јетирилмәли, бунун үчүн рәнкарәнк үсуллардан истифадә олунмалыдыр. Габагчыл мүәллимләрин иш тәчрүбәсинә әсасланараг белә үсуллардан бә'зиләрини гејд едәк. Әввәлчә ону дејәк ки, габагчыл мәктәбләрдә Азәрбајчан тарихи материалларынын вә әдәбијјат фәннинин тәдрисиндә «Китаби-Дәдә Горгуд»ун тәрбијәви тә'сириндән истифадә едилир. Белә ки, IV, VII вә VIII синифләрдә «Китаби-Дәдә Горгуд» һаггында шакирдләрә сәтһи дә

Scanned with CamScanner

олса мүвафиг мә'лумат верилир.

Ушаглар һәлә V синифдән әдәбијјатдан «Дәдә Горгуд» дастанларынын мәзмуну үзрә ишләнмиш бәдии парчаларла таныш олурлар. Һәмин синифдә јазычы М. Рзагулузадәнин «Ана үрәји, дағ чичәји» һекајәси тәдрис едилир. Бу һекајә Дәдә Горгуд бојлары әсасында јазылдығындан мүәллим «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанлары һаггында мә'лумат верир вә һекајә әсасында вәтән мәһәббәти, халг адәт-ән'әнәләри, ана мәһәббәти, дост вә дүшмән мөвгеји вә саир белә сосиал-әхлаги кејфијјәтләри ачыр.

VIII синифдә исә «Дәдә Горгуд» дастанлары һаггында үмуми мә'лумат верилир вә «Газан ханын евинин јағмаланмасы» боју өјрәдилир. Бунун үчүн чәми дөрд саат вахт ајрылыр ки, һәмин вахт епосун дәриндән өјрәнилмәси, ондакы педагожи-әхлаги идејаларын әһатәли үзә чыхарылмасы үчүн кифајәт етмир. Вахтын мәһдудлуғу үзүндән мүәллимләрин чоху дәрсдә әсасән, «Дәдә Горгуд» епосунун јаранмасы, мәзмуну, әсас сурәтләри һаггында мә'лумат верир, дастандакы тәрбијәви идејалары үзә чыхармағы исә әксәр һалда шакирдләрин өзләринә тапшырыр.

Сәриштәли мүәллимләр «Дәдә Горгуд»дакы мүтәрәгги тәрбијәви ән'әнәләрин өзүндән сонракы тә'сирини вә мүасир тәрбијә практикасындакы әксини шакирдләрә баша салыр вә бунун үчүн фәнләрарасы әлагәдән [тарих вә әдәбијјат; тәсвири инчәсәнәт вә әдәбијјат] вә мөвзуларарасы әлагәдән [Дәдә Горгуд идејалары вә Н. Кәнчәвинин поемалары, Дәдә Горгуд бојлары әсасында ишләнмиш һекајәләр, Дәдә Горгуд мөвзусунда һазырланмыш кинофилмләр, драм әсәрләри вә с. илә] кениш истифадә едирләр.

Дәдә Горгуд мөвзусунда апарылан синифдәнкәнар тәдбирләр дә мараг доғурур. Бә'зи мәктәбләрдә «Дәдә Горгуд демиш», «Дәдә Горгуд гәһрәманлары јашајыр», «Дәдә Горгуд алгышлары» вә дикәр мөвзуларда әдәби-бәдии кечә кечирилир, мүзакирәләр тәшкил едилир, бүллетен бурахылыр вә и. а. Белә ишләри көрмәк үчүн шакирдләр чидди һазырлашырлар: онлар дастанын өзүнү диггәтлә охујур, орадан мәгсәдәмүвафиг гејдләр көтүрүрләр, ејни заманда сонракы дөврләрдә јарадылан вә өз мәзмунларында Дәдә Горгуд идејаларыны әкс етдирән дикәр гәһрәманлыг дастанларыны да нәзәрдән кечирирләр.

Һәрби-идман ојунларынын кечирилмәсиндә, идман јарышларында Дәдә Горгуд гәһрәманлары адына мүкафатлар верилмәси, јахуд кәстәрдији чевиклијә, чәлдлијә, физики бачарыға көрә шакирдләри шәрти олараг Дәдә Горгуд гәһрәманларынын ады илә адландырмаг тәчрүбәси дә Дәдә Горгуд идејаларынын мүасир бахымдан баша дүшүлмәсинә, вәтәнпәрвәрлик, чәсарәтлилик, бирлик, доста рәғбәт, дүшмәнә нифрәт һиссинин инкишафына күчлү тә'сир көстәрир.

Башга формаларда да иш апарылыр вә апармаг олар. Мәсәлән, һәлә ашағы синифләрдән башлајараг шакирдләрә нағыллар, дастанлар, бајатылар, аталар сөзләри вә с. һаггында мә'лумат верәркән онларын әхлаги-тәрбијәви чәһәтләрини изаһ етмәк, әсәрләрдә, о чүмләдән «Дәдә Горгуд» бојларында верилмиш образлары һәрәкәтләри вә фәалијјәтинә көрә характеризә едәрәк ушаглара танытмаг лазымдыр. Белә олса, кичик мәктәбјашлылар да конкрет образларын, мәсәлән, Газан хан, Гарача чобан, Бурла хатун вә башгаларынын хејирхаһ һәрәкәтләри илә таныш олар, онлары севәрләр. Ибтидаи синифләрдә дастан һаггындакы сөһбәтләр јухары синифләрдә даһа да кенишләндирилмәлидир [әлбәттә, мөвзу имкан вердији шәраитдә].

Мүшаһидәләр көстәрир ки, бу чүр сөһбәтләр заманы бә'зи мүәллимләр әсас е'тибарилә мүсбәт образлардан данышыр, мәнфи образлара исә ја һеч тохунмур, ја да онлары кениш тәһлил етмирләр. Бизим фикримизчә, һәр ики нөвдән олан образлары дәриндән шәрһ едиб шакирдләрә танытдырмаг көрәкдир. Чүнки белә олдугда шакирдләр мүсбәт образлары нүмунә кими көтүрүр, онларын мүсбәт әхлаги, физики кејфијјәтләрини өзләриндә көрмәк истәјир. Мәнфи образлар исә

ушаглара һәјатын чәтинликләрини, зиддијјәтләрини, пис әхлаги сифәтләри, һәјатда дүшмән гүввәнин ола биләчәјини вә онларын нә тәрздә биләчәкләрини таныдыр, ушагларда нифрәт һиссини инкишаф етдирир, јахшы вә пис һәрәкәтә верилән гијмәтдән нәтичә чыхармаг габилијјәтини артырыр.

Мә'лум олдуғу кими, кечмиш адәт вә ән'әнәләрлә танышлыг мүасир мүсбәт әхлаги кејфијјәтләрин инкишафына шәраит јарадыр. Буну јахшы дәрк едән мүәллим тә'лим просесиндә јери кәлдикчә бу имкандан јарадычылыгла истифадә етмәлидир. Мәсәлән, сәриштәли мүәллим V синифдә «Ана үрәји, дағ чичәји» һекајәсини кечәркән шакирдләрә мүхтәлиф истигамәтләрдә ев тапшырығы верир: «Һекајәдәки мүсбәт әхлаги кејфијјәтләри дәфтәринизә јазын», «Буғач һаггында өјрәндикләринизи јазын», «Һекајәдәки чәсур, ағыллы, сәдагәтли, мөһкәм ирадәли инсанлар кимләрдир» вә с. Өјрәнилмишләр вә ев тапшырығынын ичрасынын јохланылмасынын үмумиләшдирилмәси әсасында мүәллим һамыја ваһид бир ев иншасы верир: «Ана үрәји, дағ чичәји» һекајәсиндән биз һансы мүсбәт кејфијјәтләри өјрәндик». Бундан сонра о, бүтүн шакирдләрин «Дәдә Горгуд» филминә бахышыны тәшкил едир. Мөвзунун бу гајда илә өјрәнилмәси имкан верир ки, шакирдләр кечмиш адәтләрлә таныш олсунлар, гызмыш буғаја галиб кәлдијинә көрә Буғач ады алан икидин [Дәдә Горгуд гәһрәманынын] чәсурлуғуну, горхмазлығыны, гүввәтлилијини, тәдбирли олмасыны рәғбәтлә гаршыласынлар, она бәнзәмәјә чалышсынлар. Бунунла бирликдә, саф, тәмиз гәлбә малик инсанлар арасында пахыл, хаин, јаланчы јасовулбашы кимиләрин олдуғуну да өјрәнсинләр, она нифрәт јағдырсынлар. Һекајә һаггын, әдаләтин зәфәр чалмасына, хејрин шәрә галиб кәлмәсинә ушагларда инам јарадыр. Белә бир инам онлары никбин едир вә хејир ишләр уғрунда мүбаризәјә руһландырыр.

Сонракы синифләрдә дә тарих вә әдәбијјат дәрсләриндә мүвафиг мөвзуларын тәдрисиндә, јери кәлдикчә, Дәдә Горгуд кејфијјәтләрини [мүгајисә, охшарлыг, хатырлама вә с. үчүн] јада салмаг, өјрәнилмишләрин давамлылығыны вә варислијини тә'мин етмәк кәрәкдир.

Мәсәлән, VII синфин тарих дәрсиндә мүәллим шакирдләрә IX—XII әсрләрдә Азәрбајчанда елм вә мәдәнијјәтин, маариф вә әдәбијјатын инкишафы һаггында мә'лумат верәркән «Дәдә Горгуд» һаггында да сөз ачмалы вә фәнләрарасы әлагәдән истфадә едәрәк IV синифдә ушагларын өјрәндикләрини хатырлатмалы, беләликлә дә тәрбијәдә варислији тә'мин етмәлидир.

VIII синифдә әдәбијјат курсунда исә «Дәдә Горгуд» дастанларынын өјрәнилмәсинә верилән вахтдан даһа сәмәрәли истифадә етмәк олар вә едилмәлидир. Бу синифдә шакирдләрә «Дәдә Горгуд» дастанлары һаггында истәр әдәби-бәдии, истәрсә дә тәрбијәви бахымдан даһа дәрин, әһатәли, тә'сирли мә'лумат верилмәлидир. Чүнки «Дәдә-Горгуд» һаггында әввәлки синифләрдә өјрәнилмишләрин сон һәдди бурада тамамланыр.

VIII синфин әдәбијјат дәрслијиндә јазылыр ки, «Дәдә Горгуд» дастанларында верилән һикмәтли сөзләрин чохусу бу күн белә халг ичәрисиндә јашајан аталар сөзләридир. Дастанларда инсанларда олан јахшы вә пис сифәтләрдән данышылыр. «Китаби-Дәдә Горгуд» бојларында гәһрәманлыг, ата-анаја һөрмәт вә гајғы, достлуг, сәмимијјәт вә фәдакарлыг, гадына еһтирам, намуслулуг, вәтәнә мәһәббәт кими сифәтләр тәблиғ едилир. Шакирдләр бу чүр фикирләри хүсусилә програм әсасында кечилән бој үзрә диггәтлә арајыб-сечмәли, фактлара, һәрәкәтләрә, һадисәләрә көрә тәһлил едиб үзә чыхармалыдырлар.

Тарихилијин мүасирликлә әлагәләндирилмәси нәтичәсиндә дост вә дүшмән мөвгеји, аилә сафлығы, вәтәнә сәдагәт, тапшырылан иши вичданла јеринә јетирмәк, сағлам әгидәли, саф мә'нәвијјатлы, сәдагәт-

CS CamScanner ile taranadı
Scanned with CamScanner

ли олмаг, физики вә естетик [illegible] руһла-сы кими мәсәләләрин һазырда нә дәрәчәдә мүһүм һәјати әһәмијјәт дашыдығыны ушаглара анлатмаг, шакирдләри тарихи мүасир бахымдан көрмәјә алышдырмаға сә'ј едилмәлидир.

Шакирдләрә мүстәгил ишләмәк үчүн тапшырыг верәркән дастанлардакы әхлаги-педагожи идејаларын сечилиб дәфтәрә јазылмасы илә кифајәтләнмәк олмаз. Һәмин тәрбијәви чәһәтләрин һазыркы бахымдан кәрәклијини ајдынлашдырмаг вә шакирдин она шәхси мүнасибәтинин үзә чыхарылмасына наил олмаг лазымдыр. Мәсәлән, дастандакы дүшмән образлара нифрәт һисси сосиализм чәмијјәтинин дүшмәнләри вә онларын дүшмәнчилик һәрәкәтләри нүмунәсиндә изаһ едилсә, шакирдләрин идеја-сијаси тәрбијәси бахымындан даһа фајдалы олар. Јахуд «Дәдә Горгуд» гәһрәманларынын мүасир нәвә-нәтичәләри кимләрдир? — суалына шакирдләрин вердикләри «Совет Иттифагы Гәһрәманлары, Сосиалист әмәји Гәһрәманлары, дикәр адлы-санлы икид әмәкчиләр» чавабы әхлаг вә әмәк тәрбијәси үзрә иш апармағын стимулуну мүәјјәнләшдирәр вә и. а.

«Дәдә Горгуд» идејаларынын әјанилијини тә'мин етмәк үчүн дәрсдә вә дәрсдәнкәнар вахтларда дастанда вәсф олунан мүсбәт әхлаги сифәтләр [елини-обасыны севмәк, чәсурлуг, сәдагәтлилик вә с.] өјүдләр, алгышлар, дејимләр вә с. үзрә схем, график, јахуд дикәр мүнасиб әјанилик нүмунәси тә'мин едилсә, пис олмаз. Ахтарычылыг характери дашыјан белә иши мүәллимин рәһбәрлији алтында шакирдләр өзләри көрсәләр даһа јахшы олар.

Ашағыдакы иш формаларындан да истифадә етмәк олар: 1. Китабхана илә бирликдә дастанын ајры-ајры бојларынын мүзакирәсини кечирмәк, һәмин бојлардакы тәрбијәви фикирләри сечиб тәһлил етмәк; 2. «Низами Кәнчәви вә Дәдә Горгуд» мөвзусунда диспут кечирмәк; 3. Идманын мүхтәлиф нөвләри үзрә јарышлар кечирмәк вә мәсәлән, күләшдә биринчи јер тутана Буғач; атычылыгда — Басат; низә, гумбара атмагда — Гарача Чобан адына мүкафат вермәк; 4. Мусиги, ше'р кечәси кечирмәк вә сазла ән көзәл ифаја көрә — Озан; һикмәтли вә бәдии чәһәтдән ән јахшы ше'рә көрә — Дәдә Горгуд; ән көзәл рәгсә көрә — Бурла хатун; ән көзәл театр ојунуна көрә — Уруз мүкафаты вермәк вә и. а.

Мәктәбдә «Дәдә Горгуд бүллетени» дә бурахмаг олар. Бу бүллетендә «Дәдә Горгуд»дан һикмәтли парчалар, дејимләр вә Дәдә Горгуд үнванлы тәдбирләр һаггында јазылар вермәк ушагларда дастана марағы артырар.

Сөз јох ки, бүтүн бу јухарыда дедикләримизи «Короғлу», «Шаһ Исмајыл», «Гачаг Нәби» вә саир дастанлара да аид етмәк олар. Белә тәдбирләр исә бүтүн шакирдләр арасында кечмиш ирсимизә мәһәббәт һиссини күчләндирәр. Одур ки, һәр бир мәктәбдә бу мәсәләјә лазыми диггәт вермәк педагожи коллективин илк нөвбәдә исә әдәбијјат мүәллимләринин үмдә вәзифәләриндән олмалыдыр.

Нитгин дүзкүнлүјү вә ајдынлығы

Әфшан РӘҺИМОВА
педагожи елмләр намизәди

Аристотел: «Ајдынлыг ән вачиб үслуби кејфијјәтдир», — дејәркән үнсијјәтдә ајдынлығы мәдәни нитгин башлыча әламәти һесаб етмишдир. Рәшид бәј Әфәндијев дә «Бәсирәтүл-әтфал» дәрслијиндә «фикир ајдынлығы үслуб ајдынлығыны јарадыр» һөкмү илә фикирләрин ајдынлығыны үслуби көзәллик сајмышдыр.

Адәтән, нитгдән [illegible] ајдынлыг тәләб олунур. Фикирләрин ајдын ифадәси үчүн нитгин дүзкүнлүјү [illegible] шәртдир

CamScanner ile tarandı

Дүзкүн нитг дедикдә биз сөзләрин дүзкүн әдәби тәләффүзүнү, грамматика, орфографија, дурғу ишарәләриндән вә нитгин интонасијасы елементләриндән әдәби дил нормативлији чәрчивәсиндә истифадә етмәјин лабүдлүјүнү нәзәрдә тутуруг.

Нитгин дүзкүнлүјү онун ән башлыча коммуникатив кејфијјәтидир. Нитг дүзкүн олмазса, нитгин башга коммуникатив кејфијјәтләри дә: мәнтигилик, дәгиглик, тә'сирлилик, ифадәлилик вә с. өз әһәмијјәтини итирәр.

Нитгин дүзкүнлүјү дедикдә, онун дил системи нормаларына ујғун гурулмасы нәзәрдә тутулур.

А. М. Пешковски 30-чу илләрдә јаздығы мәгаләләрдән бириндә гејд едирди ки, әдәби дил дедикдә норматив дил нәзәрдә тутулур. Лакин биз нитгдән дүзкүндүкдән башга, өзкә кејфијјәтләр дә тәләб едирик. Бу өзкә кејфијјәтләрдән ән башлычасы, ән вачиб оланы, һамымызын өзүмүздән вә башгаларындан мүтләг тәләб етдијимиз чәһәт нитгин ајдынлығыдыр. Мүсаһибимиз гуру, ифадәсиз, узун, јерсиз, һәтта гејри-дәгиг даныша биләр, биз бүтүн бунлары она бағышлајарыг. Амма о, ајдын данышмаса, биз она гулаг асмаг белә истәмәрик, сөһбәти дәрһал кәсәрик. Мүәллиф һәмин јазыда гејд едир ки, нитгин ајдынлығы анлајышы мәдәни инкишаф сәвијјәси е'тибарилә ән керидә галмыш тајфаларын да шүурунда мүһүм јер тутур. Гәбилә үзвләриндән бири өз данышығында буна риајәт етмирсә, јә'ни анлашыглы, ајдын данышмырса, мүсаһиби она гулаг асмыр, үзүнү чевириб кедир. «Вәһшиләрин дә шүурунда норма анлајышы вар, долашыг данышан она гејри-нормал тә'сир бағышлајачаг... Дүзкүнлүкдән сонра ајдынлығы биз кәрәк әдәби дил идеалынын ән вачиб әламәти кими гәбул едәк».

М. Фүзули «Ринду заһид» әсәриндә јазыр: «Әсл мәсәлә мә'нададыр, кәлмәләри бәзәмәкдә дејил. Сөз одур ки, ону авам да баша дүшә. Охучунун нәсиһәтини ешит, һәр кәс илә онун өз дилинин сәвијјәсиндә даныш».

Г. Е. Лессинг нитгдә ајдынлыға чох јүксәк гијмәт верирди: «Ајдын фикир мәним үчүн ән бөјүк көзәллик олмушдур». Ф. Көчәрли нитгин ајдынлығыны тәфәккүрүн дүзкүн ишләмәси илә, фикирләрин дүзкүнлүјү илә әлагәләндирирди: «Бизим јәгинимиздир ки, дили долашыг шәхсин фикри дә долашыгдыр. Доғру вә саламат фикирли адамларын кәламы һәмишә ајдын, ачыг вә дүзкүн олур».

В. Либкнехт ајдын нитги ајдын тәфәккүрүн мәһсулу һесаб едирди. Е. Ч. Булвер Литтон бу гәнаәтдә иди ки, ајдын фикирләшмәк дил системләриндән дәгиг истифадәни тәләб едир. Бу, һәм дә нитгин предметини јахшы билмәклә әлагәдардыр. Нитг саһиби, һаггында данышачағы мәсәлә барәдә дүзкүн мә'лумат топлајыбса, дүзкүн фактлара истинад едирсә, дили дә јахшы билирсә, онун нитги ајдын олачаг. Философ Д. И. Писарев дилин көзәллијини белә тәсәввүр едирди: «Бизим индики анлајышымыза көрә, дилин көзәллији башлыча олараг, онун ајдынлығында вә ифадәлилијиндәдир, даһа доғрусу, дилин елә хүсусијјәтиндәдир ки, фикирләри јазычынын башындан охучунун башына кечмәси ишини асанлашдырыр вә сүр'әтләндирир».

30 илдән артыг нитгдә мәнтиги үслуби сәһвләрин тәдгиги илә мәшғул олан методист Б. С. Мучник көстәрир ки, «50-јә гәдәр мүхтәлиф грамматик норманын позулмасы нитгдә бирчә сәһв кәтириб чыхарыр: чүмлә анлашылмаз вә мәнтиги чәһәтдән гүсурлу олур».

Әдәби дилин фонетик, грамматик, үслуби системиндәки гајдалар ајры-ајры фәрдләр тәрәфиндән нитг просесиндә ја нәгсансыз ишләдилир вә ја әксинә, тез-тез тәһриф едилир. Конкрет нүмунәләрлә фикримизи ајдынлашдырмаға чәһд едәк.

Азәрбајчанлы, адәтән, нитг фәалијјәтиндә исимләрин һалландырылмасы нормаларына мүтләг риајәт едир. Чох чәтин ки, азәрбајчанлы олан шәхс «Мән евә кедирәм», «Мән евдән кәлирәм», — чүмләләрини «Мән еви кедирәм», «Мән евдә кәлирәм» шәклиндә

Scanned with CamScanner

ишлəтсин. Дилин грамматик структуруну, а[illegible] [illegible]иллəтлəрин нүмајəндəлəри вə ја ана дилиндə тəһсил алмајанлар позурлар.

Нүмунəјə диггəт јетирəк: «Лазымдыр вахтилə ушаг јашында пејвəнд едилəрди» вə ја «Һəкимдə кəрəк олсун мөһкəм һөвсəлə». Исимлəрин чəм шəкилчилəри илə бағлы гајда да надир һалда позулур. Мəсəлəн: «Китаблар мəндəдир, нараһат олма» əвəзинə, «Китаб мəндəдир» дејилмир. Данышан «лар» шəкилчисинин көмəји илə онда олан бир əшја һаггында јох, мəһз мүсаһибин дə нəзəрдə тутдуғу чох əшја һаггында сөһбəт ачыр. Бакыда сон 20—30 илдə кедəн абадлыг ишлəриндəн данышан чох чəтин ки, «Бакыда сон 20—30 ил əрзиндə көзəл парк салынмышдыр» чүмлəсини ишлəтсин. О, мүтлəг кенишлəнəн Бакынын јени јашајыш рајонларыны, о массивлəрдə салынан парклары да əһатə едə билəчəк ашағыдакы чүмлəни ишлəдəчəкдир:

«Сон 20—30 илдə Бакы вə онун əтрафындакы јени јашајыш массивлəриндə көзəл парклар салынмыш, истираһəт мејданчалары, ушаг шəһəрчиклəри јарадылмышдыр».

Грамматика китабларында исмин чəм шəкилчиси илə бағлы изаһ едилəн, ајдынлашдырылан бир норма вар ки, һəмин гајда чох вахт нитг просесиндə позулур. Гаршысында сај кəлəн исим чəм шəкилчиси гəбул етмəмəлидир. Лакин бу нормаја бə'зəн риајəт едилмəдијинин шаһиди олуруг. Мəсəлəн, «3 əскəрлəр кəшфијјата көндəрилди». Бу чүмлəдə грамматик норманын тəһрифи нитгин дүзкүнлүјүнə хəлəл кəтирмишдир.

Азəрбајчан дилиндə топлулуг билдирəн мүбтəдаларла хəбəрин узлашмасы гајдасы да нитг просесиндə бə'зəн позулур. Мə'лумдур ки, мүбтəда чохлуг, топлулуг билдирсə дə, онунла əлагəјə кирəн хəбəр чəм шəкилчиси гəбул етмəмəлидир. Бу гајдаја шакирдлəр чох заман əмəл етмирлəр; «Чамаат кəлдилəр», «Һамы дəјирмана тəрəф гачырдылар» вə с. јазырлар.

Бу нүмунəлəрдə нитгин дүзкүнлүјү позулмуш, лакин фикирлəр исə ајдындыр.

Нитгин дүзкүнлүјү, ајдынлығы сөзлəрин дəгиг сечилмəси, сөз сырасына, хəбəрин мүбтəда илə узлашмасына диггəт јетирмəклə, үмумијјəтлə, əдəби дил нормаларына риајəт етмəклə тə'мин олунур. Əкс һалда, мүхтəлиф гүсурлара јол верилир. Мисаллара диггəт јетирəк [нүмунəлəр гəзетлəрдəн сечилмишдир]:

Сөзүн дүзкүн сечилмəмəси илə бағлы гүсур: «Тəəссүф ки, Азəрбајчан хəритəсиндə һеч бир алим, археолог, етнограф ајағы дəјмəмиш јерлəр олдуғу кими, һеч бир публисист ајағы дəјмəјəн јерлəр дə чохдур».

Сөз сырасынын позулмасы илə бағлы нөгсан: «Ф. Мустафајев һəр һалда 3 ил достлуг етмиш шаирə мəһəббəтини охучуларла бөлүшдүрмүшдүр». Көрүндүјү кими, чүмлəдə ајдынлыг јохдур. Мə'лум олмур ки, мүəллиф Ф. Мустафајевин шаирлə 3 ил достлуг етдијини нəзəрдə тутур, јохса, «шаирин башгасы илə [мəчһул бир адамла] достлуг етдијини» охучуја чатдырыр. Јалныз мəтнин мəзмунундан билмəк олур ки, мүəллиф мəһз «Ф. Мустафајевин шаирлə достлуғуну» нəзəрдə тутмушдур.

Башга бир мисал, «Вахтилə ушаг боју əкилмиш ағачлар инди 3-чү мəртəбəјə чатмышдыр». Бу чүмлəдə фикир анлашылмазлығы вар. Сөзлəр дүзкүн сыраланмамышдыр. «Ушаг боју əкилмиш ағачлар» — јанашы кəлəн сөз бирлəшмəлəри фикри долашдырыр. Ајдын олмур ки, «ушаг боју» ағачларын əкилмəсинə аиддир, јохса ағачларын өзүнə. Чүмлəнин сону мə'лум едир ки, ушаг боју [ушаг бојда] ағачлара аиддир, бу кичик ағачлар бөјүјүб үчүнчү мəртəбə һүндүрлүјүнə чатыб.

Инди исə шакирд јазыларындан нүмунəлəрə диггəт јетирəк.

«О, мүһарибə иллəриндə бир чох мүһарибə дөврүнə аид ше'р вə поемалар јазмышдыр». Бурада «бир чох» ифадəси «мүһарибə дөврүнə аид» бирлəшмəсилə јанашы ишлəндијиндəн чүмлəдə фикир долашыг-

CamScanner ile tarandı

лығы јаранмышдыр.

Унутмаг олмаз ки, илк охунушда јанашы ишлəдилəн ифадə вə ја бирлəшмəлəрин мə'насы əлагəли гавранылыр. Биз əкəр охучу гаврајышыны нəзəрдə тутмадан чүмлəдə сөзлəри дүзкүн сыраландырмасаг, охучу вə ја динлəјичи фикримизи нəзəрдə тутдуғумуз шəкилдə анламаја билəр.

Нитг мəдəнијјəтинə һəср олунмуш əсəрлəрин чохунда, адəтəн, мəтбуатда кедəн, дəрсликлəрдə бол-бол тəсадүф олунан гүсурлу чүмлəлəр тəһлил едилир.

Орта мəктəб үчүн Азəрбајчан дилинə аид һазырланмыш гијмəт нормативлијиндə дə мүəллифлəр тəкчə јазылы нитг нөгсанлары һаггында данышырлар. Бу китабчада, үмумијјəтлə һеч шифаһи нитг сəһвлəринин тəснифаты верилмир.

Мəкəр шакирдлəрин јазылы нитгдə јол вердији гүсурлар елə онларын шифаһи нитг нөгсанларынын нəтичəсиндə тəзаһүр етмирми? Нə үчүн тə'лимати мəктубда бу саһə унудулмушдур? Ахы шифаһи нитг нəинки мəишəт үнсијјəтини, һəм дə китаб [əдəби дил] үнсијјəтини əһатə едир, елм, информасија васитəлəриндə, публисистикада, орта вə али мəктəблəрдə, ичлас вə конфрансларда, гурултај вə театрларда, филмлəрдə, телевизија вə радиода кениш јер тутур.

Шифаһи нитгин дүзкүнлүјү ики чəһəтдəн вачибдир: 1] коммуникатив вəзифəсинə вə 2] естетик тə'сиринə көрə.

Һəгигəтəн, тəлəффүз вə вурғуда, интонасијада ади бир гүсур фикрин дəгиг чатдырылмасына манe олур, үнсијјəти вə гаршылыглы анлашманы позур, динлəјичини нитгин əсас мəзмунундан узаглашдырыр. Ахы фикри башгасына дəгиг чатдырмаг үчүн нəинки данышан сөз еһтијатына, сөзлəри грамматик формаларда ишлəдə билмəк вəрдишлəринə јијəлəнмəлидир, о һəм дə сөзлəри, һəр бир сөздəки сəслəри дүзкүн тəлəффүз етмəк бачарығыны нүмајиш етдирмəлидир. Əкс һалда ади тəлəффүз гүсурлары белə, фикри тəһриф едəн васитəјə чеврилир. Динлəјəн данышаны анламыр, баша дүшмүр.

Инсанын ајдын нитги һансы амиллəрлə бағлыдыр? Башлыча амиллəр дили, онун ганунларыны билмəклə, тəфəккүр сəвијјəси, тəфəккүр мəдəнијјəти илə, фикир ифадəсиндə дил системлəриндəн дүзкүн истифадə бачарығы илə сых əлагəдардыр. М. Ибраһимов јазыр: «...дил күчүнү, гүввəсини вəтəндашларын идракынын ишығындан, еһтирасларынын тəмизлијиндəн, мə'нəвијјатынын зəнкинлијиндəн алыр»

Вəтəндашларын идракынын ишығы да, еһтирасларынын тəмизлији дə, мə'нəвијјатынын зəнкинлији дə онларын шəхсијјəтлəриндə, ифадə етдиклəри фикирлəриндə, фикирлəрин ајдынлығында вə тəмизлијиндə, сечдији сөзлəрин тə'сирлијиндə өзүнү көстəрир.

Шифаһи нитгдə тəлəффүз, вурғу, дурғу вə фасилəлəр, мəнтиги вурғу, сəсин авазы, дујғу чалары, нитгин сүр'əти, сəсин күчү, үзүн, бахышларын ифадəси нитгин ајдынлығыны тə'мин едир. Дүзкүн бир мəтн интонасија тəлəблəринə риајəт едилмəдəн охунурса, һəмин нитг анлашылмаз олур, онун башгалары тəрəфиндəн дəрк едилмəси чəтинлəшир.

Демəли, нитгин ајдынлығы сəслəрин, сөзлəрин дүзкүн тəлəффүзүнү, дурғу, вурғу, мəнтиги вурғу, фасилəлəрдəн, дујғу чаларларындан, нитгин сүр'əтиндəн дүзкүн истифадə етмəји тəлəб едир. Јахуд əксинə, бу имканлардан дүзкүн истифадə етмəмəк нəтичəсиндə, чүмлə грамматик чəһəтдəн дүзкүн гурулса белə, анлашылмаз сəслəнир.

Антик дөврүн натиглик мəктəбинин көркəмли нүмајəндəлəриндəн олан Демосфен һаггында мүасирлəри јазырдылар ки, о, сəс тону вə интонасијанын күчү илə нитгə јени мə'на вермəјə јијəлəнир, мəнтиги вə һəјəчанлы вурғудан мəгамына көрə истифадə етмəји вəрдишə чевирирди.

Шифаһи нитгдə ифадə едилəн əсас фикирлə бағлы сөзүн хүсуси

Scanned with CamScanner

вургу илә дејилмәси, [illegible]
нисбәтән сүр'әтли дејилмәси фикрин динләјичијә даһа ајдын чатдырылмасына сәбәб олур. Нүмунә үчүн ашағыдакы нитг парчасыны әввәлчә хүсуси фасилә вермәдән охујаг:

«Сәмәд Вурғун чох маһарәтли натиг иди. О һәр ики дилдә: һәм Азәрбајчан, һәм рус дилләриндә ејни тәравәт вә маһарәтлә данышмағы бачарырды. Фикирләриндәки ајдынлыг, мөвгејиндәки сабитлик вә ардычыллыг чыхышларына бир сәмимилик, тәбиилик, инандырычылыг верирди» [К. Талыбзадә]

Инди исә һәмин нитг парчасында фикрин әсас дашыјычылары олан сөзләри хүсуси вурғу илә дејәк, онлардан сонра фасиләләрдән истифадә едәк.

«С. Вурғун чох маһарәтли натиг иди. О, һәр ики дилдә: һәм Азәрбајчан, һәм рус дилләриндә ејни тәравәт вә маһарәтлә данышмағы бачарырды. Фикирләриндәки ајдынлыг, мөвгејиндәки сабитлик вә ардычыллыг чыхышларына бир сәмимилик, тәбиилик, инандырычылыг верирди».

Мәнтиги вурғулу ифадәләр вә бу ифадәләрдән сонракы фасиләләр имкан верир ки, динләјичи фикри даһа ајдын, даһа дүзкүн дәрк етсин.

Шифаһи нитгин ајдын олмасы үчүн чүмләләрдә вә мисралардакы вачиб ифадәләри хүсуси вурғу илә сөјләмәли, даһа аз әһәмијјәтли сөзләри исә һәмин ифадәләрә «табе» етдирмәлијик. Ахы күндәлик һәјатымызда, мәишәт сөһбәтләримиздә биз мәһз һәмин тәләбләрә риајәт едирик вә мәһз бу јолла мүсаһибимизә өз фикирләримизи даһа ајдын, даһа тә'сирли чатдыра билирик.

Беләликлә, јазылы вә шифаһи нитгин ајдын вә дүзкүн олмасы үчүн ашағыдакы шәртләрә әмәл едилмәси тәләб олунур:

1] јазачағын вә данышачағын мөвзу әтрафында әввәлчәдән әтрафлы дүшүн, лазыми материал вә фактлар топла;

2] топладығын материаллары системләшдир;

3] мөвзуну әввәлчә јазылы шәкилдә һазырла, ону дөнә-дөнә оху вә мәтндәки фикирләрин, тезисләрин ајдын олмасына чәһд көстәр; бу заман чүмләләрдә сөзләрин сыраланмасына, хәбәрин мүбтәда илә узлашмасына, фикрин ифадәсиндә сөзләрин сечилиб ишләдилмәсинә диггәт јетир;

4] јазылы мәтни шифаһи сәсләндирмәк үчүн мәзмуна ујғун интонасија васитәләри сеч, мәнтиги вурғулара, сөз вурғуларына, фасиләләрдән истифадә гајдаларына диггәт јетир;

5] мәтндә дејилмиш нисбәтән чәтин олан сөз варса, һәмин сөзләрин дүзкүн сәсләндирилмәсинә хүсуси мәшгләр јолу илә наил олмаға чалыш.

Нәгли типли иншалар үзрә јазы бачарыгларынын формалашдырылмасына даир

Фәррух ҺӘСӘНОВ
педагожи елмләр намизәди

Азәрбајчан дилиндән тәкмилләшдирилмиш програмын тәләбинә ујғун олараг V—IX синифләрдә нәгли типли иншаларла әлагәдар бачарыгларын формалашдырылмасы үзрә апарылачаг ишләрә хүсуси јер верилмишдир. Шакирдләрдә бу бачарыглары формалашдырмаг үчүн, һәр шејдән әввәл, нәгли типли иншаларын әсасында һәр һансы бир мәсәлә илә бағлы епизод вә һадисә дурдуғуну онлара баша салмаг лазымдыр. Шакирдләр билмәлидирләр ки, нәгли типли иншалар дөрд һиссәдән: **кириш** [мүгәддимә вә јахуд експозисија], **һәрәкәтин башланғычы** [дүјүн нөгтәси вә јахуд завјазка дејилир], **зирвә нөгтәси** [кулминасија] вә **һәрәкәтин сон нөгтәси** [развјазка] һиссәләриндән ибарәт олур. Һәр һансы һадисәни нәгл етмәк истәјәнин усталығы онда өзүнү көстәрә билир ки, о, әсас мәсәләләри [дүјүн кәләфилә бағлы] ајырмағы бачарыр вә она даһа кениш јер вермәјин вачиблијини дәрк едир. Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләр бирдән-бирә һекајә гурмаг, өзләринин вә ја онлара јахын адамларын башына кәлән һадисәни мүәјјән ардычыллыгла данышмаг вә јахуд јазмагда чәтинлик чәкирләр. Белә иншалар үзрә мүәјјән бачарыглары ашағыдакы ардычыллыгла формалашдырмаг мәгсәдәујғун һесаб едилир:

1] шакирдләрин өзләринин башына кәлән ән мараглы, тәсадүфи һадисә һаггында онларын шифаһи мә'луматыны динләмәклә;

2] шаһиди олдуглары һәр һансы бир һадисәнин ән мараглы һиссәсини [епизоду] нәгл етмәклә;

3] кимдәнсә ешитдикләри вә јахуд мүшаһидә етдикләри һадисәјә өз мүнасибәтләрини билдирмәк шәрти илә онун һаггында данышмағы [вә јахуд јазмағы] өјрәтмәклә вә с.

Габагчыл мүәллимләр шакирдләрдә нәгли типли иншалар үзрә мүәјјән бачарыг вә вәрдишләр јаратмаг үчүн ашағыдакы јоллардан истифадә едирләр.

1. Әдәбијјат програмы үзрә кечилән мүвафиг әсәрләрдән сечилмиш парчалардан нүмунә кими истифадә етмәклә. Бундан әсас мәгсәд јахшы һекајәнин [нәглетмәнин] нә олмасы, онун гурулушу, сүжети вә мүәллифин әсәрдә вермәк истәдији әсас фикрә нечә наил олмасы илә шакирдләри таныш етмәкдир. Мәсәлән, V синифдә «Фитнә», «Ики рәссам», «Чобан вә үзүк», «Сәһәр», «Шәһәрдән кәлән овчу» вә с. кими әсәрләрин тәһлили просесиндә шакирд мүәјјән фактлар, нүмунәләр әсасында һәмин әсәрләрин гурулушу вә сүжет хәтти һаггында мүвафиг мә'лумат алырлар. Бу, нәгли характерли һекајә һаггында онларын тәсәввүрләрини кенишләндирир.

Тәчрүбәли мүәллимләр бәдии әсәрләри адәтән үч һиссәјә [кириш, әсас һиссә вә нәтичә] ајырыр вә нәгли характерли иншаларын да апарылмасында бу үч әсас һиссәјә башлыча диггәт јетирирләр. Буна ән чох а] сүжетли шәкилләр үзрә иш [шифаһи вә јазылы] апармагла, б] нәгли характерли мәтнләр үзрә ифадә јаздырмагла, в] әввәлки илләрдә шакирдләрин јаздығы мүвәффәг вә гејри-мүвәффәг иншаларын охусу вә тәһлили јолу илә вә с. наил олурлар.

Методик әдәбијјатда ашағыдакы нөвләр [жанрлар] үзрә нәгли характерли инша јазмаг төвсијә олунур.

Шакирдләрин шәхси һәјаты илә бағлы нәглетмә. Шакирдләрдә нәгли характерли инша һаггында илкин [садә] анлајыш јаратмаг мәгсәдилә V—VI синифләрдә онларын шәхси һәјаты илә бағлы ән мараглы һадисә вә тәсадүфләр үзрә иш апарылмасы [шифаһи вә јахуд јазылы] даһа фајдалыдыр. Онлары бу бачарыглара јијәләндирмәк үчүн габагчыл мүәллимләр һазырлыг просесиндә ашағыдакы јоллардан истифадә едирләр.

1] Нәгли характерли мәтн үзрә ифадә јаздырмагла [ифадәдән нәгли-иншаја].

Мүшаһидә етдијимиз дәрсләрин бириндә мүәллим фе'лин заманларыны кечдикдән сонра [VI синифдә] «Сичан вә гурбаға» мәтни үзрә өјрәдичи ифадә апарды. Мәтн охундугдан сонра синфә ашағыдакы суаллар вә тапшырыг верилди:

«Мәтндә һансы һадисә тәсвир олунур? Әсас идеја нәдән ибарәтдир? Тәсвир олунан һадисә нечә гуртарыр? Һәрәкәтин инкишафы илә бағлы ән чидди, кәркин аны мүәјјәнләшдирин вә әсәрдән чыхан нәтичәни данышын.

Гаршыја гојулан суаллара шакирдләр ашағыдакы кими чавааблар вердиләр:

— Бу нағылда сичанла гурбағанын достлуғундан данышылыр. Сичанын тәклифи илә гурбаға кәндири белинә бағлајыр вә онлар бир мүддәт чајын гырағында раһат көрүшүб сөһбәт едирләр.

Scanned with CamScanner

— Мәтндә ән кәркин вә мараглы јер бир дәфә гарғаның сичаны күдмәси вә ону көтүрүб кәјә галхмасы һиссәсидир.

— Мәтндән чыхан нәтичә вә әсас фикир ифадәнин сонунда «бу бәла мәним башыма пис јолдашла достлуғумдан кәлмишдир. Һәр кәс өз тајыны тапмаса, ахыры белә олар» һиссәсиндә верилмишдир.

Бу мүсаһибәдән сонра мүәллим деди:

— Тәһлил етдијимиз мәтн һәчминә көрә кичик нағылдыр. Башга нөв бәдии әсәрләр кими, нағылын да әсасында ону данышанын фикринә вә мәгсәдинә ујғун, охучу вә ја динләјичинин марағына сәбәб олан һадисә дурур. Она көрә дә нағылы, һекајәни вә с. елә гурмаг лазымдыр ки, охучу вә јахуд динләјичидә тәсвир олунан һадисәјә мараг јарана билсин.

Верилмиш план үзрә шакирдләрин шифаһи чаваблары динләнилдикдән [вә јахуд ифадә јазылдыгдан] сонра онларын шәхси һәјаты илә бағлы мөвзуларда [«Мән бир дәфә нечә...», «Мәнә бир дәфә һансы һадисә үз верди» вә с.] инша јазмаг тапшырылыр. Бу заман мөвзунун конкретләшдирилмәсинә хүсуси диггәт јетирилир. Јазы тахтасы вә дәфтәрләрдә үмуми мөвзулар вә мө'тәризәдә конкрет һадисәләр јаздырылыр, онлардан [мөвзулардан] бири үзрә евдә инша јазмаг тапшырылыр: 1] Мән бир дәфә нечә мешәни [отлуғу, от тајасыны] аз гала јандырмышдым; мешәдә [јахуд шәһәрдә] азмышдым, чајда [көлдә вә јахуд дәниздә] аз гала батмышдым; 2] Бир дәфә мәнә һансы һадисә [мешәдә, паркда, бағда, мәктәбдә, дүшәркәдә, овда, тарлада, хәстәханада вә с] үз верди.

Бу мөвзулар шакирдләрә өз һәјати тәчрүбәләри, шәхси мүшаһидәләри илә бағлы мөвзу сечмәк вә ону ачмаға көмәк едир.

Мүәллим мөвзу сечмәкдә шакирдләрин там мүстәгиллијинә наил олмаг үчүн билдирир ки, верилән мөвзулар шәрти мә'на дашыјыр. Онлар [шакирдләр] өзләри дә өз иншаларына башлыг сечиб, мараглы бир мөвзуда [әлбәттә, өз шәхси һәјаты илә бағлы] инша јаза вә јахуд даныша биләрләр.

Тәһлил дәрсиндә шакирдләрин иншаларындакы мүвәффәг вә гејри-мүвәффәг һиссәләр, мараглы јерләр мүәјјәнләшдирилир, мөвзу илә бағланмајан артыг һиссәләр ихтисар олунур, әсас фикрин ачылмасына диггәт јетирилир.

2] Гәзет вә журнал [«Азәрбајчан пионери» вә ја «Азәрбајчан кәнчләри» гәзети, «Пионер» журналы вә с.] мәгаләләри үзрә имла јаздырмагла.

3] шакирдләрин әдәбијјатдан кечдикләри ән характерик һекајәләрдән [һәчминә көрә јығчам вә сүжет хәттинә көрә там] биринин гыса ичмалыны тутдурмагла.

4] мараглы бир телевизија тамашасы вә јахуд кинофилм һаггында шакирдләрә рә'ј-инша јаздырмагла.

5] Шакирдләрин әввәлки илләрдә ејни мөвзуда јаздыглары мүвәффәгијјәт вә гејри-мүвәффәг иншалар үзрә иш апармагла.

Динләнилмиш [ешидилмиш] һадисә үзрә нәглетмә. Шакирдләрин шәхси һәјаты илә әлагәдар нәгли характерли иншаја нисбәтән, динләнилмиш һәр һансы һадисә һаггында јазылан нәгли иншалар өз чәтинлији вә мүрәккәблијинә көрә фәргләнир. Тәчрүбә көстәрир ки, бу чәтинликләр әсасән: а] һәр һансы бир һадисә, һекајә вә јахуд рәвајәт һаггында ешитдикләрини мүәјјән «чәрчивәјә» ујғун вермәк; б] һекајәнин [данышмағын вә јахуд јазмағын] гурулушу илә таныш олмамаг; в] иншанын мөвзусу вә ондан ирәли кәлән әсас фикри, идејаны мүәјјәнләшдирә билмәмәк вә с. кими сәбәбләрдән ирәли кәлир. Гаршыја чыхан бу чәтинликләри арадан галдырмаг вә шакирдләрдә ешитдикләри һекајә, рәвајәт, нағыл вә с. һаггында инша јазы бачарыгларыны формалашдырмаг үчүн һазырлыг ишинин ашағыдакы кими тәшкили мәктәб тәчрүбәсиндә мүсбәт нәтичә верир.

CamScanner ile tarandı

Мүәллим V синифдә «Хошгәдәм» [М. Аббасов. Ифадә јазы мәтнләри, 1974, сәһ. 33] мөвзусунда јаздырдығы ифадәдә һекајә үзрә нәглетмәнин гурулушу илә шакирдләри таныш едир. О дејир:

— Сиз өз һәјатынызда баш верән һәр һансы бир һадисә вә јахуд тәсадүф һаггында инша јазачагсыныз. Бу һадисәләрдән һансы сизин јадынызда галыб? Ола билсин ки, сиз бөјүкләрин өзләри, ушаглыг илләри илә әлагәдар һәр һансы бир тәсадүф, һадисә һаггында мараглы әһвалат ешитмисиниз. Бә'зән јазычылар өз әсәрләрини мүәјјән бир шәхс һаггында ешитдикләри һәјати һадисәләр үзәриндә гурурлар. Она көрә тәсадүфи дејил ки, онлар бу вә ја дикәр һадисә данышаркән ону нечә, һансы шәраитдә ешитдикләрини гејд едир, охучуну һәмин һадисәләрин сонракы инкишафына, бир нөв әввәлчәдән һазырлашдырырлар.

Бу изаһатдан сонра мәтнин тәһлили үчүн синфә нүмунәви суаллар верилир: мәтнин башланғычы [вә јахуд сонлуғу] һаггында нә дејә биләрсиниз? О, нечәнчи шәхс тәрәфиндән нәгл олунур? Әсәрин гәһрәманы кимдир? Һадисәнин нәгл олундуғу шәраит [һарада, нә вахт, нә үчүн вә јахуд нәдән өтрү] нечәдир вә кимин һаггында данышыг кедир?..

Суаллара мүвафиг чаваблар алындыгдан вә һәмин чаваблар сафчүрүк едилдикдән сонра мәтнин мәзмуну тәһлил олунур. Иншаја һазырлыг үчүн ифадә үзрә тапшырыглар мүәјјәнләшдирилир. Мүәллим гејд едир ки, ифадәдә мәтнин мәзмуну башга шәхсин адындан верилмәлидир. Она көрә дә бә'зи шејләри бурахмаг, бә'зиләрини әлавә етмәк дә һәтта бә'зиләрини башга формада ишләмәк, фикирләрин ардычыллығы һаггында да дүшүнмәк лазымдыр.

Тәчрүбә көстәрир ки, динләнилмиш нәглетмә үзрә ишин биринчи [башланғыч] мәрһәләсиндә шакирдләрин шифаһи чавабларынын тәкмилләшдирилмәси вә дүзкүн истигамәтдә формалашдырылмасы үзрә апарылан ишләрлә кифајәтләнмәк лазымдыр.

2. Истәр синифдә, истәрсә дә синифдәнхарич охунмуш әсәрләрдән ән биткин [кириш вә нәтичәси олан] парчалары сечиб, тәһлил етдирмәклә. Бу иш V синфин сон рүбүндән башлајыб, IX синфә гәдәр давам етдирилир. Шакирдләрә әввәлчәдән өјрәндикләри әсәрләрдән ән биткин һиссәләри сечмәк, ашағыдакы суаллардан истифадә етмәклә онлара әтрафлы шифаһи чаваб һазырламаг вә тәһлил етмәк тапшырылыр:

а] Әсәр [вә јахуд нағыл, повест вә с.] нә үчүн белә адланыр?

б] Бурада әсас фикир нәдир?

в] Нә кими шәраитдә биз әсәрдәки гәһрәманларла таныш олуруг?

г] Онун харичи көрүнүшү әсәрин башланғычында вә сонунда нечә тәсвир олунур?

ғ] о [мүәллиф вә јахуд әсәрин гәһрәманы], нечә данышыр? Нәгл едәнин нитгиндәки башлыча хүсусијјәт нәдән ибарәтдир?

Шакирдләрин өз кәләчәк һекајәләри үчүн материал топламаларына ики һәфтәјә гәдәр вахт верилир. Бу вахт әрзиндә онлар гоһумлары, гоншулары вә танышларынын өз һәјатлары һаггында данышдыглары мараглы һадисәләри сорушуб өјрәнир вә инша јазырлар. Ән јахшы шакирд иншалары мәктәбин вә јахуд синфин дивар гәзетиндә екс етдирилир. Динләдијимиз дәрсләрин бириндә мүәллим VII [VIII] синифдә А. А. Фадејевин «Кәнч гвардија» әсәрини кечдикдән сонра, шакирдләрин Азәрбајчан дили үзрә «Чүмләнин мәгсәдә көрә нөвләри» нә аид биликләрини тәкрар етдирмәк мәгсәдилә, ешитдикләри әсасында нәгли характерли ев иншасы јаздырды. Шакирдләрдән биринин «Бабам дејир ки...» мөвзусунда јаздығы иншаја нәзәр салаг [инша мүәллимин гејдләриндән сонра редактә олунуб тәкмилләшдирилмишди].

Бабам дејир ки...

Бабам Бөјүк Вәтән мүһарибәси иштиракчысыдыр. О, бош вахтларында мүһарибәдә көрдүкләриндән мараглы һадисәләр данышарды. Бир күн мән бабамдан сорушдум:

Scanned with CamScanner

— Баба, Фадејевин «Кәнч гвардија» ә[illegible]ларына вә һәтта ушаглара ишкәнчә вермәләриндән, онлары һеч бир сәбәб олмадан өлдүрмәләриндән данышылыр. Бәс сән һансы дәһшәтли һадисәләрин шаһиди олмусан?

Бабам бир аз фикирләшиб деди:

— Мүһарибәнин икинчи или иди. Гошунларымыз Украјнанын Непсин шәһәрини алманлардан азад етмәк әмрини алмышды. Сәһәрин көзү ачылмамыш танкларымыз гырычы тәјјарәләрин мүшајиәти илә һүчума кечди. Топларын вә дүшмән сәнкәрләриндә партлајан бомбаларын сәсиндән гулаг тутулурду. Бизим һәр биримизин кәмәриндә танкы партладыб јандырмаг үчүн ичи јандырычы маје илә долу бутулкалар асылмышды. Дөјүшүн гызғын вахты иди, јахынлығымызда бир мина партлады. Аз сонра дәһшәтли бир гышгырыг сәси һамымызын диггәтини чәлб етди. Мәндән бир аз аралы 20—22 јашлы дөјүшчү јолдашымыз од тутуб јанырды. Минанын гәлпәси бутулкаја дәјмиш вә маје од тутмушду. Бир аздан о партлајачагды. Биз һеч нә едә билмәздик.

Инди дә о дөјүшчүнүн чәкдији изтирабларı вә дәһшәтли өлүмү көзләримин габағындан кетмәјиб. Күнләр кетсин бир дә кери кәлмәсин. Гој вәтәнимиз, халгымыз вә Сизин кими ағыллы балаларымыз һәмишә тәмиз сәма алтында јашасынлар.

Тәчрүбә көстәрир ки, динләнилмиш нәглетмә үзрә ишин бу мәрһәләләр үзрә тәшкили шакирдләрдә ешитдикләри, динләдикләри вә јахуд тәсадүф етдикләри һәр һансы бир һадисә һаггында данышмаг, һекајә гурмаг вә јахуд очерк јазмаг бачарыглары формалашыр.

Јуморлу нәглетмә. Инсанлар јашадығы мүрәккәб аләмдә, ишдә, тәһсилдә вә әмәкдә бә'зән хош, бә'зән дә кәдәрли күлүш вә тәбәссүм доғуран һадисәләрлә гаршылашырлар. Ким һәјата оптимистчәсинә јанашыр, һәјаты олдуғу кими севирсә, тәбәссүм вә күлүш дә она јахын олур. Күлүш һәјатдакы әксикләрлә мүбаризә апармаға, инсанларын руһән күчлү, тәнгид вә өзүнүтәнгидә гаршы давамлы олмасына көмәк едир.

Мә'лумдур ки, јаш сәвијјәсиндән асылы олмајараг, бүтүн ушаглар күлмәли әһвалатлары динләмәји севир, она даһа чох мараг көстәрирләр. Лакин өзләри шаһиди олдуглары вә јахуд иштирак етдикләри күлмәли һадисә вә епизодла бағлы јумористик һекајә гурмағы бачармырлар. Бу исә бир чох сәбәбләрдән; мәсәлән, шакирдин белә бачарыглара јијәләнмәсиндән белә иншалара [јазылы вә јахуд шифаһи] башламағы бачармамасындан верәчәји образла бағлы охучу вә јахуд динләјичи үчүн көзләнилмәз олан һәрәкәти мараглы гура билмәмәсиндән вә с. ирәли кәлир.

Тәчрүбә көстәрир ки, ән чәтин јуморлу нәглетмә характерли иншалар үчүн шакирдләрин мүстәгил мөвзу сечмәси, кәнардан көмәк олмадан лазыми материал топламаға вә онун гурулушу [композисијасы] һаггында дүшүнмәји бачармамасы илә дә бағлыдыр. Она көрә дә јуморлу нәглетмәнин нечә гурулмасы илә шакирдләри таныш етмәк лазымдыр. Бу мәгсәдлә һазырлыг иши ашағыдакы мәрһәләләр үзрә апарылмалыдыр.

а] Мүәллимин шәрһи:

— Елә јазычы тапмаг чәтиндир ки, о, јумористик әсәр јазмамыш олсун. Көркәмли Азәрбајчан јазычылары М. Ф. Ахундов, Ә. Һагвердијев, Ч. Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир вә бир чох башгалары тәкраролунмаз јумористик вә сатирик образлар јаратмышлар. Сиз әдәбијјат дәрслијиндә Ә. Һагвердијевин «Диш ағрысы», Ч. Мәммәдгулузадәнин «Почт гутусу» һекајәләрини, јәгин ки, охумусунуз.

Ә. Һагвердијев «Диш ағрысы» һекајәсиндә Һачы Рүстәмин характерини елә вермишдир ки, истәр-истәмәз охучу онун һәрәкәтләринә күлүр. Һачы Рүстәм хәсислијиндән ағрыјан дишини он шаһыја [50 гәпијә] чәкдирмәјә разы олмур. Дишини учуз гијмәтә чәкдирмәк үчүн һәкимә јалан сатыр, бир дишин әвәзинә, үч диш чәкдириб, он шаһы верир вә дејир:

— Уста Һәсән, көрдүн аналар нечә оғул доғуб! Бах, әсл тичарәт буна дејәрләр. Дишими бир аббасыја чәкмәјә разы олмады, мән дишин бирини 17 гәпијә чәкдирдим.

CS CamScanner ile taranmıştır

[illegible] бу кичик әсәриндә мүәллиф Һачы Рүстәмин характерини ачыр, һәм дә јуморла дөврүнүн авам күтләләринә күлүр.

б] Нүмунәләрин коллектив тәһлили илә. Коллектив тәһлил үчүн шакирдләрә Ч. Мәммәдгулузадәнин «Почт гутусу» һекајәси тәклиф олунур. Мүәллим ашағыдакы суалларла синфә мүрачиәт едир:

— Нә үчүн һекајә «Почт гутусу» адланыр? Новрузәлинин башына кәлән һадисәнин башлыча сәбәбини нә илә изаһ етмәк олар? Јазычы [вә јахуд охучу] кимә күлүр вә нә үчүн күлүр? Гәһрәманын һансы һәрәкәти вә јахуд ифадәләри күлүш доғурур?

Мүәллимин көмәјилә шакирдләр јумористик әсәрләрин композисијасы вә сүжет хәтти илә таныш олурлар ки, бу да нәгли характерли инша јазылар үчүн башлыча әһәмијјәт кәсб едир.

в] Инша үзрә иш. Бу мәгсәдлә шакирдләрә верилмиш башланғыч, нәтичә, план вә јахуд сүжет әсасында нәгли характерли јумористик һекајә јазмаг тапшырылыр. Бунлар чалышма формасында мүәллим тәрәфиндән һазырланыр: ја лөвһәдә, ја да шакирдләрин өјрәдичи инша дәфтәрләриндә јаздырылыр. Ашағыда габагчыл мүәллимләрин апардығы аналитик-синтетик характерли чалышмалар вә бу чалышмалара гыса методики көстәришләр верир.

а] Верилмиш фикри кириш гәбул едәрәк, ону давам етдириб, јумористик һекајә јазын. Нүмунә:

Гоншумузун оғлу Тале күләшә кедирди. О, бир-ики пријом билдији үчүн мәһәлләмиздәки ушагларын һамысыны јыхырды. Она көрә дә ловғаланыр «јетәнә јетир, јетмәјәнә дә даш атырды». Һәмишә өзүндән бөјүкләрлә отуруб дурур, бизи дөјүб инчидирди. Онун горхусундан күчәјә чыха билмирдик.

Бир дәфә әмим оғлу Фәрһад кәнддән бизә гонаг кәлмишди...

б] Ашағыдакы парчаны сонлуг кими көтүрәрәк «Надирин икидлији» мөвзусунда инша јазын. Нүмунә:

Ушаглар Надирин башына топлашмышды. Һәмишә күчүнә гүрләнән, кәнддә атаман сајдығымыз бу ловға вә дикбаш оғланын ағыз-бурну ган ичиндә иди. Шәһәрдән кәлән гонаг исә ушаглардан аралы дајанмыш, башыны ашағы салмышды. Һисс олунурду ки, о, күнаһкар олмаса да, Надири дөјмәсиндән пешман олмушду.

в] Ч. Мәммәдгулузадәнин «Почт гутусу» һекајәсини охујун вә гыса мәзмунуну јазын. Онун композисијасы вә сүжет хәттини көстәрин.

г] Верилмиш план әсасында јумористик инша јазын вә она мүвафиг ад гојун.

План.

1. Памбыг тарласында.
2. Јемәк һәр шејдән үстүндүр.
3. Гарышгалар да ширин шеји севирләр.
4. Мәнә тохунмасалар, мән һеч нәдән горхмурам.
5. Нечә кәлмишдим, еләчә дә гајытдым.
6. Памбыг јығмағыма мане олан нә иди?

Мүшаһидәләр көстәрир ки, шакирдләрдә јумористик иншалара мараг ојатмаг үчүн онларын шәхси һәјат тәчрүбәләри илә бағлы мөвзулар үзрә иш апарылмасы да фајдалы олур.

Сонра ушаглара бир епизод һаггында данышмаг тәклиф олунур. Бә'зән мүәллимләр һәтта һазыр мөвзулардан «Мән атдан нечә јыхылдым», «Ловғанын агибәти», «Икид бир дәфә өлүб-дирилир, горхаг мин дәфә», «Мән нечә хөрәк һазырладым», «Мағазада һадисә», «Мүвәффәгијјәтсиз балыг ову» вә с. бири үзрә шакирдләрә нағыл даныштдырырлар.

Тәчрүбә көстәрир ки, јуморлу нәглетмә үзрә ишин нәзәрдә тутулан мәрһәләләрлә апарылмасы бу нөв иншалара аид шакирдләрдә мүәјјән бачарыгларын формалашдырылмасына, өзүнүн вә башгасынын һәрәкәтләринә тәнгиди јанашмаг, һаггында данышачаглары мәсәлә илә јахындан таныш олуб, онунла бағлы јумористик «әсәр» [инша] јазмаларына истигамәт верир.

Scanned with CamScanner

Әдәбијјат тәд…
естетик һиссләр ашыламағын имкан вә јоллары

Шәргијјә ГУЛИЈЕВА
В. И. Ленин адына АПИ-нин Шуша филиалынын мүәллими

Шакирдләрин үзүнә тәбии вә реал көзәллик дујғуларынын гапыларыны ачмаг әдәбијјат мүәллиминин мә'нәви-естетик вәзифәси вә мүгәддәс борчудур.

Орта үмумтәһсил мәктәбиндә естетик зөвг, естетик дујум кими гијмәтли инчиләр бәхш етмәк чәһәтдән әдәбијјат гәдәр икинчи бир имканлы фәнн јохдур. Бунун башлыча мајасы әдәбијјат фәнининин синтетиклијиндә, онун бу чәһәтдән әвәзедилмәзлијиндәдир. Бир чохлары елә зәнн едир ки, әдәбијјат фактик информасијалар јығыныдыр вә онун әзәли вәзифәси идрака сәфа вермәклә мәһдудлашыр. Һалбуки идраки тә'лим вәзифәси бүтүн фәнләрин тәһсил функсијасына дахилдир.

Әдәбијјат һәјаты өз тәбиилији, көзәллији, бир сөзлә, өз бәдиилији илә анлатмаг васитәсидир. Һәјат шакирдләрин гәлбинә, руһуна көзәллик анлајышларында дахил олмалыдыр. Бу мә'нада мә'нәви естетик тәрбијәдә әдәби тәхәјјүл вә тәсвирләрин тәрәннүм вә тәһлилләрин ролуну гејд етмәмәк олмаз. Тәхәјјүл вә тәсвир күчлү тә'сир күчүнә малик олса, көзүмүзү јуман кими нәләри исә көрә биләрик. Мәсәлән, бу, Никар ханымдыр, бу, Чыдыр дүзүдүр, бу, Јағы горуғудур вә с.

Узун иллик мүшаһидәләр әсасында биздә бу һәгигәтә гәти инам јараныб ки, гәһрәманлыг дастанлары васитәсилә тәхәјјүл вә тәсвирләр шакирдләрин көзүнү мә'нәви-көзәллик аләминә ачмагда, үмумиликдә исә кениш дүнјаја пәнчәрә етмәкдә әвәзсиз силаһдыр. Тәчрүби мүшаһидәләр көстәрир ки, бунун үчүн илк нөвбәдә мүәллимин өзү шакирдләрә емосионал һисси күчләндирмәк, шакирд тәхәјјүл вә тәсәввүрләрини чошдурмаг исте'дадына малик олса, бу гијмәтли дујғулары башгаларынын да руһуна дамла-дамла, килә-килә һопдурмаг онун әлиндә чәтин олмаз. Чүнки көзәл һиссин, дујғунун әкс олунмасына шакирд психикасы даһа һәссасдыр...

Габагчыл мүәллимләримиз «Короғлу» дастанынын синифдәнхарич охусундан сонра өз һиссләрини шакирдләрлә белә бөлүшдүрүрләр. Мәсәлән, јери кәлдикчә дејирләр: Ушаглар сиз Короғлуну, Никар ханымы, Дәли Һәсәни, Дәмирчиоғлуну, Ејвазы... нечә тәсәввүр едирсиниз? Онларын чавабларыны динләдикдән сонра нүмунә үчүн бунлары дејирләр: «Мән Јағы горуғуну мүхтәлиф чүр тәсәввүр едирәм. Бирисиндә беләдир. Узагларда — гајаларынын шиш учу чәнли-чискинли Чәнлибел, бу јанда Јағы горуғу. Көј чәмәнли отлаг. Бир тәрәфдә Гырат, бир тәрәфдә Дүрат, бир тәрәфдә дә Әрәб отлајыр...»

Шакирдләрдә белә бир тәхәјјүл вә тәсәввүр дә јаратмаг лазымдыр. Мәсәлән, Һәмзәнин Гыраты оғурлајыб апармасындан сонра Короғлу күсүб-инчијиб, үч күн-үч кечәдир ки, узаныб чәмәнин үстүнә јатмышдыр.

Будур, башынын үстүндә Ејваз чалыб-охујур. Онун көнлүнү алмаг истәјир. Бир аздан Короғлу Ејвазын сәсинә јухудан һөвлнак галхараг дејир:

Ејваз, мәндән нә истәрсән,
Чандымы, башдымы нәди?
Ахыдырсан ала көздән
Гандымы, јашдымы нәди?

CamScanner ile tarandı

Бу јалварышдымы, үзрхаһлыгдымы, сәһвини е'тирафдымы? Бәли, нөгсаныны е'тираф етмәк мә'нәви сафлыг, мә'нәви учалыг нүмунәсидир. Короғлу һәләлик Чәнлибелә ајаг басмаг истәмир.

Никар бир дәстә дәли илә Јағы горуғундан Короғлуну Тогата — Гыратын далынча јола салыр...

Көрүндүјү кими, тәсвири әдәбијјатын јекчинс васитәси һесаб етмәк олмаз; онда һәм тәрәннүм, һәм һекајә, һәм дә мүһакимә елементләри топланыб. Шакирдләр бу гејд едилән мәгамлардан Короғлунун бир јандан көврәклијинин, бир јандан да дөнмәзлијинин шаһиди олурлар ки, бу да инсан үчүн, шәхсијјәт үчүн характерик чәһәтләрдир.

Тәсвир вә тәхәјјүл елементләри олмајан бәдии парча классик нүмунә һесаб едилә билмәз. Әкәр тәсвир олунан објектин идеја тә'сир күчү, гүввәти јохдурса, харичи вә дахили көзәллик чизкиләри илә зәнкин дејилсә, онун мә'нәви-естетик күчүндән данышмаға дәјмәз. Тәчрүбәләр көстәрир ки, әкәр варса белә һалларда мүтләг шакирдләр рәсмә мејл көстәрмәлидирләр. Демәли, көрүлән, ешидилән вә тәсәввүр едилән һадисә, бир нөв шакирд тәхәјјүлүндә маддиләшир.

Әкәр әдәби парча шакирди гәләм вә кағыза әл атмаға вадар едирсә, бу, һәм бәдии парчанын, һәм дә мүәллимин тәсвиредичилик бачарығынын нәтичәсидир. Бәдии тәсвири сөзлә дә, сәслә дә, лент нүмајиш васитәсилә дә чанландырмаг мүмкүндүр. Бу саһәдә узуниллик мүшаһидәләримиз көстәрир ки, мәктәбләримиздә кино тәсвириндән [шәкил тәсвириндән] даһа чох истифадә едилдији һалда, чанлы һәјатын өзүнү мүшаһидәләрә чевирмәк методундан лазымынча истифадә олунмур.

Тәсвир објектинин мүшаһидәсиндән јени дујғуларын баш галдырмасы үчүн екскурсијаларын системли апарылмасы вә баша чатдырылмасы башлыча шәртдир. Хүсусән дә бу мәгсәдлә гәһрәманлыг, инсанпәрвәрлик һиссләрини аловландыран објектләр сечилмиш ола.

Бир вахт варды, Шуша рајонунун мәктәбләриндә X синифдә халг шаири С. Вурғунун «Вагиф» пјеси өјрәдиләркән мүәллимләр «Чыдыр дүзү»нә екскурсијалар тә'јин едәрдиләр. Вагифин мәгбәрәси зијарәт едиләрди.

Мүәллимләр дејәрдиләр:

— Кәлин, сизинлә бирликдә тәкчә Шушанын дејил, Азәрбајчанын гәһрәманлыг тарихинә гызыл һәрфләрлә јазылмыш 1790-чы илләри хатырлајаг.

Бир анлыға шакирдләрин арасына сүкут чөкәрди. Онлар јаддашларыны, тәхәјјүл вә тәсәввүрләрини арашдырардылар. Бу заман мүәллим ирәли чыхар вә шакирдләрин мә'нәвијјатына, естетик аләминә тә'сир көстәрмәк мәгсәдилә дејәрди: «Ушаглар, бизим бу күн дә көз бәбәји гәдәр севдијимиз бу шәһәр 1795-чи илдә Азәрбајчанын мүһүм игтисади-сијаси әһәмијјәтли шәһәрләриндән бири иди. Халг арасында она «Гала» да дејирдиләр. Гарабағ һакими Ибраһим Хәлил ханын дөврүндә Шушада бөјүк абадлыг ишләри апарылырды. Мүдафиә мәгсәдилә шәһәрин әтрафына чәкилмиш, инди дә хејли һиссәси галмагда олан мөһкәм гала диварлары о дөврүн тарихи јадикарыдыр.

О заман Ибраһим Хәлил ханын сарајында көркәмли Азәрбајчан шаири М. П. Вагиф баш вәзир иди. Халгын вәзијјәтинин јахшылашдырылмасына, ханлығын мүдафиә габилијјәтинин мөһкәмләнмәсинә бөјүк сә'ј көстәрән Вагиф, Азәрбајчан ханлыглары арасындакы әлагәләрин мөһкәмләнмәсинә чалышмыш, Гарабағ ханлығы илә Русија вә Күрчүстанын мүнасибәтләринин јахшылашмасы үчүн әлиндән кәләни әсиркәмәмишдир.

1795-чи илдә Аға Мәһәммәд хан Гачар 85 минлик орду илә Шушаја һүчум едиб, ону мүһасирәјә аланда дүшмәнә гаршы мүбаризә үчүн халг ордусунун тәшкилиндә, 33 күнлүк мүһасирә

Scanned with CamScanner

заманы дүшмәнә мүгавимәт көстәрилмәсиндә Вагифин бөјүк ролу олмушдур. 15 минлик халг ордусу Гачарын 85 минлик ордусуна гаршы мәрдликлә синә кәрмиш вә беләликлә, Гачар ордусуну кери чәкилмәјә вадар етмишдир.

Лакин 1797-чи илдә шәһәр јенидән Гачарын һүчумуна мә'руз галды.

Гураглыг нәтичәсиндә шәһәрин әһалиси әтраф кәндләрә дағылдығы үчүн Ибраһим Хәлил хан шәһәрин мүдафиәсини тәшкил едә билмәди. Чидди мүгавимәтә раст кәлмәјән Гачар Шушаны тутду. Һәбс олунду вә өлүмә мәһкум едилди. Лакин Шуша Гачар үчүн мәзара чеврилди. Јатағындача өлдүрүлдү. Иран гошунлары башыпозуг дүшүб кери чәкилди.

Һакимијјәти әлә кечирмиш Мәһәммәд бәј Чаваншир фитнәкар сарај ә'јанларынын тәһрики илә Вагифлә оғлуну Чыдыр дүзүндә өлдүртдү.

Бу мәгамда мүәллим кириш сөзүнә јекун вурараг дејәрди:

«Халгымыз бөјүк шаири унутмамышдыр. Бу күн онун әсәрләри дәнә-дәнә чап едилиб охучулара чатдырылмыш, адына күчәләр, мејданлар салынмыш, абидәләр учалдылмышдыр. Севимли шаиримиз Сәмәд Вурғун демишдир:

> ...Учан дурналар да чағырыр: «Кәлин!»
> Галхыбдыр, шаирим, бу күн һејкәлин.
> Бизим Гарабағын «Чыдыр дүзү да
> Вагиф чанланыбдыр онун үзүндә!

Бир нечә ил бундан әввәл С. Вурғунун «Вагиф» пјесинин өјрәнилмәсинә һазырлыг ишләри белә кедәрди. Инди исә мә'нәви-естетик һиссләр башга пәрдәләрдә көкләнир. Гачар вә онун гәсбкар ордусунун симасы илә јанашы, шакирд тәсәввүрүндә башга шәкилләр, левһәләр чанланыр... Инди кәнд мәктәбләриндән Шушаја кәлиб-кетмәк чәтинликләри јараныб. Шакирдләрә гәсбкар, јыртычы образларыны екскурсијаларсыз да тәсәввүр етдирмәк мүмкүн олур. Дахили гәсбкарлар, истилачылар һеч дә Гачардан аз зүлмкар дејилләр. Әкәр Гачар дашы даш үстүнә гојмаг истәмирдисә, индики террорчулар леши баш үстүнә атмаға һазырдырлар. XVIII әср һадисәләриндән бәһс едән бу әсәри Гарабағын бугүнкү һәјат һадисәләри илә әлагәләндирмәмәк олармы? Хејр, олмаз; бу, о демәк олар ки, Ермәнистандан кәлиб тәкулмүш террорчулар кәндләримизә һүчум етсинләр, евләримизи, комаларымызы од вуруб јандырсынлар, көрпәләримизи ганларына гәлтан етсинләр, ағсаггал бабаларымызы, ағбирчәк ана-нәнәләримизи диз чөкдүрүб јалвартсынлар, биз дә гачыб мешәдә кизләнәк. Јох, һеч вахт бу баш тутан севда дејил; шакирдләримизи һагг иши уғрунда мүбаризәјә һазырламалыјыг...

С. Вурғунун Гачарын дилиндән дедији ашағыдакы мисралар бизи ајыг-сајыг олмаға чағырыр: «Кечди пәнчәмизә Көзәл Гарабағ, әпсүн гылынчымдан һәр гаја, һәр дағ!» Јахуд «Мәним вичданым да гәлбим дә гандыр; Дүнја ган үстүндә бир ханимандыр». Јахуд да, «Бир бојну олсајды бәшәријјәтин, Ону бир гылынчла вурардым јегин!...»

Бәли, Гачарларын јүрүшләри тәкрар олунур. Дүз дејибләр ки, әждаһанын бир башыны кәсиб атырсан, онун јеринә башга бир баш чыхыр. Инди бизә ајдын олур ки, Гачары гәтлә јетирән шушалылар, XIX әсрдә дә, XX әсрдә дә онун дикәр башлары илә дәфәләрлә вурушмалы олублар. Вә инди дә о әждаһа илә вуруш давам едир. Шаир бу әсәри јазанда халгымызы харичи гәсбкарлара гаршы мүбаризәләрә һазырлајырды. Ермәнистан террорчуларынын, онларын ДГМВ-дәки давакарларынын бир вахт дуз-чөрәји тапдалајачағына да шүбһә етмирди. Бу күнү чох ајдын көрүрдү.

CamScanner ile tarandı

«Вагиф» пјеси сәнәткарлыг чәһәтдән о гәдәр гүввәтлидир ки, онун торпағын мүгәддәслијинә инам јаратмаг, милли һиссләри чошдурмаг, вәтәнпәрвәрлик дујғуларыны күчләндирмәк гајәси, амалы мә'нәви естетик мә'хәздир, ону бүтүн әзәмәти вә гүдрәти илә мәнимсәтмәк мүәллимин вәтәндашлыг кредосуну мүәјјән едир.

Вагиф Гачарын гаршысында дајандығы сәһнәдә дә, шаирин е'дама көндәрилдији вахтда да, Гачарын гәтлә јетдији анда да шакирдләр бугүн төрәдилән мүсибәтләр вә онлара верилән чавабы көзләри өнүнә кәтирирләр.

> Алдыг мәктубуну Мәһәммәд Гачар,
> Тәрлан ојлағында сар ола билмәз!
> Мајан турш ајрандыр, затын гырыгдыр
> Сөјүд јарпағында бар ола билмәз.
> Басма ајағыны бизим торпаға
> Иландан, әгрәбдән јар ола билмәз!

Бу мисраларда бу күн дүјүнләнән јумругларымыз, гәти чавабымыз ифадә олунуб. Шаирин Гачара мәктубундан бу сәтирләр охунаркән шакирдләрин гәлби дүшмәнә нифрәт вә гәзәб һисси илә долур. Онлар һисс едирләр ки, бу чавабын бир сурәти дә Степанакертдә [Хан кәндә] вә Јереванда јашајан гатилләрә көндәрилир.

Дејиләнләрә көрә, гатил һәләлик өз маскасыны тез-тез дәјишмәли олур. Габаға халгын алданмыш нүмајәндәләрини верир. Шовинистләри, гаты милләтчиләри психоложи чәһәтдән һазырлајыб үстүмүзә көндәрир. Она ермәни халгынын оғлу демәк чинајәтдир. Чүнки мүдрик ермәни зијалысы өзү демишдир ки, давакар милләтчинин миллијјәти јохдур. Биз дә бу фикирдәјик.

Үмумијјәтлә, «Вагиф» пјесинин тәдриси бу күнүн проблемләринә дәриндән, нечә дејәрләр тарихи нәзәр јетирмәк бахымындан чох ибрәтамиздир. Онун мә'нәви-естетик дујуму да бурасындадыр. Шакирд иншаларында бу әсәрин кәнчләримизин әһвал-руһијјәсинә тә'сири там әкс етдирилир. Онлардан бә'зи парчалара диггәт едәк:

«Синифдә «Вагиф» әсәри охунаркән мәнә ән чох тә'сир едән шаирин е'дама апарылдығы сәһнә олду. Ајағјалын, башыачыг көздијим бу јерләр көзүмүн өнүндә башгалашды. Көрәсән, Вагиф һансы дашын јанында дајаныб, динчини алмаг истәјиб? Көрәсән, һардан һәсрәтлә әтрафы, мәһәббәтлә гәләмә алдығы көзәлликләри сүзүб? Бәлкә, шаир бу күн бизимлә бу ағыр күнләрдә јашасајды һеч шүбһәсиз дејәрди:

> «Гарабағ үрәјимдир, Шуша көзүм киләси,
> Үрәјимә тушланыб намәрд дүшмән күлләси,
> Бирчә ан әл сахласа мин-мин Бакы фәһләси,
> Бизә кәч баханларын кәсиләчәк нәфәси —
> Јашасын Азәрбајчан! Јашасын халг чәбһәси».

«Бу дәрс һеч вахт јадымдан чыхмајачаг. Мән — Вагиф идим! Онун дилиндән јазылмыш сөзләри бөјүк гүрур һисси илә охујурдум. Әтрафдакы һәр шеји унутмушдум. Гачарын «Бәс баш әјмәдиниз — суалынын чавабында: — «Әјмәдим, бәли! Әјилмәз вичданын бөјүк һејкәли!» — мисраларыны сөјләјәндә ифтихарымы кизләдә билмирдим. Дујурдум ки, бу гүдрәти, бу чәсарәти мәнә халгым, Вәтәним, әзәмәтли дағларым, учсуз-бучагсыз торпагларым вермишдир. Мән Гачарын гаршысында тәк дајанмамышдым. Санки гәһрәман Азәрбајчаны тәмсил едирдим. Мәни әзәмәтли, әјилмәз едән дә Азәрбајчан иди!».

«Сән нә көзәл имишсән, доғма Шуша! Нә әзәмәтли имишсән, 17 ил сизә баха-баха бөјүдүјүм дағлар! Мавиликдән көзләримин ишығыны апаран әнкинликләр! Мән инди сизи таныдым. Демә, бу күн көзәллијинизлә гәлб охшадығыныз кими, лазым кәләндә, гәзәбләнирсинизмиш, һәр гарышыныз бир сәнкәрә чеврилирмиш! Дағлар, дүшмән үстүнә од-алов, даш-кәсәк јағдырмысыныз! Нечә-нечә јаделлијә мәзар олмусунуз. Доғма торпаг, нә гәдәр евладыны, өвә-

Scanned with CamScanner

ди гојнуна алыб ујумуш... ...р.
ләрин шаһидидир... Баш әјирәм гаршында, «...дур дүзү»! Еј, бурадан кечәнләр! Ајаг сахлајын, баш әјин бу гәһрәманлыг абидәсинә! Дүшмәнә көз дағы чәкән улу дағлара! Бөјүк бабамыз Вагифин мәгбәрәсинә! «Мәғлубедилмәз» Гачары башсыз един, гошунун сәфини позан гәһрәман оғулларынызын руһу гаршысында баш әјин!

Беләликлә, биз габагчыл мүәллимләримизин тәчрүбәси әсасында јаздығымыз бу мәгаләдә әдәбијјат тә'лими васитәсилә ашыланан мә'нәви-естетик һиссин бир сыра имкан вә јолларындан сөһбәт ачдыг; шүбһә јохдур ки, бунларын дикәр формалары да мөвчуддур вә онлардан сәмәрәли истифадә едилмәси бә'зи һәјати проблемләримизин оптимал һәлли јолунда мүһүм аддым оларды.

Көмәкчи нитг һиссәләри тәдрисинин бә'зи мәсәләләри

Мәммәд ҺӘСӘНОВ
педагожи елмләр намизәди, Бакы Дөвләт Университетинин досенти

Үмумтәһсил мәктәбләринин V—IX синифләри үчүн «Азәрбајчан дили програмында көмәкчи нитг һиссәләринин тәдриси үчүн кифајәт гәдәр вахт [27 саат] ајрылмыш, «Азәрбајчан дили» дәрслијиндә [орта мәктәбин 6-чы синфи үчүн, «Маариф» нәшријјаты, 1989, сәһ. 109—141; мүәллифләри Р. Ә. Әсәдов, Ә. М. Әһмәдов] һәмин саатларын мүгабилиндә зәнкин елми мә'лумат вә рәнкарәнк тапшырыгчалышмалар верилмишдир.

Тәчрүбә көстәрир ки, көмәкчи нитг һиссәләринин тәдрисинә бу морфоложи категоријаларын нитгдәки рол вә әһәмијјәти һаггында мүсаһибә апармагла башламаг даһа әлверишлидир; чүнки һәр һансы әсас нитг һиссәсинә нисбәтән, көмәкчи сөзләр дилдә аз ишләнир, лакин буна бахмајараг, һәмин сөзләр-көмәкчи нитг һиссәләри нитг просесиндә мүһүм васитәјә чеврилир, бә'зән исә онлардан истифадә етмәдән бу вә ја дикәр фикри динләјичијә, јахуд охучуја дәгиг чатдырмаг мүмкүн олмур.

Бурада ону да демәк јеринә дүшәр ки, бә'зән дилдә көмәкчи нитг һиссәләри васитәсилә јарадылан емосионаллығы әсас нитг һиссәләри илә ифадә етмәк чәтин олур вә ја мүмкүн олмур. Ашағыдакы мәтнә нәзәр салаг:

Бәс бу гызылкүл колларыны ким әкиб?

Фамил:

— Мән, — деди. — Онлары әкәндә лап балача иди. Анчаг кечән илдән күл ачмаға башлајыб. [Г. Илкин]

Көрүндүјү кими, бу кичик мәтндә үч әдат [бәс, лап, анчаг] ишләнмишдир. Һәмин әдатлар сөзләрин вә чүмләләрин мә'насыны гүввәтләндирмәклә мәтнин мәзмунуну зәнкинләшдирмиш, онун бәдиилијини хејли артырмышдыр.

Бә'зән елә һаллар олур ки, көмәкчи нитг һиссәләри ишләтмәдән фикир ифадә етмәк мүмкүн олмур, јахуд фикрин мә'насы тамамилә дәјишир. Ашағыдакы чүмләләри нәзәрдән кечирәк.

1. Чај илан кими гыврыла-гыврыла ахырды.
2. Мән сәндән сонра данышдым.

Биринчи чүмләдән кими гошмасыны атсаг, тамамилә мә'насызлыг, анлашылмазлыг әмәлә кәләр. Икинчи чүмләдә сонра гошмасыны ишләтмәдикдә белә анлашылыр ки, һәр һансы ... биринчи шәхс ... шәхс һаггында данышмышдыр. Демәли,

јухарыда верилән чүмләләрдә нәзәрдә тутулан фикирләрин ифадәсиндә гошмалар мүһүм рол ојнајыр.

Көмәкчи нитг һиссәләри јалныз сырф морфоложи категорија кими өјрәдилмәмәлидир. Гошма, бағлајычы вә әдатын тәдриси просесиндә нитг вә үслуб вәрдишләринин орфографија вә дурғу ишарәләри гајдалары илә әлагәдар бир сыра билик, бачарыг вә вәрдишләрин дә инкишафына хүсуси диггәт јетирилмәлидир.

Көмәкчи сөзләр ејни заманда дилин дикәр бөлмәләри илә, хүсусән синтаксислә әлагәли тәдрис едилмәлидир. Буну, һәр шејдән әввәл, һәмин морфоложи категоријаларын мәзмуну тәләб едир; белә ки, әсас нитг һиссәләриндән фәргли олараг, көмәкчи нитг һиссәләри лексик мә'на билдирмир: онлар, әсасән, сөзләр арасында әлагә јарадыр, сөзләри вә чүмләләри грамматик чәһәтдән әлагәләндирир, сөзләрин, еләчә дә чүмләләрин емосионаллығыны артырмаға көмәк едир. Көркәмли методист алимләрдән Г. И. Блинов һаглы олараг јазыр ки, гошма, бағлајычы вә әдатлар сырф грамматик [синтактик] мөвзулардыр. Орта мәктәбдә бу нитг һиссәләринин тәдриси заманы башлыча диггәт јалныз бир чәһәтә-гошма, бағлајычы вә әдатларын орфографијасыны мәнимсәтмәјә јөнәлдилир, беләликлә, нитг инкишафы үзрә ишләр, бир нөв, нәзәрдән гачырылыр.

Мә'лумдур ки, бағлајычылар нитгдә ајры-ајры вә чүмләләр арасында әлагә јаратмагла, әсасән, синтактик вәзифә дашыјыр. Бу көмәкчи нитг һиссәси јалныз чүмләдә вә мәтн дахилиндә конкрет грамматик мә'на билдирир. Башга чүр десәк, «Бағлајычылар маһијјәт е'тибарилә нитг гурулушунда морфолокија илә синтаксис арасында сых әлагә јарадан бир грамматик категорија кими тәзаһүр едир» [«Азәрбајчан дилинин грамматикасы», I һиссә. Азәрбајчан ССР ЕА-нын Нәшријјаты, 1951, сәһ. 27]. Мәһз буна көрә дә бир чох һалларда бағлајычыларын бу вә ја дикәр хүсусијјәтини синтактик категоријалардан тәчрид едилмиш шәкилдә өјрәтмәк мүмкүн дејил. Бу мә'нада бағлајычылар бир нөв һәм морфоложи, һәм дә синтактик категорија кими мәнимсәдилмәлидир. Демәли, көмәкчи нитг һиссәләри, о чүмләдән бағлајычылар елә тәдрис едилмәлидир ки, шакирдләрин һәмин бәһсә аид әлдә етдикләри биликләр синтаксислә үзви сурәтдә әлагәләнсин. Буна исә јалныз VIII—IX синифләрдә наил олмаг мүмкүндүр.

Тәчрүбә көстәрир ки, әсас нитг һиссәләринә нисбәтән, көмәкчи нитг һиссәләри чәтин дәрк едилир вә бу сөзләрлә әлагәдар нитг вәрдишләри кеч формалашыр; бу грамматик категоријалар чох вахт гарышдырылыр. Буну нәзәрә алараг, көмәкчи нитг һиссәләри һәм әсас нитг һиссәләри илә, һәм дә бир-бири илә мүгајисәли өјрәдилмәли, охшар вә фәргли әламәтләр мәнимсәдилмәлидир. Елми-методик әдәбијјатда әсас нитг һиссәләри илә көмәкчи нитг һиссәләринин ашағыдакы әламәтләрә көрә фәргләнмәси көстәрилир; биз буну, әсасән, кифајәтләндиричи һесаб едирик:

1] әсас нитг һиссәләри ајрылыгда мүәјјән мә'на ифадә едир, көмәкчи нитг һиссәләри исә лексик мә'на билдирмир;

2] әсас нитг һиссәләри мүәјјән суала чаваб олур, көмәкчи нитг һиссәләри исә јох;

3] әсас нитг һиссәләри чүмләнин мүхтәлиф үзвү јериндә ишләнир, көмәкчи нитг һиссәләри исә чүмлә үзвү ола билмир.

Көмәкчи нитг һиссәләрини әсас нитг һиссәләриндән фәргләндирән бу әламәтләрлә јанашы, көмәкчи сөзләри бир-бириндән ајыран бир сыра фәргләндиричи әламәтләр дә мөвчуддур. Елми-методик әдәбијјатда әксини тапан фәргләндиричи әламәтләр көмәкчи нитг һиссәләринин тәдриси просесиндә диггәт мәркәзиндә дурмалыдыр.

Дилдәки мөвгеји нәзәрә алынараг, көмәкчи нитг һиссәләриндән әввәлчә гошма, сонра бағлајычы, даһа сонра исә әдатлар тәдрис едилир вә бүтүн бунлар әсас нитг һиссәләри һаггында кечиләнләрин тәкрары зәмининдә апарылыр.

Scanned with CamScanner

Милли гүрур вә ләјагәт һиссинин ашыланмасы тәчрүбәсиндән

Тејјуб ҺӘСӘНОВ
Салјан рајонундакы Гарабағлы кәнд орта мәктәбин баш мүәллими

Азәрбајчан дүнјанын ән гәдим, ән мәдәни, ән зәнкин өлкәләриндән биридир. Бу дијарын јерли сакинләри азәрбајчанлылар тарихин мүсибәтли вә фачиәли бир өмүр јашамыш ханлыгларындандыр. Гәдим вә зәнкин дили, тарихи, әдәбијјаты, мәдәнијјәти, адәт-ән'әнәләри, өзүнәмәхсус милли симасы, бәнзәрсизлији олан бу халгын адына дүнјанын ән надир, ән гәдим даш јаддашында, китабларында раст кәлирик. Улу дүнјамызын гәмли нәғмәләринин, һејрәтамиз ме'марлыг абидәләринин јаранмасында бу халгын да бәшәријјәтә төһфәси аз олмајыб. Әчдадларымызын минилликләр әрзиндә бизә мирас гојуб кетдији адәт-ән'әнәләр заманын сәрт дөнкәләриндән кечиб бу күнүмүзәчән јашамаг вә јаратмаг сәлаһијјәтини горуја билмишдир. Она көрә дә һәр сөнән очағымызын күлү алтында көзүмүз галыб. Бу көзүмүзү заманын боз үзү, буз нәфәси сөндүрә билмәјиб. Халгы әзмәк, парча-парча етмәк, бирини дикәринә һәсрәт гојмаг олар, анчаг ону һеч бир мүстәбидин әли илә тарихин сәһифәсиндән силмәк олмаз.

Вәтәнлә, торпагла өјүнмәк мәсәләнин бир тәрәфидир. Һәм дә әсас тәрәфи дејил. Бизи дүшүнмәјә мәчбур едән одур ки, көрәсән, балаларымызын гәлбиндә өз көкүнә, адәт-ән'әнәләринә, мәнсуб олдуғу милләтә, онун мадди-мә'нәви сәнәт дүнјасына мәһәббәт шамы јандыра билмишикми? Ушагларымызы бир азәрбајчанлы кими бөјүдә, тәрбијә едә билирикми? Балаларымызын көрпә гәлбини, кечмишимизин одалову илә исидиб, онлары кәләчәјә әсл азәрбајчанлы кими апара биләчәјикми? Әлли, јүз ил сонра милләт өз милли симасыны сахлаја биләчәкми? Бүтүн бу суалларын мүсбәт һәлли биз мүәллимләрдән чох асылыдыр. Бу күн биз ушагларымызын шүуруна, гәлбинә зәррә-зәррә, гәтрә-гәтрә миллилик һисси һопдура билсәк, һәр дәрсимизи милли гурур вә ләјагәт пәрдәсиндә көкләјә билсәк, тәдричән истәјимизә наил ола биләрик.

Адына репрессија вә дурғунлуг илләри дедијимиз илләр халгымызын мә'нәвијјатына ағыр зәрбә ендирмишдир. Тәхминән јарым әсрдән артыг бир дөврү әһатә едән бу илләримизин [әслиндә халгын олмајан илләрин] тарихимизә, әдәбијјатымыза, онун тәдрисинә, дилимизә, әлифбамыза, мәдәнијјәтимизә, адәт-ән'әнәмизә, мәишәтимизә вурдуғу јаралар һәлә дә сағалмајыб, ағрысы милләтин варлығындадыр. Милләтин ичәрисиндән чыхан, вәтәнин чөрәји, сују вә һавасы илә бөјүјән, она арха чевирән башабәла оғулларынын рәјасәт ешги нәчиб инсани һиссләри мәһв етди. Милләтин азадлығы, кәләчәји үчүн бүтүн шүурлу өмрүнү һәср едәнләр онун дүшмәни кими мәһв едилдиләр, милләтин дүшмәнләри исә онун мә'нәви атасы кими тарихин «ағ сәһифәләрини» јазмышдылар. Миллилик, милләтчилик кими дамғаланды, һәбсханалар күнчүндә чүрүдү, боғазындан дара чәкилди. Јаланчы бејнәлмиләлчиләр халгы футбол топу кими ојнатдылар. Шәрәф, ләјагәт, мәнлик, гүрур, аличәнаблыг, мүдриклик, кишилик халча кими чәлладларын ајаглары алтына дөшәнди. Гаранлыг гара пәнчәси илә ишығы боғду. Күтлүк агиллијә һөкм етди. Јалан дүзлүјә мејдан охуду. Наданлыг мүдриклик либасында шәрәфсизлик күрсүсүндән ләјагәтин үзүнә өлүм һөкмү охуду. Ријакарлыг дүзлүјүн голларыны зәнчирләди. Узун илләр буна дөздүк. Дилимизи мәчбур етдик ки, јалан данышсын. Шүурумуза, аглымыза әмр етдик, јалан удурсун. Әлләримизи дөјдүк ки, јаланы алгышласын.

CamScanner

Партијанын јенидәнгурма, ашкарлыг, демократија сијасәти фикирдә вә әмәлдә мүәјјән ојанма јаратды. Ојанан вичданымызла, дирчәлән јаддашымызын дөјүшү дә буна көрә башлады.

Әкәр бу күн республикамыз өзүнүн суверен һүгугларыны бәрпа етмәк, сијаси вә игтисади мүстәгиллијә наил олмаг истәјирсә, милләтин кәләчәји уғрунда мүбаризә апара билән милли руһлу бејнәлмиләлчи вәтәндашлар тәрбијә етмәк орта мәктәбдә ана дили вә әдәбијјаты тәдрис едән мүәллимләрин дә гаршысында мүәјјән проблемләр гојур. Һәмин проблемләрдән бири дә шакирдләрдә милли гурур вә ләгајәт һисси тәрбијә етмәкдир. Нә үчүн биз милли гурур вә ләјагәт һисси тәрбијә етмәји әсас вәзифә кими гаршыја гојуруг? Әввәла, она көрә ки, һәр бир шакирд билмәлидир: о кимдир, һансы көк үзәриндә учалыб? Ахы бүтүн чанлы тәбиәт мүәјјән көк үзәриндә учалыр, бој атыр. Көксүз ағач олмадығы кими, көксүз инсан, халг, милләт ола билмәз. Икинчиси, өзүнә бәләд олмајан, көкүнә бағланмајан, халгыны танымајан, севмәјән вә бәјәнмәјән өвладын башга аналары севәчәјинә инанмаг садәчә күлүнчдүр. Өзкә милләтләри, халглары севмәк үчүн илк нөвбәдә өз халгыны, милләтини севмәлисән. Бәли, бејнәлмиләлчилик һиссләринин мајасы да, чөвһәри дә миллиликдир. Милли олмајан бејнәлмиләлчи дејил. Нә гәдәр ки, биз мүәллимләр өвладларымызын гәлбиндә милли гурур вә ләјагәт, Азәрбајчанымызын һәр гарыш торпағына мәһәббәт һисси јарада билмәмишик, лајигли вәтәндаш-инсан тәрбијә едә билмәјәчәјик. Бурада нә јенилик руһу илә јашајан мүәллим, нә камил дәрслик, нә дә мүкәммәл програм белә көмәјимизә чатмајачаг. Азәрбајчан халгынын өз шүурунун милли дирчәлиш дөврүнү јашадығы индики вахтда дил-әдәбијјат мүәллими көзләмәлилир ки, һәр һансы алимсә, нә вахтса Азәрбајчан дили вә әдәбијјат програмларында бу сәтирләри дә јазсын: «Орта мәктәбдә ана дилинин вә әдәбијјатын тәдрисиндә әсас вәзифәләрдән бири дә шакирдләрдә милли гүрур вә ләјагәт һисси ашыламагдыр».

Шакирдләрә милли мәнлик кими мүгәддәс бир һиссин ашыланмасы да, дикәр һиссләр кими, тә'лим-тәрбијә ишиндә узун сүрән просесдир. Јә'ни мүәллим бир нечә дәрсдә белә чәтин вә мүрәккәб бир ишин өһдәсиндән кәлә билмәз. Бу, узун илләр, кәркин сә'ј, зәһмәт, гәтијјәт вә сәбир тәләб едән ағыр јарадычылыг ишидир.

Әдәбијјатын тә'лими илә әлагәдар милли гүрур вә ләјагәт һиссинин тәрбијәсинә һәм синиф-тә'лим просесиндә, һәм дә синифдәнхарич тәдбирләрдә хүсуси диггәт јетирирәм.

V синифдә М. Һүсејнин «Одлу гылынч» һекајәсинин тәһлили заманы шакирдләрә әввәлчә ашағыдакы гыса мә'луматы чатдырырам:

Бизим еранын XII әсриндә, јә'ни 1300 ил әввәл гәдим Азәрбајчанда мүхтәлиф дөвләтләр олмушдур. Бу дөвләтләрдән бири дә Албанија иди. Чаваншир дә бу дөвләтин чары олмушдур. Һекајәдә ады чәкилән Кирдман кичик бир әрази дејил, кениш мә'нада Албан [Азәрбајчан] торпағыдыр. Чаваншир гејрәтли бир азәрбајчанлы баласы кими бүтүн өмрүнү халгынын, торпағынын јағылардан горунмасы кими нәчиб бир ишә һәср етмишдир. VII әсрин шаири Дәвдәк икид Чаванширин өлүмү мүнасибәти илә ағы — матәм ше'ри дә јазмышдыр.

Сонра ашағыдакы планы јазы тахтасына јазырам:

1. Чаваншир кимдир? Онун ата-анасына мүнасибәти нечәдир?
2. Кәнч сәркәрдә гошуна нечә башчылыг едир?
3. Биз Чаванширдән Азәрбајчан халгына хас олан һансы нәчиб әмәлләри өјрәндик?

Тәһлил заманы шакирдләр өјрәнирләр ки, Чаваншир азәрбајчанлыдыр. Онун дамарларында ган әвәзинә ана сүдү ахыр. Чаваншир кими оғуллар үчүн вәтән ән мүгәддәс јердир, алынмаз галадыр. Белә гејрәтли оғуллар бу галанын мәғлубедилмәз кешикчиләридир.

Scanned with CamScanner

Бу халг Чаваншир аличәнаблыгы вә мүдриклији илә һәмишә таныныб. Бу торпаға әл узаданларын әли кәсилиб, көз дикәнләрин көзү овулуб.

Јенә V синифдә М. Рзагулузадәнин «Бабәкин анды» һекајәсинин охусу вә мәзмуну үзәриндә иш заманы ашағыдакы парчалары әдәбијјат дәфтәрләринә јаздырырам: « —Даһа бәсдир, ана... Мән Ирандан, Әрәбистандан Һиндистана гәдәр һәр јери гарыш-гарыш кәзмишәм. Азәрбајчан торпағы һәр јердән бәрәкәтли, Азәрбајчан оғуллары һамыдан гејрәтлидир.

... Јох, аначан, јахшы оғул кәрәк тәкчә өзүнү, өз комасыны дүшүнмәсин... Бизим елимиз, јурдумуз вар, аначан! Сәнин дә, мәним дә бөјүк бир анамыз вар—Вәтән!... Анд ичирәм вәтәнимизин бағрындан фышгыран сөнмәз одлара, анд ичирәм дик башлы азад дағларымыз үзәриндә учалан әбәди күнәшә, ана јурдумузун үфүгләриндән јад сәсләри кәсмәјинчә, бу гылынч гынына кирмәјәчәкдир!»

Әслиндә бу үч кичик парчада һекајәнин бүтүн идејасы ифадә олунуб. Габагчыл шакирдләрә бу парчалары әзбәрләдирәм. Бу просесдә шакирдләр торпағымызын һәр јердән бәрәкәтли, оғулларымызын һамыдан гејрәтли олдуғунун шаһиди олурлар. Өјрәнирләр ки, бүтүн өвладларын бир вәтәни вар. Дахилимиздә Бабәк тәпәри вә гејрәти олмаса, вәтәни вә торпағымызы горуја билмәрик. Торпағыны горумајанса халг дејил, сүрүдүр, адамлар јығнағыдыр.

Һекајәнин тәһлили заманы чалышырам ки, Бабәкин анды һәр бир шакирдин анды кими сәсләнсин. Шакирдләр Бабәки, Чаваншири дә тәкчә тарихи гәһрәманлар кими јох, һәм дә мүасиримиз олан, бу күн дә јашајан чанлы бир инсан, гәһрәман, гејрәтли бир азәрбајчанлы кими севсинләр.

VII синифдә М. Ибраһимовун «Азад» һекајәсинин тәһлили заманы да шакирдләрдә милли гүрур һиссинин тәрбијәсинә хүсуси диггәт јетирирәм. Азад сурәтинин тәһлили заманы ҝөстәрирәм ки, о [Азад], һәјатын мә'насыны халгын азадлығы уғрунда мүбаризәдә ҝөрүр, гејрәтли оғул кими баша дүшүр ки, торпағы ганла јоғрулан вәтәнин сәадәти уғрунда өлүм дә шәрәфдир. Вәтәни севмәк аздыр, ону горумаг да лазымдыр. Бу парчаја диггәт јетирәк: «Анам, јурдум, доғма Азәрбајчан, мәни бағышла... Сәнә аз фајда вердим, аз јашадым, тез өлдүм». Ушаглар, ҝөрүн, Азад сон нәфәсиндә достларына нә вәсијјәт едир: «Әзиз гардашларым, мәним гәбрими уча бир јердә газарсыныз... Елә јердә газарсыныз ки, орадан Азәрбајчанын ҝениш чөлләри, дуру чајлары, күллү чәмәнләри вә бағлары ҝөрүнсүн».

Мән бу емосионал парчалары шакирдләрә әзбәрләдирәм вә тәһлил заманы чалышырам ки, шакирдләрин гәлбиндә вәтәнпәрвәр бир азәрбајчанлы сурәти јарадым. Шакирдләр Азады әдәби әсәр гәһрәманы кими јох, чанлы инсан, ҝөкүнә, адәт-ән'әнәсинә, торпағына, халгына вә онун, дүшүнчәсинә бағлы азәрбајчанлы баласы кими гәбул етсинләр, ондан өјрәнсинләр, она охшасынлар, онун вахтсыз өлүмүнә тәәссүфләнсинләр.

Тәчрүбәмә әсасән гејд етмәк истәјирәм ки, Азадын сон сөзләрини «Јаныг Кәрәм» саз һавасынын сәдалары алтында мүәллим тәрәфиндән охусу сәмәрәли олур.

VIII синифдә И. Әфәндијевин «Хәнчәр» һекајәсиндә Сүдабә образыны М. Ибраһимовун «Азад» һекајәсиндәки Азад сурәтилә мүгајисәли шәкилдә тәһлил едирәм. Гејд едирәм ки, Сүдабә дә Азад кими, бүтүн варлығы илә доғма Азәрбајчан халгына бағлыдыр. Азад кими, Сүдабә үчүн ән бөјүк сәадәт доғма халгына, һәмвәтәнләринә хидмәт етмәкдир. Сүдабә дә амал вә мәсләк гардашы Азад кими доғма халгынын милли ләјагәтинә едилән һәр чүр тәчавүзә дөзмүр. Она ҝөрә дә фарс забитинин «Ҝөзәл ханымдыр, анчаг һејфки, азәрбајчанлыдыр» сөзләри ҝәнч иззәти-нәфсини јаралајыр, үрәк јанғысы илә халгын азадлыг һәрәкатына гошулур. «Һәјатында илк дәфә олараг бу ҝәнч гызда милли гүрур һисси баш галдырыб, бүтүн варлығына һаким кәсилди».

CamScanner ile tarandı

Ушаглар дәрк едирләр ки, Сүдабә өз сој-көкүнә, өз халгына бағлы олан әсл азәрбајчанлы гызыдыр. Сүдабәнин атасы Мәшәди Тағы исә Азәрбајчанда јашајыб, азәрбајчанча данышса да, о, азәрбајчанлы дејил. Бу адамын амалы јалныз вар-дөвләт топламагдыр. Һәрислик Мәшәди Тағынын бүтүн инсани кејфијјәтләрини мәһв етмишдир. Көкүндән, халгындан ајры дүшән, өз халгынын балаларыны «итин, гурдун ушаглары» адландыран Мәшәди Тағы нифрәтә лајигдир. Әсәрдә чәтин анда һәр ики сурәтин дедији сөзләри хатырлајаг. Сүдабәнин дедији: «Бөјүк оғланлар оланда вәтәнимиз уғрунда мүбаризә един». Доғмача гызынын өвладлыгдан чыхаркән Мәшәди Тағынын дедији «... Мән мәзкурәнин нә өлүсүнә, нә дә дирисинә чавабдеһ дејиләм, онун һеч бир һәрәкәтинә өзүмү чавабдеһ билмирәм» сөзләрини јада салыр вә гејд едирәм ки, ата илә өвладын јолуну ајыран, онлары бирбиринә дүшмән едән әсас амил көкә бағлылыг һиссидир. Мәһз бу мүгәддәс һисс Сүдабәни бизим нәзәримиздә учалдыр. Мәшәди Тағыны шәрәфсиз бир һәјатын гејрәтсиз кешикчисинә чевирир.

Ушаглара тапшырырам ки, евдә һәр ики образы мүгајисә етсинләр, өз фикирләрини әдәбијјат дәфтәрләринә јазсынлар, «И. Әфәндијевин «Хәнчәр» һекајәсиндә милли гүрур һиссини кимдән өјрәндик?» мөвзусунда јохлама иншаја һазырлашсынлар.

Јенә һәмин синифдә «Бир ҝәнчин манифести» романында Сона сурәтинин тәһлили заманы шакирдләрин диггәтини онун бир ана кими, бир азәрбајчанлы гадын кими нә гәдәр мәғрур олмасына јөнәлдирәм. Гејд едирәм ки, Сона касыб олса да, еһтијач ичиндә боғулса да милли гүруруну уча тутур, азәрбајчанлы гадынлара хас олан јүксәк ләјагәт һиссини горујуб сахлајыр. О билир ки, ачындан өлсә дә, Азәрбајчан халчасыны инкилисә сата билмәз. Чүнки бу, садәчә олараг халча дејил, халгымызын ләјагәт рәмзидир. Халчаны — ләјагәтини, шәрәфини, милли гүруруну пула сатмаг олмаз. Сона гәлбиндән ҝәлән бу ниданын һөкмү илә инкилисә вә тачирә: «итә атарам, јада сатмарам»,—дејир. Ушаглара ашылајырам ки, вәтән, торпаг, халг гејрәти ән үлви һиссдир. Ону јадлара сатмаг олмаз.

Ашағыдакы план әсасында Сона сурәтинин тәһлилинә аид евдә јазылы чаваб һазырламағы шакирдләрә тапшырырам:

1. Нә үчүн еһтијач Сонаны гул етмир?
2. Халча сәнин олсајды, ону чағырылмамыш гонаглара сатардынмы? Әкәр сатмаздынса, нә үчүн?
3. Сона сурәтинин мүасирлијини нәдә ҝөрүрсән?

XI синифдә Һ. Чавидин драматуркијасыны тәдрис едәркән «Учурум» пјеси үзәриндә хүсуси дајанырам. Чәлал сурәтинин тәһлили заманы ҝөстәрирәм ки, о, исте'дадлы рәссамдыр. Әкәр онун һәјатла әлагәси ҝүчлү олса иди, милли зәминә — көкүнә бағланса иди, халгы үчүн дәјәрли әсәрләр јарада биләрди. Лакин милли варлыға хәјанәт ону доғма халгындан тәчрид едир. Вәтәнә вә халга арха чевирән, өзкә торпагда сәадәт ахтаран Чәлал алдандығыны дәрк едир. Фәгәт чох ҝечдир. Вәтән дөнүкләрә илһам мәнбәји олмур.

Мүхтәсәр шәкилдә шәрһ етдикләримиз нәтичәсиндә шакирдләр белә бир гәнаәтә ҝәлирләр ки, һәр бир кәс — кәндли дә, фәһлә дә, зијалы да мәнсуб олдуғу халга бағлы олмаса, о, инсан дејил. Беләләринин садәчә олараг дүнјаја ҝөз ачдығы торпагда јашамаға мә'нави һүгуглары јохдур.

Јекун олараг гејд етмәк истәрдим ки, Азәрбајчанымызын чох ағыр вә фачиәли ҝүнләр јашадығы бир вахтда шакирдләрдә милли гүрур вә ләјагәт һисси тәрбијә етмәк мүәллимдән јүксәк усталыг вә дәрин һәссаслыг тәләб едир. Биз елә етмәлијик ки, миллилик кими нәчиб, һуманист вә бәшәри бир һисси халгы орбитдән чыхарыб фачиәјә апаран мәнфур милләтчилик һиссинә чевирмәјәк. Әкс һалда газандығымыз итирдијимиздән чох-чох аз олар.

Scanned with CamScanner

Лирик мәтнләрин идеја-бәдии мәзмунунун тәһлили

Гәндалы МӘММӘДОВ
Шамахы рајону, Гурбанчы кәнд орта мәктәбин мүәллими

Әдәбијјат дәрсләриндә бәдии мәтнләрин тәһлилинин дидактик имканлары кениш, формалары мүхтәлиф вә рәнкарәнкдир. Биринчи синифдән башлајараг шакирдләрдә белә мәтнләрдә ифадә олунан фикрә фәал мүнасибәт бәсләмәк бачарығы јаратмаг вәзифәси гаршыја гојулур. Лакин һәмин имканлардан вә формалардан сәмәрәли истифадә олунурму?

Тәдгигатлар вә мүшаһидәләримиз көстәрир ки, мүәллимләримизин ишиндә бу чәһәтдән хејли тәчрүби нүмунәләр вар. Програмын тәләбинә ујғун олараг, I—IV синифләрдә бәдии мәтнин мәзмун тәһлили, V—IX синифләрдә сурәтләрин, образларын тәһлили, сонунчу консентрдә, јә'ни X—XI синифләрдә исә проблемләрин тәһлили апарылыр. Мә'лум олдуғу үзрә, бу бир биткин системә табедир. Лирик парчаларын мәзмун тәһлили мәктәбдә конкрет мөвзуларын тәдриси просесиндә, дәрнәк вә факултатив мәшғәләләрдә, һабелә дискусија клубларында вә с. кечирилир.

Һәмин систем өзүндә бүтүн педагожи-психоложи вә методик амилләри дә бирләшдирир. Бунунла белә, нәзәрә алыныр ки, ибтидаи синиф шакирдләри бир мәтни онун мәзмунуну дәрк етмәк, ачмаг бахымындан тәһлил едә биләрләр, лакин арадакы сәтралты мә'наны, ејһамы вә анолокијаны мүәллимин көмәји олмадан дәрк едә билмәзләр. Онлар үмуми фикри — сүжети, нечә дејәрләр, тута биләрләр, лакин јаш вә билик күчүндән артыг, јүксәкдә дуранлары гаврамагда чәтинлик чәкәрләр. Мәһз елә бунун үчүн дә ашағы синифләрдә даһа чох сүжетли мәтнләрә үстүнлүк верилир ки, орада шакирдләрдә мәзмун тәһлили бачарыглары формалашмыш олсун.

Сүжетли мәтнләрлә јанашы, һәр һансы бир тәрәннүм вә ја тәсвир характерли парчалары да мүәллифин ифадә етмәк истәдији шәкилдә шакирдләрә чатдырмаг тәһлилин вәзифәсидир. Бәс бу вәзифәни һансы формаларда вә нечә һәјата кечирмәк олар?

Биринчиси, чох заман мүәллимләримиз мәзмун тәһлилиндә мүәллифин фикрини олдуғу кими дәрк етмәк вә әслинә ујғун чатдырмаг әвәзинә бәсит рәнкләрлә, јозулмаларла мәшғул олурлар. Һалбуки тәһлил мәһз она көрә тәһлилдир ки, һәгтәти үзә чыхарсын. Фактлара мүрачиәт етмәк истәјирәм. VI синифдә С. Вурғунун «Азәрбајчан» ше'ринин тәдриси илә әлагәдар һәмкарларымын тәчрүбәсиндән [вә өз тәчрүбәмдән] фактлар кәтирим. Бәндә диггәт јетирәк:

...Фәгәт сәндән кен дүшәндә,
Ајрылыг мәндән дүшәндә,
Сачларыма дән дүшәндә
Боғар ајлар, илләр мәни;
Гынамасын елләр мәни.

Мүшаһидә заманы јухарыдакы бәндин изаһы белә олду:

Куја шаир дејир ки, вәтәндән кен дүшәндә, јә'ни мән ондан ајрыланда вә сонра да сачларыма дән дүшәндә ајлар, илләр мәни боғачаг; одур ки, гој елләр мәни гынамасын.

Көрүндүјү кими, әкәр мүәллим өзү мәсәләни бу чүр дәрк едәјирсә, бәс VI синиф шакирди нечә дәрк етмәлидир? Бәс әслиндә бу бәндә шаирин мәтләбини вә ону нечә шәрһ етмәк олар? Әлбәттә, һәр шејин тәбии белә бир чәһәтини нәзәрә алмаг олур ки, С. Вурғун бу ше'ри кәнч јашларында јазмышдыр. Анчаг кәнч јашда јазмасы онун мүдриклик сәлаһијјәти газанмасына, әсл философлуг дәрәчәсинә јүксәлмәсинә мане олмамышдыр. Көрәк шаир бурада әслиндә нә демәк истәјир.

Мә'лумдур ки, бәнди өзүнәгәдәрки парчалардан [мәтнләрдән] кәнарда тәһлил етмәк олмаз; демәли, «Азәрбајчан» ше'ринин 1-чи вә 2-чи бәндләринин тәкрарындан сонра вә онларда ифадә олунан фикрин мәнтиги давамыны позмадан демәлијик ки, шаир гәһрәманынын дилиндән өз мәтләбини ифадә едир: анчаг мәним сәһвим үзүндән сәндән [вәтәндән] кен дүшәндә вә гүрбәтдә јашајанда даим вәтән һәсрәти чәкәчәм, сачларыма дән дүшәчәк, гар әләнәчәк, ајларын, илләрин ајрылығы мәни јандырыб-јахачаг, һәсрәтдән боғулачағам вә түстүм тәпәмдән чыхачаг, демәли, мәним бу һалымы көрәнләр гој мәни нанкорлугда гынамасынлар; көрсүнләр ки, дөнүк чыхмамышам торпағыма, вәтәнимә; һичран мәни јандырыб-јахыр...

Әлбәттә, бу тәһлили, ола билсин башгалары бир ајры чүр јозсун. Лакин ше'рдә ифадә олунан әсл мәнтиг вә мәнтигәујғунлуг мәнә көрә белә олмалыдыр. Әкс һалда, бәдии парчанын тәһлилиндә мәзмуну дәрк етдирмәк тәләбләрини позмуш оларыг.

Икинчиси. Тәһлил заманы һәр сәнәткарын өз үслубуна бәләд олмагла онун фикрини ачмағы бачармағын бөјүк идраки әһәмијјәти вар. Бу мә'нада мүәллимин һәр һансы шаир вә јазычынын дилинә [лексикасына] бәләдлик дәрәчәсиндән чох шеј асылыдыр. Мәһз бу принсипә көрәдир ки, али мәктәбдә әдәбијјат курсу кениш тәдрис едилир. Тәкчә бу факты демәк кифајәтдир ки, Сәмәд Вурғун поезијасына дәриндән јијәләнмәјән [бу поезијаны синәдәфтәр етмәјән], онун ифадәләриндәки ајры-ајры мәгамлары ајдын дәрк етмәјән мүәллим әввәл-ахыр өзүнү күлүнч вәзијјәтдә гојур. Тәсадүфән дејилмәјиб ки, бөјүк шаирләрә мәхсус мәтн парчаларыны нечә кәлди тәһлил етмәк мүәллим үчүн педагожи чинајәтдир.

С. Вурғунун бир бәнд ше'ри үзәриндә апарылан дискуссија заманы мән бу фикрә кәлмишәм. Әһвалаты гыса шәкилдә хатырлатмаг јеринә дүшәр. Тәһлил олунан ше'р парчасы белә иди:

Охујун гәлбими **дастан ичиндә,**
Үрәк дөјүнмәзми **астан ичиндә,**
Пајызын фәслиндә **бостан ичиндә**
Шамаманын тағы јадыма дүшдү.

Мүәллимләримизин әксәријјәти ше'ри нәсрә чевирмәк кими тәһлил јолуну тутдулар вә бу заман **астан** сөзүнүн **дастан** сөзүнә гафијә хатиринә ишләдилдијини көстәрирдиләр; һабелә **дастанла, бостан** ифадәләри арасында поетик ујғунлуг јарада билмәдиләр, һәмин мүәллимләрин сон нәтичәси бу олду ки, һәр ше'рдә дәрин мә'на, фәлсәфи дујум ахтармаг горхулу чәрәјәнлара мәхсус хүсусијјәтдир вә и. а.

Лакин бир әдәбијјат мүәллими исә чох дүзкүн олараг гејд етди ки, бу бәнддә мәһз агил дүшүнчәјә, дәрин фикрә вә әсл һадисә—маһијјәт бағлылығына сөјкәнмиш фикир ифадә олунмушдур. Белә ки, шаир өз гәлбинин нечә олдуғуну көрмәк истәјәнләрә мүрачиәт едәрәк дејир: мәни өјрәнмәк истијирсинизсә, гәлбими көзүмүн ајнасында дејил, дастанларымын ичәрисиндә охујун; мәним дастанларым асланын, јә'ни ки, асланын ичәрисиндәки үрәк кими дөјүнүр [мә'лумдур ки, аслан үрәји бөјүк, кениш үрәкдир] вә шамама тағынын шамамалары кими мәним гәһрәманларым вар. Нәһајәт, бу бәнзәтмәләр вә мүгајисәләрлә, дастан ичиндә, астан ичиндә вә бостан ичиндә ифадәләри илә зәнкин бәдии лөвһә јаранмышдыр.

Көрүндүјү кими, бурада ән ади шејләри, јә'ни анолокијаны [охшарлығы], мүәллифин дилиндәки ифадәләри билмәјән тәһлили лазыми сонлугла гуртара билмәз. Әлавә олараг белә бир чәһәти дә гејд едәк ки, С. Вурғун әсәрләриндә [бу, Азәрбајчанын гәрб зонасына мәхсус ифадәдир] аслан сөзү астан кими дә ишләнир. Бу, әслиндә хырда мәсәләдир. Лакин тәһлил заманы мәтләби чатдырмаг јолунда мүһүм васитәдир.

CamScanner ilə tarandı
Scanned with CamScanner

Үчүнчүсү. Тәһлил [illegible]
чох фактиклијинә диггәт јетирилмәлидир. Бу просесдә [illegible]зум, фантазија бир васитә кими аз рол ојнамыр, лакин јозмаг о заман кара кәлир ки, ағыл, дүшүнчә мә'луму көрә билмир вә нәтичәдә еһтимала әл атмаг лазым кәлир. IX синфин «Әдәбијјат» дәрслијиндә М. П. Вагифин ашағыдакы бир бәнд ше'ри верилир вә шаирин реалистлијинә нүмунә көстәрилир, лакин тәәссүф ки, һәмин бәнд дүзкүн тәһлил едилмир.

Әввәл көзәлләрдә кәрәкдир чағлыг,
Ондан сонра ола садәлик, ағлыг,
Нә ағзында јашмаг, үзүндә јајлыг,
Чиркинлик үзүнү бүрүјәндәдир.

Гафијәләрин мә'нача поетик ујушмасына бир фикир верәк: **чағлыг, ағлыг, јајлыг**. Әввәлән, бә'зи мүәллимләр **чағлыг** сөзүнү шакирдләрә изаһ едә билмирләр. Икинчиси дә **ағлыг** сөзүнү өз билдикләри кими јозурлар. Бунлардан әлавә, һәм дә илк бахышда анлашылыр ки, классик шаир көзәлләр үчүн чағлығы, јә'ни шухлуғу, садәлији вә сифәтчә ағлығы бир сырада тутур. Вә белә чыхыр ки, М. П. Вагиф бурада Азәрбајчан көзәлини сифәтчә ағ тәсвир етмишдир.

Суал олунур: әкәр «ағлыг» ифадәси сифәтчә ағлыг мә'насында ишләнибсә, онун һәмчинси кими ишләнән «садәлик» нечә олсун? Ахы садәлик инсанын мә'нәви кејфијјәтидир, анчаг рәнк мә'насындакы ағлыг исә формал әламәтидир. Нечә олар ки, М. П. Вагиф кими бир сөз устады, мә'на сәррафы садәликлә — хасијјәтлә ағлығы [үзүн рәнкини], башга чүр десәк, мә'нәви көзәлликлә һүснү көзәллији һәмчинс шәкилдә ишләтсин? Хејр, белә дејил вә мүәллим һәмкарларым бу чүр сәһв тәһлилдән өзләри үчүн чидди нәтичә чыхармалыдырлар.

Бәс тәһлил нечә олмалыдыр?

Биз гәти әмин олдуғумузу дејирик: көзәллик үчүн шухлуг, гајнарлыг, истиганлылыг, чағлыг [чағламаг сөзү дә вар], она һәддибүлуға чатанларын чағламағы, шухлуғу дејәрләр; јә'ни булаг кими чағлајан, хасијјәтчә садә олан, намуслу давраныб ел ичиндә үзүағ [алнычачыг] олан, ағзында јашмаг, үзүндә јајлыг тутмамалыдыр. Јашмаг вә јајлыг чиркинлији кизләтмәк үчүндүр; хүсусән дә бу көзәллији инсанлардан кизләтмәк олмаз.

Бәли, мән тәһлил дәрсләриндә форма вә мәзмун диалектикасыны бу чүр көзләмәјә чалышырам; даһа бә'зиләри кими өз ағлыма кәләнләри классик шаир вә јазычыларын үнванына јазыб онлары, нечә дејәрләр, шәрләмирәм. Дикәр чәһәтдән, әдәби парчаларын бу чүр тәһлили илә шакирдләримә әдәбијјатымызын мәзмунча дәринлијинә вә формача зәнкинлијинә сонсуз инам ашылајырам; онларда мәнтиги дүшүнмә, мүһакимәләр јүрүтмәк вә өз нөгтеји-нәзәрини елми јолла [мәнтиги дәлилләрлә] сүбут етмәк кејфијјәтләри ашылајырам.

Әлбәттә, мән бурада мәтнләрин идеја-бәдии мәзмунунун јалныз лирика үзрә тәһлили нүмунәләриндән бәһс етдим, бәдии әсәрләрин тәдриси заманы сурәтләрин, образларын, һабелә проблемләрин тәһлили нүмунәләриндән данышдым. Тәчрүбәмдән бу гәнаәтә кәлмишәм ки, гејд етдијим о үч принсипи һәмин һалларда да тәтбиг етмәк шакирдләрин мәнтиги тәфәккүрүнүн формалашмасына наил олмағын оптимал јолларындандыр.

CamScanner ile tarandı

Тә'лимин принсипләри һаггында

Әнвәр АББАСОВ
педагожи елмләр намизәди

«Принсип» анлајышыны шәрһ едәнләр она мүхтәлиф аспектләрдән јанашырлар. Педагоглардан мүәјјән групу ону дәрк олунмуш ганунлардан истифадә етмәк кими баша дүшүр, ејни заманда фәалијјәти һәмин ганунларын тәләбинә ујғун тәшкил етмәк кими изаһ едирләр. [Н. А. Сарокин. Дидактика, «Просвещение», 1974; Б. Әһмәдов, А. Рзајев. Педагокикадан мүһазирә конспектләри, «Маариф» нәшријјаты, 1983.]. Бир груп алимләр исә ону «әсаслы, фундаментал идеја, фәалијјәт гајдасы» [М. А. Данилов, Б. П. Јесипов, «Дидактика», 1964; Краткий педагогический словарь пропагандиста. Политиздат, 1988] кими гијмәтләндирирләр. Әслиндә бу фикирләр бир-бириндән о гәдәр дә фәргләнмир. Онлар маһијјәт е'тибарилә ејни олан бир анлајышын мүхтәлиф формада шәрһ олунмасы мөвгејиндән чыхыш едирләр. Һәр ики фикрин мәзмунунда принсипин мүәјјән мә'нада «гајда» олмасы көстәрилир. Фикримизчә, принсип «гајда»дан даһа чох «тәләб», өзү дә «ән бөјүк тәләб» анлајышыны ифадә етмәклә һәр һансы фәалијјәт нөвүнүн мәгсәдјөнлү ишинин мәзмунуну мүәјјәнләшдирир. Тә'лим просесиндә дә беләдир. «Тә'лимин принсипләри тәдрис просесиндә сәмәрәли вә кејфијјәтли фәалијјәти тә'мин едән вачиб тәләбләр системидир» [Краткий педагогический словарь пропагандиста. 1988, сәһ. 231]. Бу бахымдан јанашмыш олсаг, белә бир нәтичәјә кәлмәлијик ки, рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили тә'лиминин принсипләри бу фәннин тәдриси просесиндә сәмәрәли вә кејфијјәтли фәалијјәти тә'мин едән ән вачиб тәләбләр системидир.

Бәс онда бу вачиб тәләбләр системи бахымындан рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили тә'лиминин принсипләри һансылардыр? Бу фәнлә бағлы конкрет принсипләрә кечмәздән әввәл, гејд олунмалыдыр ки, мөвчуд үмумдидактик принсипләр рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили тә'лими ишиндә бүтөвлүкдә әсас көтүрүлүр. Һәмин принсипләр педагожи әдәбијјатда мүхтәлиф чүр тәсниф олундуғундан биз сон әдәбијјата истинад едәрәк онлары ашағыдакы кими үмумиләшдирмәји мәгсәдәујғун һесаб едирик.

1. Тә'лимин тәһсил, тәрбијә вә шәхсијјәтин үмуми инкишафы вәзифәләринин комплекс һәјата кечирилмәсинә истигамәтләндирилмәси.
2. Тә'лимдә системлилик, ардычыллыг вә варислик принсипләри.
3. Тә'лимин шакирдләрин реал тәдрис имканларына мүвафиглији принсипи.
4. Тә'лимдә әјанилик принсипи.

Бунларла јанашы, рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили тә'лиминин өзүнәмәхсус принсипләри дә вардыр. Онлары ашағыдакы кими тәсниф етмәк олар:

1. Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили тә'лиминин коммуникатив [нитг] истигамәтинин нәзәрә алынмасы.
2. Шакирдләрин ана дилинин хүсусијјәтләринин нәзәрә алынмасы.
3. Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили тә'лиминин бүтүн мәрһәләләриндә чалышмаларын ролунун нәзәрә алынмасы.

1. Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили тә'лиминин коммуникатив истигамәтинин нәзәрә алынмасы. Бу башлыча принсип һесаб едилир; фәннин әсас тә'лим мәгсәдиндән ирәли кәлмәклә онун реаллашмасы, һәјата кечирилмәси үчүн шәраит јарадылмасында әһәмијјәтли рол

Scanned with CamScanner

ојнајыр.

Мә'лум олдуғу кими, үмуми дилчиликдә дилин ики функсијасыны гејд едирләр. Онлардан бири коммуникатив, дикәри исә експрессив функсијадыр. Биринчиси јалныз чанлы дил әлагәси јаратмаг мә'насы дашыјыр. Икинчидә исә һәмин чанлы әлагәләрә емосионал, експрессив чаларларын әлавә едилмәси тәләб олунур. Демәли, коммуникасија чанлы дилә аид олмагла әлагә мә'насы дашыјыр. Рус мәктәбләриндә охујан шакирдләрә Азәрбајчан дилинин белә коммуникатив функсијасыны өјрәтмәк дә әсас принсипләрдән һесаб едилир.

Бу принсипә көрә рус мәктәбләриндә тәдрис олунан Азәрбајчан дили фәнининин нәзәри дејил, мәһз практик истигамәтинин гүввәтли олмасы вачиб һесаб едилир. Тә'лим просесиндә шакирдләр Азәрбајчан дилиндән данышма, динләјиб-анлама, оху вә јазы вәрдишләринә јијәләнирләр; фәннин өзүнүн мәзмунунда, мүәјјән олунмуш мәзмунун өјрәдилмәси методикасында бу чәһәт хүсуси олараг нәзәрә алынмышдыр.

Бу принсип, рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили фәнининин илк пилләсиндән башлајараг, сон пилләсинә гәдәр давам едир. Мүәллимләр өз фәалијјәтләрини, нәтичә е'тибарилә, нә дәрәчәдә сәмәрәли олмасыны Азәрбајчан чанлы нитгинә һансы сәвијјәдә јијәләнмәси илә өлчүрләр.

Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили тә'лиминин коммуникатив истигамәти принсипи өз дахилиндә бир нечә вачиб тәләби бирләшдирир. Бу тәләбләр ашағыдакылардан ибарәтдир.

а] **Нитг фәалијјәти нөвләринин** [динләјиб-анлама, данышма, оху, јазы] **гаршылыглы әлагәсинин нәзәрә алынмасы.** Бу тәләбә әсасән, мүстәгил анлајышлар кими диггәти чәлб едән нитг фәалијјәтинин һәр бир нөвү бир-бириндән тәчрид олунмуш шәкилдә дејил, гаршылыглы әлагәдә көтүрүлмәлидир. Чүнки һәмин нөвләрин бирини дикәри олмадан формалашдырмаг гејри-мүмкүндүр. Јазы бачарыгларынын формалашдырылмасы шакирдләрин оху бачарыгларынын јаранмасына тә'сир етдији кими, динләјиб-анламаја аид бачарыглар да шакирд данышығынын тәшәккүл тапыб инкишаф етмәсиндә о дәрәчәдә рол ојнајыр. Онлардан биринин ајрылмасы башга бирисинин зәифләмәси демәкдир.

б] **Диалоҗи нитг истигамәтинин нәзәрә алынмасы.** Диалоҗи нитг чанлы данышыг формасы һесаб едилир. Шакирдләр Азәрбајчан дили тә'лиминин башланғыч мәрһәләләриндә белә бир данышыг формасы илә растлашырлар. Дәрсликләрдә верилмиш диалоҗи мәтнләр шакирдләрдә репликалар үзрә данышыг вәрдишләрини формалашдырыр.

Диалоҗи нитг гурмаг шакирддән дејиләни анламаг вә өз мүсаһибинә чаваб вермәк, јә'ни данышыға гошулмаг бачарыгларыны тәләб едир. Шакирд белә бир вәзијјәтдә чанлы данышыг әлагәси јарада билирсә, бу, тә'лимин мүвәффәгијјәтинин нә дәрәчәдә сәмәрәли олмасыны көстәрир.

в] **Монолоҗи нитг истигамәтинин нәзәрә алынмасы.** Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дилинә аид диалоҗи нитг бачарыглары илә јанашы, монолоҗи нитг бачарыгларыны да формалашдырмаг әсас тәләбләрдән биридир. Чүнки шакирд Азәрбајчан дилини өјрәндији мүддәтдә фикрини ајдын вә баша дүшүләчәк бир сәвијјәдә чатдырмаг үчүн мүвафиг нитг потенсиалына јијәләнмәли олур. Мүәллим монолоҗи нитг истигамәтиндә апардығы ишләр васитәсилә һәр һансы мә'луматын верилмәсиндә нитгин мүхтәлиф ваһидләриндән истифадә етмәк вәрдишләри ашылајыр. Бу заман хүсуси олараг нитгин ардычыллығына мәнтиглијинә, тамлығына диггәт јетирир.

2. Шакирдләрин ана дилинин хүсусијјәтләринин нәзәрә алынмасы. Бу да рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили тә'лиминин башлыча принсипләриндән биридир. Бүтүн икинчи дилләрин мәнимсәнилмәсиндә олдуғу кими, Азәрбајчан дилинин гејри-азәрбајчанлылара өјрәдилмәсиндә дә онларын ана дилләринә хас олан хүсусијјәтләри

CamScanner ile tarandı

нәзәрә алмадан кечинмәк олмаз. Икинчи дил тә'лими мәсәләләриндән бәһс едән проф. Б. Әһмәдов «икинчи дил тә'лиминдә шакирдин ана дили чыхыш нөгтәси кими гәбул олунмалы, һәр ики дил арасындакы охшарлыг вә фәргләр диггәт мәркәзиндә сахланылмалыдыр» [«Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәси, 1987, №2, сәһ. 30]. Демәли, рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили тә'лими заманы шакирдләрин ана дилиндән әлдә етдикләри биликләрә истинад етмәк әһәмијјәтли һесаб олунур. Чүнки бу, илк нөвбәдә, өјрәдилән дилин мәнимсәдилмәсинин сәмәрәлилијини артырыр, еләчә дә ана дилиндән алынмыш билликләри мөһкәмләндирир.

Бу принсип икинчи дилин тә'лиминдә шакирдләрин ана дилинин мүвафиг лексик, грамматик, орфографик, орфоепик вә с. хүсусијјәтләрини нәзәрә алмағы вә она истинад етмәји тәләб едир.

Шакирдләрин ана дилинин хүсусијјәтләринин нәзәрә алынмасы принсипинин маһијјәтини там мә'насы илә ачмаг үчүн онун еһтива етдији бир нечә тәләби ајдынлашдырмаг лазым кәлир.

1] Азәрбајчан дилинин тә'лиминдә шакирдләрин ана дили илә һәм јахынлыг, һәм дә ејнијјәт тәшкил едән хүсусијјәтләр нәзәрә алынмалыдыр. Бу тәләбә ујғун олараг, тә'лим материалынын мәзмунунда мүгајисәдән истифадә олунмасына [Азәрбајчан дилинин ана дили— рус дили илә] дәрслик мүәллифи дә, мүәллим дә хүсуси диггәт јетирмәлидирләр. Мүәллим чалышмалыдыр ки, ана дили илә ејнијјәт тәшкил едән мүвафиг лингвистик анлајышлар, Азәрбајчан дили дәрслијиндә өз әксини тапыб-тапмамасындан асылы олмајараг, тәкрар лингвистик анлајышлар кими шакирдләрә чатдырылсын.

2] Азәрбајчан дили тә'лиминдә шакирдләрин ана дилиндән [рус дилиндән] тамамилә фәргләнән хүсусијјәтләр дә нәзәрә алынмалыдыр. Бу иши мүвәффәгијјәтлә һәјата кечирмәк үчүн илк нөвбәдә фәргләри,онларын параметрләрини мүәјјәнләшдирмәк вачиб һесаб едилир. Бундан сонра диггәт һәмин фәргләрин практик истигамәтдә өјрәдилмәсинә јөнәлдилмәлидир. Нәзәрә алынмалыдыр ки, бу просесдә Азәрбајчан дилинә мәхсус спесифик дил һадисәләринин практик чәһәтдән әһәмијјәтли ән зәрури чәһәтләринин өјрәдилмәси габарыг нәзәрә чарпмалыдыр.

3. Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили тә'лиминин бүтүн мәрһәләләриндә чалышмаларын ролунун нәзәрә алынмасы. Икинчи дил кими, Азәрбајчан дилинин мәнимсәдилмәси ишинин әсасында чанлы данышыг дилинә аид бачарыгларын формалашдырылмасына көмәк көстәрән мүхтәлиф мәзмунлу чалышмалар дурур. Онлар һәм нитг бачарыгларынын тәшәккүлү, һәм дә инкишаф етмәсиндә әһәмијјәтли рол ојнајыр. Икинчи дил тә'лими үзрә апарылан бир сыра тәдгигатларда чалышмаларын дил тә'лими системиндә хүсуси јеринин олдуғу көстәрилир.

Бу вә ја дикәр анлајышын, јахуд нәзәри характер дашыјан мә'луматын шакирдләрә чатдырылмасы илкин мәрһәләдә изаһ јолу илә апарылыр. Сонра исә онун мөһкәмләндирилмәсиндә вә практик бачарыг вә вәрдишләрә чеврилмәсиндә чалышмалардан истифадә олунур. Гејд етмәк лазымдыр ки, бу, тә'лим ишинин үмуми мәнтигиндән доған објектив керчәклик кими инкар едилмәздир. Она көрә дә, рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили тә'лиминин принсипләриндән бири кими, чалышмаларын ролунун нәзәрә алынмасы мүһүм әһәмијјәт кәсб едир.

Адындан да мә'лум олдуғу кими, бу принсип чалышмалардан истифадәјә тә'лимин мәрһәләләриндә кениш јер верилмәсини тәләб едир. Бу о демәкдир ки, истәр синифдә апарылан тә'лим просесиндә, истәрсә дә синифдәнхарич тәдбирләрин тәшкили вә һәјата кечирилмәсиндә чалышмалардан истифадә ејни дәрәчәдә вачиб һесаб едилир. Чүнки практик фәнн кими, рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили тә'лиминин тәшкили вә апарылмасы мәһз практик бачарыг вә вәрдишләрин формалашдырылмасыны тәләб едир ки, бу тәләби јалныз

Scanned with CamScanner

чалышмалардан истифадә етмәклә һәјата кечирмәк мүмкүндүр. Белә чалышмалар нөвләринә көрә мүхтәлифдир: а] грамматик чалышмалар, б] грамматик-орфографик чалышмалар, в] орфоепик чалышмалар, г] лексик чалышмалар, ғ] тәрчүмә характерли чалышмалар, д] нитг инкишафына аид чалышмалар вә с.

Грамматик чалышмалар лингвистик анлајышлары ајдынлашдырмаға, мөһкәмләндирмәјә вә онлардан практик вәрдишләр газанмаг истигамәтиндә истифадә етмәјә имкан јарадыр.

Грамматик-орфографик чалышмалар васитәсилә әсасән, Азәрбајчан дилинин дүзкүн јазы гајдаларыны мәнимсәтмәк мәгсәди күдүлүр. Бу тип чалышмалар васитәсилә тәкчә јазы вәрдишләри дејил, даһа чох, данышма вәрдишләри ашыланмасы диггәт мәркәзиндә сахланылыр.

Орфографик чалышмалар Азәрбајчан дилинә мәхсус сөзләрин тәләффүзүнү мәнимсәмәјә, лексик чалышмалар исә мүхтәлиф истигамәтләрдә лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәјә аид олуб, онлардан истифадә имканларыны кенишләндирир.

Тәрчүмә чалышмалары Азәрбајчан дилиндән рус дилинә вә әксинә, тәрчүмәләр етмәк вә бу бахымдан шакирдләри әмәли фәалијјәтә чәлб етмә мәгсәдини дашыјыр. Белә чалышмалар үзәриндә иш заманы шакирдләр мөвчуд лүғәт еһтијатына, өјрәндикләри грамматик гајдалара, чүмлә гурмаг бачарыгларына вә с. әсасланараг, верилмиш тапшырыглары јеринә јетирмәјә сә'ј көстәрирләр. Онлар фикрин ифадәси үчүн чанлы дилин мүхтәлиф формаларындан истифадә едиб, икинчи дилә јијәләнмәклә јанашы, өз ана дилләриндә дә нитг инкишафы илә бағлы хејли иш көрмүш олурлар.

Бу тип чалышмалар кениш практик әһәмијјәтә малик олдуғундан онлара дәрсликләрдә кениш јер верилир. Мүәллимләр өз дәрсләриндә белә чалышмалара тез-тез мүрачиәт едирләр.

Нитг инкишафына аид чалышмалар сөз бирләшмәси, чүмлә гурмаг вәрдишләрини инкишаф етдирмәк бахымындан кениш имканлара маликдир. Елә она көрә рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили тә'лими просесиндә бу типли чалышмалар үзәриндә ишин апарылмасына хүсуси диггәт јетирилир.

Бүтүн бу чалышма типләри сырасында шифаһи чалышмалар үстүнлүк тәшкил едир. Лакин бу, һеч дә јазылы чалышмалара лагејд јанашылмасына һагг газандырмыр. Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дилинин өјрәдилмәси ишинин үмуми мәзмунунда, јери кәлдикчә, јазылы чалышмалара да мүрачиәт етмәк вачибдир; белә чалышмалардан истифадәјә һәдд гојулмур.

Нәтичә олараг гејд етмәк лазымдыр ки, рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили тә'лиминин принсипләри бу вахта гәдәр бир проблем кими өз һәллини тапмамышдыр. Нәзәри-методик әдәбијјатда бу мәсәләнин үзәриндән сүкутла кечилмиш, она мүнасибәт билдирилмәмишдир.

Бу кичик мәгаләдә илк тәшәббүс көстәрмәклә рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили тә'лиминин принсипләриндән јалныз үмуми шәкилдә сөһбәт ачмаг мәгсәдинин гаршыја гојулдуғу нәзәрә алынмалыдыр.

Дили севә-севә севдирәк кәрәк

Елбәји МАГСУДОВ
Нахчыван шәһәриндәки 3 нөмрәли мәктәбин мүәллими

Узун илләрдир ки, республикамызда тә'лимин рус дилиндә апарылдығы мәктәбләрдә Азәрбајчан дили фәннинә өкеј мүнасибәт бәсләнилмиш, дикәр милләтләрин нүмајәндәләри илә јанашы, азәрбајчанлы балаларымыз да бу дили өјрәнмәјә бармагарасы бахмышлар.

Азәрбајчан КП Мәркәзи Комитәсинин мүвафиг гәрарындан сонра бу фәннә мүнасибәт хејли дәрәчәдә дәјишилмишдир. Гәрарда һәм дә нәзәрдә тутулмушдур ки, «Башга милләтләрин нүмајәндәләринин Азәрбајчан дилини өјрәнмәси тәгдир едилсин вә бу ишдә онлара көмәк көстәрилсин» [«Коммунист» гәзети, 19 август 1989-чу ил] Бу мәгсәдлә тәдрис планларында әсаслы дәјишикликләр апарылмышдыр. Белә ки, Азәрбајчан дилинин I синифдән өјрәдилмәси, V—VI синифләрдә бу фәннә ајрылан һәфтәлик саатларын мигдарынын артырылмасы, шакирдләрин сајы илә әлагәдар мәшғәләләрин јарымгруплар үзрә тәшкил едилмәси һамымызын үрәјинчәдир.

Гәрарда нәзәрдә тутулан башлыча ағырлыг әсасән биз мүәллимләрин үзәринә дүшүр. Узун илләрин әталәтиндән чыхмаг үчүн мүәллим илк нөвбәдә өзүндән башламалыдыр. Әкәр Азәрбајчан дили мүәллиминдә Вәтән тәәссүбү, милли гејрәт, дил јанғысы, әдәби ирсимизә чошғун мәһәббәт һиссләри јохдурса, шүбһәсиз, о, тәдрис етдији фәнни дә шакирдләрә севдирә билмәјәчәк. Әкәр тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајчан дилини гејри-ихтисас, јә'ни Азәрбајчан дилиндә данышмағы бачаран рус, франсыз, алман, инкилис дили мүәллимләри тәдрис едирсә, белә тә'лимин кејфијјәтли олачағындан данышмаға дәјмәз. Тә'лим просесиндә мүәллимин гаршысына ондан асылы олмајан бир сыра чәтинликләр дә мејдана чыхыр. Бу чәтинликләри төрәдән сәбәбләр, әсасән, ашағыдакылардыр:

а] башга милләтләрдән олан шакирдләрин мүәјјән сәбәбләр үзүндән бирдән-бирә бу дил мүһитинә дүшмәси;

б] ашағы синифләрдә Азәрбајчан дили дәрсләриндә иштирак етмәјиб ону «гејри-гануни» фәнн сајмыш шакирдләрин тә'лимә кеч башламалары;

в] ејни синифдә Азәрбајчан дилини билмәјән, зәиф билән вә јахшы билән шакирдләрин олмалары;

г] тә'лимин техники васитәләринин, мүкәммәл дәрсликләрин вә дәрс вәсаитләринин олмамасы вә с.

Бә'зән мүәллим јухары синифләрдә дә һәр шеји, I синифдәки кими, јенидән башламалы олур; јә'ни фәрди јанашмадан истифадә етмәклә әлифбадан, дилимиздәки сәсләрин спесифик хүсусијјәтләриндән, онларын тәләффүзүндән, сөзләрин сыраланмасындан вә с. сөз ачмалы олур.

Чох вахт дикәр республикалардан јеничә кәлмиш шакирдләр Азәрбајчан дилини өјрәнмәјә һәвәс көстәрмир, мүәллим үчүн ағыр јүкә чеврилирләр. Белә һалларда мүәллимин сөһбәтләр кечирмәси чох вачибдир. О, шакирдләрә чох дил билмәјин әһәмијјәти, дилләрин гаршылыглы әлагәси, Азәрбајчан дилинин ишләнмәси «чоғрафијасы» барәдә мүвафиг мә'луматлар вермәлидир. Бунсуз дилимизин мүхтәлиф гајда вә ганунларындан сөз ачмаг фајдасыздыр.

Мән дәрсдә Азәрбајчан дилини билән гејри-милләтләрин нүмајәндәләри арасында ана дилимиздә тез-тез диалоглар тәшкил едир, чох дил билмәјин, мүхтәлиф әлифбаларла танышлығын әһәмијјәтли олдуғуну шакирдләрә инандырмаға чалышырам. Бә'зән өзүмүн дә мүхтәлиф әлифба вә дилләрлә танышлығым дәрсдә көмәјимә чатыр. Мәсәлән, бир дәфә VIII синифдә «Үзејир мүәллим» мәтнини

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

кечирдим. Кечмиш дәрси сорушмаг үчүн Москвадан Наташаны лөвһәјә чағырдым. О, дәрсә һазыр олмадығыны билдирди. Мән она, һеч олмаса, мәтни үзүндән охумағы тәклиф етдим. О, әлиндә китаб јаныма кәлиб деди:

— Мән Азәрбајчан дилиндә оху̂ја билмирәм.

— Сән рус һәрфләрини танıјырсанмы?

— Бәли.

— Елә исә мәтндән сәнә таныш олан һәрфләри көстәр.

Бунун әвәзиндә Наташа өзү илә кәтирдији бир дәрслији мәнә тәрәф узадыб:

— Мүәллим, сиз башга бир дилдә олан бу китабы оху̂ја биләрсинизми?

Мән инкилис дилиндә олан китабы Наташадан алыб охудум. Гыз чох дил вә әлифба билмәјин һәр вахт лазым олачағынын чанлы шаһиди оландан сонра өз һәрәкәтиндән пешман олду. Һәмин күндән Наташа Азәрбајчан дилини өјрәнмәк үчүн бөјүк мараг вә сә'ј көстәрмәјә башлады.

Тәдрис просесиндә чәтинлик төрәдән амилләрдән бири дә узун илләр республикамызда рус дилиндә тә'лим алан азәрбајчанлы ушагларынын бу дили өјрәнмәјә лазыми әһәмијјәт вермәмәләридир. Белә шакирдләр нәинки Азәрбајчан дилини, һәтта өјрәндикләри әсас тә'лим дилини — рус дилини дә јарымчыг билирләр. Нечә дејәрләр, һәм әли ашындан олублар, һәм дә вәли ашындан.

Шакирдләрдә Азәрбајчан дилини өјрәнмәјә мүнасибәтдә дөнүш јаратмаг мәгсәдилә илк нөвбәдә онлары Азәрбајчан КП МК-нын «Азәрбајчан ССР-дә Азәрбајчан дилинин дөвләт дили кими даһа фәал ишләдилмәсини тә'мин етмәк тәдбирләри һаггында» гәрары илә әтрафлы таныш едирәм. Гој онлар, үзәриндә јашадыглары, чөрәјини једикләри, сујуну ичдикләри, мин бир не'мәтини даддыглары бәрәкәтли торпағымызын вә бу торпаг саһибләринин дилини дә өјрәнмәјә чидди еһтијач һисс етсинләр. Дилимизин зәнкин сөз хәзинәсиндән, онун әсрләрин сынағындан чыхмыш рәнкарәнк фолклорундан, әвәзсиз сәнәт нүмунәләриндән вә дүнја шөһрәтли сәнәткарлардан сөз ачмагла шакирдләрдә бу дилә мәһәббәт вә еһтијач һисси тәрбијә етмәк мүмкүндүр. Дили башгаларына јалныз севә-севә севдирмәк мүмкүндүр.

Синифдә Азәрбајчан дилини мүхтәлиф сәвијјәдә билән ајры-ајры милләтләрин нүмајәндәләринин олмасы ваһид програм вә дәрсликләрлә ишләмәјә имкан вермир. Ахы Азәрбајчан дилини јахшы билән шакирдләрлә бу дили зәиф билән шакирдләр арасында ишин тәшкили олдугча мүхтәлифдир. Дили јахшы билән шакирдләрин әксәријјәти азәрбајчанлы балаларыдыр. Она көрә дә онлара програмда нәзәрдә тутулмуш материалы өјрәтмәклә кифајәтләнмәк олмаз. Белә шакирдләри дилимизин гајда-ганунлары илә јахындан таныш етдикчә онларын мараг даирәси даһа да кенишләнир, әдәби дилин сирләрини даһа дәриндән өјрәнмәјә сә'ј көстәрирләр.

Дил тә'лиминдә техники васитәләрдән истифадәјә дә кениш јер верилмәлидир. Гејд едим ки, республикамызда харичи дил — алман, инкилис, франсыз, еләчә дә рус дили дәрсләринин тәдриси үчүн лингафон гурашдырылмыш јүзләрлә синиф отағы, мүәјјән тәдрис лентләри, мүхтәлиф техники васитәләр вардыр. Лакин чох тәәссүф ки, тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә индијәдәк Азәрбајчан дилинин һәртәрәфли өјрәдилмәси үчүн мүхтәлиф тәдрис вәсаитләринин һазырланмасы гајғысына галмамышыг. Бу чәтинлији гисмән арадан галдырмаг үчүн мән дәрсләримдә әлавә тәртиб етдијим чалышмалардан, Азәрбајчан мәктәбләри үчүн нәзәрдә тутулмуш дидактик материаллардан, синифдә тәшкил едилмиш «Гардашдыр дилләримиз» сәркисиндән, мүхтәлиф халгларын ана дили дәрсликләриндән, шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләриндән вә с. тез-тез истифадә едирәм.

CamScanner ile tarandı

Азәрбајчан дилини зәиф билән шакирдләри исә ән чох тәрчүмә

характерли чалышмалар үзәриндә ишләдирәм. Шакирдләр «Русча-азәрбајчанча лүғәт»ләрдән истифадә етмәклә мүвафиг сөзләри, чүмләләри, мәтнләри мүстәгил сурәтдә Азәрбајчан дилинә тәрчүмә едирләр.

Синифдә дили зәиф билән ушагларын јахшы охујан ушаглара тәһким едилмәси, факултатив мәшғәләләрин, синифдәнхарич тәдбирләрин марағлылығы, полиглотларла шакирдләрин көрүшү, бәдии вә сүр'әтли оху мүсабигәләринин кечирилмәси дә Азәрбајчан дилинин тәдрисиндәки чәтинликләрин арадан галдырылмасы үчүн әсас васитәләрдән биридир.

Тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајчан дилинин тәдрисини јахшылашдырмаг, кәләчәјимиз олан азәрбајчанлы вә гејри-азәрбајчанлы ушагларын бу дили өјрәнмәси, ону севмәси вә тәблиғ етмәси үчүн һәлә чох иш көрмәлијик.

Јахын вахтларда һәјата кечирилмәси вачиб олан бир нечә тәклифим вар.

1] Рус мәктәбләриндә «Азәрбајчан дили» дәрсликләри әсаслы сурәтдә тәкмилләшдирилмәли вә ја јенидәшдирилмәлидир. Бу ишдә мүәллимләрин, методистләрин арзу вә тәклифләри дә нәзәрә алынмалыдыр. Дәрсликләримиздә мүхтәлиф тәһлил гајдаларынын [лексик, фонетик, морфоложи вә с.] верилмәси дә фајдалы оларды. Азәрбајчан вә рус дилләриндә тәһлилләр апарыларкән, долашыглыг әмәлә кәлмәсин дејә, ејни шәрти ишарәләрдән истифадә едилмәсинин вачиблији нәзәрә алынмалыдыр. Дәрсликләрдә шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләриндән кениш истифадә едилмәсинә, шаир вә јазычыларымыз һаггында даһа әтрафлы материаллар верилмәсинә диггәт артырылмалыдыр.

2] «Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дилинин тәдриси» адлы јени бир журналын нәшр олунмасына чидди еһтијач вар. Гејри-азәрбајчанлылара Азәрбајчан дилинин өјрәдилмәсиндә, фәннин тәдриси кејфијјәтинин јүксәлдилмәсиндә белә бир журналын мүәллимләрә чох көмәји дәјә биләр.

3] Гошадиллији паралел шәкилдә инкишаф етдирмәк үчүн тә'лим рус дилиндә апарылан мәктәбләрдә Азәрбајчан дилинин тәдриси үчүн ајрылмыш саатларын мигдары тә'лим Азәрбајчан дилиндә апарылан мәктәбләрдә рус дили үчүн нәзәрдә тутулмуш саатларын мигдары илә бәрабәрләшдирилмәлидир.

4] V—XI синифләрдә Азәрбајчан дилиндән имтаһанлар кечирилмәсини нәзәрдә тутмаг мәгсәдәуіғун олар. Лакин имтаһан билетләри ики вариантда: азәрбајчанлы вә гејри-азәрбајчанлы ушаглар үчүн ајры-ајрылыгда тәртиб едилмәлидир.

ӘЗИЗ ОХУЧУЛАР!

Бу нөмрәдән е'тибарән мәчмуәмизин фәалијјәти дајандырылыр. Редаксија Сизә «худаһафиз» дејәркән узун илләр боју мәчмуә нөмрәләринин санбаллы чыхмасына чалышмыш, редаксија һеј'әтинә өз елми-методик мүлаһизәләри вә гијмәтли педагожи мәсләһәтләри илә көмәкликләр көстәрмиш көркәмли филолог — педагогларымыздан Фејзулла Гасымзадәни, Ағаммәд Абдуллајеви, Мәммәдаға Ширәлијеви, Әзиз Әфәндизадәни, Шәмистан Микајылову, Ағададаш Бабајеви, Мираббас Гасымову вә башга бу кими јолдашлары миннәтдарлыг дујғулары илә јад едиб хатырлај[ыр].

Scanned with CamScanner

Јенидәнгурманын тәләбләри бахымындан

Рафаел АБДУЛЛАЈЕВ
Азәрбајчан ССР Халг Тәһсили Назирлијинин баш методисти

Өлкәмиздә јенидәнгурманын һәјата кечирилдији бир шәраитдә халг тәһсили системиндә дәрин, чидди дәјишикликләр едилмәси сон дәрәчә зәрури вә тә'хирәсалынмаз проблемләрдән биридир. Бу бахымдан мәктәб һәјатынын һуманистләшдирилмәси вә демократикләшдирилмәси һазырда мүһүм әһәмијјәт кәсб етмәклә тәһсилин мәзмунунун мүәјјәнләшдирилмәсиндә бөјүк рол ојнајыр. Бүтүн бунлар дикәр фәнләр кими, Азәрбајчан дили вә әдәбијјат фәнләринин тәдрисини јениләшдирмәји, көкүндән јахшылашдырмағы тәләб едир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, сон илләрдә республика үмумтәһсил мәктәбләриндә Азәрбајчан дили вә әдәбијјатын тәдриси вәзијјәтини јахшылашдырмаг үзрә бир сыра ишләр көрүлмүшдүр.

Азәрбајчан ССР Халг Тәһсили Назирлијиндә алимләрдән, методистләрдән, габагчыл мүәллимләрдән, јарадычы тәшкилатларын нүмајәндәләриндән ибарәт Азәрбајчан дили вә әдәбијјат фәнләри үзрә комиссија јарадылмыш, онларын вахташыры јығынчаглары кечириләрәк ән дәјәрли тәклифләри өјрәнилиб үмумиләшдирилмиш, бу саһәдә көрүләчәк ишләр мүәјјәнләшдирилмиш вә онун кениш програмы һазырланмышдыр. Һәјата кечириләчәк тәдбирләрдә Азәрбајчан КП МК-нын «Азәрбајчан ССР-дә Азәрбајчан дилинин дөвләт дили кими даһа фәал ишләдилмәсини тә'мин етмәк тәдбирләри һаггында» 18 август 1989-чу ил тарихли гәрарынын тәләбләри хүсуси олараг нәзәрә алынмышдыр.

Азәрбајчан дилинин өјрәнилмәсини вә шакирдләрин ана дилиндә тәһсил алмасыны јахшылашдырмаг мәгсәдилә апарылан изаһат мүсбәт нәтичә вермишдир. Мәсәлән, Бакы шәһәринин Нәриманов рајонунда 1988/89-чу дәрс илиндә 20 күндүз үмумтәһсил мәктәби, о чүмләдән тә'лим Азәрбајчан дилиндә олан 3, тә'лим рус дилиндә олан 13, тә'лим Азәрбајчан вә рус дилиндә олан [бејнәлмиләл] 4 мәктәб фәалијјәт көстәрдији һалда, 1989/90-чы дәрс илиндә тә'лим Азәрбајчан вә рус дилиндә олан [бејнәлмиләл] мәктәбләрин сајы 13-ә чатдырылмышдыр. Јахуд Кәнчә шәһәриндә кечән дәрс илиндә 19 мәктәбдә тә'лим Азәрбајчан дилиндә апарылдығы һалда, бу дәрс илиндә һәмин мәктәбләрин сајы 22-јә чатдырылмыш, тә'лим рус дилиндә олан 3 мәктәбдә исә тә'лим Азәрбајчан дилиндә олан I—XI синифләр ачылмышдыр. Үмумијјәтлә, Кәнчә шәһәриндә Азәрбајчан дилиндә тәһсил аланларын сајы кечән илдәки 22453 нәфәрдән 26042 нәфәрә чатмышдыр. Һәмин шәһәрдә бу ил биринчи синфә гәбул едилән 4636 нәфәрдән 3577 нәфәри тә'лим Азәрбајчан дилиндә олан мәктәбләрдә охујур ки, бу да кечән илдәкиндән 977 нәфәр чохдур. Белә фактларын сајыны дикәр рајон вә шәһәрләрин нүмунәсиндә артырмаг олар.

Әввәлки илләрдән фәргли олараг 1989/90-чы дәрс илиндән Азәрбајчан дилини вә әдәбијјаты нәзәри вә тәчрүби чәһәтдән дериндән өјрәнән мәкт[illegible]ә синифләр үчүн мүвафиг тәдрис планы һазырланмыш вә онун тәтб[illegible] төвсијә олунмушдур. Һәмин тәдрис планларына ујғун олараг VIII—XI синифләрдә Азәрбајчан дилинин өјрәнилмәсинә 14,5 саат, әдәбијјатын өјрәнилмәсинә исә 18,5 саат вахт ајрылмышдыр.

Мә'лум олдуғу кими, тәһсилин һуманистләшдирилмәси илә әлагәдар әдәбијјат фәннинин гаршысында даһа бөјүк вәзифәләр гојулмуш-

CamScanner ile tarandı

дур. Бу бахымдан тәдрис планында әдәбијјата ајрылан саатларын артырылмасы диггәт мәркәзиндә олмушдур. 1989/90-чы дәрс или үчүн үмумтәһсил мәктәбләринин тәдрис планларында X синифдә әдәбијјата верилән вахт бир саат артырылмыш, классик әдәбијјатын даһа дериндән өјрәнилмәси үчүн әлверишли шәраит вә имкан јарадылмышдыр.

Азәрбајчан дили вә әдәбијјатын тәдрисини јахшылашдырмаг вә бу саһәдә хүсуси исте'дады олан ушаглары ашкара чыхармаг мәгсәдилә үмумтәһсил мәктәбләриндә, мәктәбдәнкәнар ушаг тәрбијә мүәссисәләриндә, пионер сарајларында вә евләриндә дил вә әдәбијјат дәрнәкләринин фәалијјәти кенишләндирилмишдир.

1989-чу илдән Азәрбајчан дили вә әдәбијјат үзрә илк дәфә олараг республика олимпиадасынын кечирилмәсинә башланылмышдыр. Олимпиаданын илк турларынын нәтичәләри һәмин тәдбирин мүһүм әһәмијјәтә малик олдуғуну көстәрир.

Азәрбајчан халгынын чохәсрлик мәдәни вә мә'нәви ирсинин әрәб әлифбасы илә јарадылдығы нәзәрә алынараг, һәмин әлифбанын шакирдләрә өјрәдилмәси мәгсәдилә 1989-чу илдә «Республиканын бүтүн типдән олан тәдрис мүәссисәләриндә вә мәктәбдәнкәнар тәрбијә мүәссисәләриндә шакирдләрә вә тәләбәләрә әрәб графикасынын [әски әлифбанын] өјрәдилмәси һаггында» тә'лимати мәктуб һазырланараг јерләрә көндәрилмишдир.

Артыг бир сыра рајон вә шәһәр мәктәбләриндә һәмин мәктубун ичрасына башланылмышдыр. Бу саһәдә Губа рајонундакы Н. Нәриманов адына бејнәлмиләл орта мәктәбдә тәшкил олунан әски әлифбаны өјрәдән дәрнәјин фәалијјәти тәгдирәлајигдир. Лакин кәләчәкдә бу иш кенишләндирилмәлидир.

Республиканын тә'лим рус дилиндә олан үмумтәһсил мәктәбләриндә Азәрбајчан дилинин тәдрисини јахшылашдырмаг үзрә даһа чох иш көрүлмүшдүр. Һәр шејдән әввәл һәмин мәктәбләрин тәдрис планларында чидди дәјишикликләр едилмишдир. Белә ки, әввәлләр бу фәннин өјрәнилмәсинә II—X синифләрдә 18 саат [һәр синифдә һәфтәдә 2 саат] вахт ајрылырдыса, бу дәрс илиндән һәмин саатларын мигдары 27-јә [I—IV синифләрин һәр бириндә һәфтәдә 2 саат, V—XI синифләрин һәр бириндә 3 саат] чатдырылмышдыр. Һәмин мәктәбләрдә Азәрбајчан дилинин тәдрисинә әввәлки илләрдә олдуғу кими икинчи синифдән дејил, биринчи синифдән башланылмышдыр. Бундан әлавә, әввәлләр бу фәннин тәдриси заманы синифдәки шакирдләр јарымгруплара бөлүнмүрдүсә, чари дәрс илиндән шакирдләрин сајы 20 нәфәрдән чох олан синифләрдә Азәрбајчан дили синифдәки шакирдләр јарымгруплара бөлүнмәклә тәдрис олунур.

Тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајчан дилинин тәдрисини даһа сәмәрәли тәшкил етмәк вә мүәллимләрә методик көмәк көстәрмәк мәгсәдилә 1989/90-чы дәрс или үчүн «Тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајчан дили вә әдәбијјатынын тәдрисинә даир» вә «Тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрин V—XI синифләриндә Азәрбајчан дили вә әдәбијјатдан програм материалларынын планлашдырылмасы» адлы методик төвсијәләр һазырланыб, педагожи коллективләрин истифадәсинә верилмишдир.

Тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә габагчыл мүәллимләрин иш тәчрүбәсинин өјрәнилмәсинә дә диггәт артырылмышдыр. Бу дәрс илиндә Бакы шәһәринин Ленин рајонундакы 72 нөмрәли рус орта мәктәбинин Азәрбајчан дили мүәллими Ариф Меһрәлијевин габагчыл иш тәчрүбәси өјрәнилмиш, тәчрүбәјә даир материаллар назирлијин габагчыл тәчрүбә шурасында кениш мүзакирә олунмуш вә јајылмасы мәсләһәт билинмишдир.

Республикамызда јашајан азсајлы халгларын дилләринин горунуб сахланылмасы вә инкишаф етдирилмәси илә әлагәдар бир сыра тәдбирләр һәјата кечирилмишдир. 1989/90-чы дәрс илиндә тә'лим Азәрбајчан вә рус дилиндә олан натамам орта үмумтәһсил

Scanned with CamScanner

мəктəблəриндə лəзки дилинин вə ибтидаи мəктəблəрдə авар дилинин өјрəнилмəсини тə'мин етмəк мəгсəдилə мүвафиг тəдрис планлары һазырланыб, мəктəблəрə көндəрилмиш, валидејнлəрин вə шакирдлəрин арзусуна ујғун олараг һəмин диллəрин өјрəнилмəсинə башланылмышдыр. Һазырда республиканын бир сыра үмумтəһсил мəктəблəриндə талыш вə күрд диллəринин өјрəнилмəсинə башламагла əлагəдар тəдрис планы, програм вə дəрслик јарадылмасы үзрə мүвафиг иш апарылмагдадыр.

Сон иллəрдə республиканын үмумтəһсил мəктəблəриндə ишлəјəн габагчыл вə јениликчи Азəрбајчан дили вə əдəбијјат мүəллимлəринин сајы артмышдыр. Һəмин мүəллимлəрин бөјүк бир дəстəси методист вə баш мүəллим адларына лајиг көрүлмүшдүр. Белə мүəллимлəр педагожи ишə јарадычылыгла јанашыр, мүтəрəгги тə'лим методларына кениш јер верир, шакирдлəрин шифаһи вə јазылы нитгинин инкишаф етдирилмəсинə хүсуси диггəт јетирир, фəнн үзрə синифдəнхарич вə мəктəбдəнкəнар тəдбирлəрин сəмəрəлилијини артырыр, тəдрис просесиндə тə'лимин техники вастəлəриндəн вə əјани вəсаитдəн бачарыгла истифадə едирлəр.

Бүтүн бунларла бирликдə республика үмумтəһсил мəктəблəриндə Азəрбајчан дили вə əдəбијјат фəнлəринин тəдриси вəзијјəтини гəнаəтбəхш һесаб етмəк олмаз. Бу саһəдə бир сыра чидди нөгсанлар вə һəлли вачиб проблемлəр һəлə дə галмагдадыр.

Бу дəрс илиндə республиканын бир нечə шəһəр вə рајон мəктəблəриндə фəннин тəдриси вəзијјəти өјрəнилəркəн мə'лум олмушдур ки, Азəрбајчан дили вə əдəбијјатдан шакирдлəрин мүһүм бир һиссəсинин билик, бачарыг вə вəрдишлəри програмын тəлəблəриндəн хејли ашағыдыр. Зəнкилан рајонунун Чаһанкирбəјли кəнд орта мəктəбиндə Азəрбајчан дилиндəн шакирдлəрин 60 фаизинин билији «3»-ə, 30—35 фаизинин билији исə «2»-јə лајиг билинмишдир. Губа рајонунун I Нукəди 1 нөмрəли орта мəктəбиндə ајры-ајры синифлəр үзрə шакирдлəрин бир гисми һəтта анадан олдуғу кəндин адыны белə дүзкүн јаза билмирлəр. Балакəн рајонунун Ититала кəнд орта мəктəбинин X—XI синифлəриндə апарылмыш јохлама имлада 44 нəфəрдəн 26-сы [59 фаизи] «2» гијмəт алмышдыр. Ағчабəди рајонундакы Һиндарх, Кəһризли, Калинин кəнд орта мəктəблəриндə шакирдлəрин мүһүм бир гисми Азəрбајчан дилиндəн «2» гијмəтлəрлə охујур. Кəнчə шəһəринин, Нəриманов вə Көјчај рајонларынын бир сыра үмумтəһсил мəктəблəриндə дə шакирдлəрин билији ашағы сəвијјəдə олмушдур.

Јохланылан мəктəблəрин əксəријјəтиндə шакирдлəр өз фикирлəрини ардычыл, сəлис вə рəван ифадə етмəкдə чəтинлик чəкир, орфоепија гајдаларына əмəл етмирлəр. Шакирдлəрин оху вəрдишлəринин, хүсусилə шифаһи нитгинин мүхтəлиф чəһəтлəрдəн нөгсанлы олмасы даһа чох нараһатлыг доғурур. Онларын бир гисми мəтни охумагда чəтинлик чəкир, һəтта һечаларла охујурлар. Мəктəблилəрин нитгиндə тез-тез тəсадүф едилəн јерли шивə хүсусијјəтлəринə гаршы зəиф мүбаризə апарылыр.

Шакирдлəрин əдəби билијиндə мүшаһидə едилəн башлыча нөгсанлардан бири онларын өјрəндиклəри бəдии əсəрин идеја-естетик маһијјəти һаггында мүстəгил фикир сөјлəјə билмəмəлəри олмушдур. Ајрыајры синифлəрдə охујан шакирдлəрин бөјүк əксəријјəти əн јахшы һалда һəр һансы бəдии əсəр һаггында дəрсликдə верилəн фикирлəри тəкрар етмəклə мəһдудлашыр, програмда өјрəнилмəси нəзəрдə тутулан бəдии əсəрлəри бүтөв һалда охумурлар. Шакирдлəр чох аз ше'р əзбəр билир вə ја өјрəндиклəри ше'рдə мисраларын мə'насыны изаһ етмəкдə чəтинлик чəкирлəр.

Азəрбајчан дили вə əдəбијјат мүəллимлəринин методик һазырлығы зəифдир. Онларын дəрс үсулларында јекнəсəглик давам етмəкдəдир. Мүəллимлəрин əксəријјəти мүтəрəгги тə'лим үсулларындан истифадə едилмəсинə лазыми диггəт јетирмир, тə'лимин əсас тəшкилат формасы олан дəрсин сəмəрə вə кејфијјəтинин артырылмасына аз

CamScanner ile tarandı

əһəмијјəт верирлəр.

Бир чох мүəллимлəр Азəрбајчан дилиндəн нəзəри биликлəрин өјрəдилмəсинə, грамматик тə'риф вə гајдаларын шакирдлəр тəрəфиндəн əзбəрлəнмəсинə даһа чох диггəт јетирир, фəннин практик истигамəтинин күчлəндирилмəси, нəзəри биликлəрин чалышмаларла мөһкəмлəндирилмəси, шакирдлəрин јазылы вə шифаһи нитгинин инкишафы үзрə вəрдишлəрин ашыланмасы кими мүһүм мəсəлəлəри өн плана чəкмирлəр.

Бир сыра үмумтəһсил мəктəблəриндə «Шакирдлəрин шифаһи вə јазылы нитгинə, јазы ишлəринин апарылмасы вə дəфтəрлəрин јохланылмасына верилəн ваһид тəлəблəрə əмəл едилмəмиш, шакирдлəрин билијинин гијмəтлəндирилмəсиндə формализм һалларына јол верилмишдир. Мəктəблəрин бир чохунда шакирдлəрин Азəрбајчан дилиндəн ичрə етдиклəри тапшырыглар вə дикəр јазылар мүəллимлəр тəрəфиндəн јохланылыб кениш тəһлил олунмур, бурахылан сəһвлəр шакирдлəрин нəзəринə чатдырылмыр, онларын арадан галдырылмасы үзрə иш апарылмыр. Газах рајонунун Кəмəрли кəнд орта мəктəбинин директору М. Рəһимова дəрс дедији VIII синифдə бу илин феврал вə март ајларында апардығы үч јазы ишини јохламамыш, лакин синиф журналында күјə һəмин јазы ишлəринин тəһлилинə даир дəрс кечдијини көстəрмишдир. Нəриманов, Зəнкилан вə Ағчабəди рајонларынын бир сыра мəктəблəриндə јазы ишлəринин гијмəтлəндирилмəсиндə формализм һаллары ашкар едилмишдир.

Инша јазыларын апарылмасы илə əлагəдар нөгсанлар даһа чохдур. Бə'зи мəктəблəрдə шакирдлəрлə ардычыл вə һəртəрəфли иш апармаг əвəзинə, бу ишə сон дəрəчə сəтһи јанашылыр, һəтта сахтакарлыг едилир. Балакəн рајонунун Ититала кəнд орта мəктəбинин X синфиндə мүəллим Т. Вəлијеванын бу дəрс илиндə X синифдə «Г. Закирин сатираларында рүшвəтхор вə əдалəтсиз чар һакимлəринин, зүлмкар бəјлəрин, икиүзлү руһанилəрин ифшасы» мөвзусунда апардығы инша јазыларын һамысы дəрсликдəн көчүрүлмүш ејни мəтндəн ибарəт олмушдур. Санки шакирдлəр инша јох, имла јазмышлар.

Бир сыра мəктəблəрдə Азəрбајчан дили вə əдəбијјат мүəллимлəри тəдрисин кејфијјəтинин јүксəлдилмəсинə лазыми гајғы көстəрмир, өз үзəрлəриндə ишлəмир, тə'лимин мүасир метод вə пријомларыны өз дəрслəринə тəтбиг етмəкдə чəтинлик чəкирлəр. Көјчај рајонунун Гарабағлар, Јениарх, Маллы Шыхлы, Бығыр 2 нөмрəли, Күрдшабан орта, Јалман, Шыхбəј, Мүскүрлү, Һүнкүтлү, Јекəхана натамам орта мəктəблəриндə дил-əдəбијјат фəнлəри сон дəрəчə ашағы сəвијјəдə тəдрис едилир. Азəрбајчан дили вə əдəбијјат мүəллимлəриндəн Б. Сүлејманов [Јениарх орта], А. Һачыјев [Бығыр 2 нөмрəли орта], Н. Бахышова [Күрдшабан орта], Б. Абышов [Шыхбəј натамам орта], А. Бəдəлова [Јалман натамам орта], М. Мəммəдов [Һүнкүтлү натамам орта] вə башгалары шакирдлəрə дəрин вə мөһкəм билик вермирлəр.

Азəрбајчан дилиндəн фəнн кабинетлəринин тəшкилинə лазыми диггəт јетирилмир. Мəсəлəн, Губа рајонунун үмумтəһсил мəкəблəриндə фəнн кабинетлəринин əксəријјəти јарарсыз вəзијјəтдəдир, тəсадүфдəн-тəсадүфə ТТВ-дəн истифадə едилир. Зəнкилан рајонундакы Бартаз дајаначағы, Тири, Минчиван гəсəбə 2 нөмрəли, Чаһанкирбəјли мəктəблəриндə фəнн кабинетлəринин тəртиби вə тəчһизи мүасир тəлəблəрə чаваб вермир.

Методик ишлəрин тəшкилиндə хејли нөгсанлар вардыр. Кəнчə шəһəринин ајры-ајры мəктəблəриндə методбирлəшмəлəрин фəннə методик рəһбəрлији зəифдир. Габагчыл тəчрүбəнин, педагокиканын əн јени наилијјəтлəринин педагожи просесə тəтбиги методбирлəшмəлəрин диггəтиндəн кəнарда галмышдыр. Шəһəрин 2, 8, 39, 41 нөмрəли орта мəктəблəриндə габагчыл тəчрүбəнин өјрəнилиб тəтбиг едилмəсинə лазыми диггəт јетирилмир. Дикəр рајон вə шəһəрлəрдə дə бу саһəдə вəзијјəт гəнаəтбəхш дејилдир.

Scanned with CamScanner

Фәнн үзрә синифдәнхаричи
ләдән оху мүсабигәләринин, нитг мәдәнијјәти тәдрисчиләринин, поезија кечәләринин, јазычыларла көрүшләрин кечирилмәсинә аз әһәмијјәт верилир. Мәсәлән, Зәнкилан шәһәриндәки 1 нөмрәли мәктәбдә синифдәнхарич вә мәктәбдәнкәнар ишләрә лагејд мүнасибәт бәсләнилир.

Бә'зи рајонларда мәктәбләр јүксәк ихтисаслы Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллимләри илә тә'мин олунмамыш, бир чох һалларда фәннин тәдриси гејри-ихтисас мүәллимләринә тапшырылмышдыр. Мәсәлән, Губа рајонунун Ашағы Түләкәран орта, Бәргов, Өрдүнч, Исков, Талыбы, Рәнкидар, Рүк натамам орта мәктәбләриндә Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллимләринә еһтијач вардыр. Үмумијјәтлә, һазырда һәмин рајонда 216 нәфәр Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллими фәалијјәт көстәрир ки, бунлардан да 24 нәфәринин али тәһсили јохдур.

Мәктәбләрин тәртибатында чатышмазлыглар вардыр. Азәрбајчан КП МК-нын гәрарындан хејли вахт кечмәсинә бахмајараг Бакы шәһәринин Нәриманов рајонундакы 258, 178, 200 нөмрәли мәктәбләрин тәртибатында азәрбајчанча бир сөзә дә раст кәлмәк олмур. Һәмин мәктәбләрин директорлары А. Аббасова, С. Логенова, Е. Дојникова Азәрбајчан дилинин тәблиғи мәсәләләри илә әлагәдар лазыми иш апармырлар.

Ајры-ајры ХТШ-ларын вә мәктәб рәһбәрләринин фәннин тәдрисинә нәзарәти лазыми сәвијјәдә дејилдир. Мәктәб јохламалары заманы тә'лим просесинә нүфуз едилмир, мүәллимләрә әмәли көмәклик көстәрилмир. Мәктәб рәһбәрләри Азәрбајчан дили вә әдәбијјатын тәдриси вәзијјәтини мүнтәзәм өјрәнмир, дәрсләри сәтһи тәһлил едир, фәнни ашағы сәвијјәдә тәдрис едән мүәллимләрә лазыми тәләбкарлыгла јанашмырлар. Јохлама заманы мә'лум олмушдур ки, Газах рајонундакы Кировкәнд орта мәктәбинин директору М. Исмајылов вә онун тә'лим-тәрбијә ишләри үзрә мүавини В. Меһдијев Азәрбајчан дили вә әдәбијјат дәрсләрини динләмир, фәннин тәдрисинә рәһбәрлик вә нәзарәти тә'мин етмирләр.

Јухарыда гејд етдијимиз кими, мәктәбин јенидән гурулмасы илә әлагәдар Азәрбајчан дили вә әдәбијјат фәнләринин тәдриси көкүндән дәјишмәли, һәјатын гаршымыза гојдуғу јени вәзифәләрә ујғун ислаһатлар апарылмалыдыр. Бунлар ашағыдакы истигамәтләр үзрә һәјата кечирилмәлидир.

Һәр шејдән әввәл тәдрис планларында Азәрбајчан дили вә әдәбијјат фәнләриндән дәрс саатларына јенидән бахылмалыдыр. Тә'лимин һуманистләшдирилмәси илә әлагәдар бу мәсәлә чидди әһәмијјәт кәсб едир. Әлбәттә, саатларын артырылмасы һәр шеји һәлл етмир, анчаг бунун әһәмијјәтини инкар етмәк олмаз.

Јени тәдрис програмлары вә дәрсликләр чохвариантлы һазырланмалыдыр. Азәрбајчан дили дәрсликләринин практик истигамәти күчләндирилмәлидир. Онлар шакирдләрә бачарыг вә вәрдишләрин ашыланмасына даһа чох хидмәт етмәли, шифаһи вә јазылы нитгин инкишафына көмәк көстәрмәлидир. Әдәбијјатдан дәрсликләр әдәби һадисәләрә јени бахышлар әсасында јазылмалы, гуру, јапышыгсыз, чансыхычы, өтәри әсәрләрә јер верилмәмәли, шифаһи халг әдәбијјатынын бәдии нүмунәләри, классикләримизин ән көзәл әсәрләри өз лајигли јерини тутмалыдыр. Азәрбајчан әдәбијјаты күлл һалында өјрәнилмәли, Чәнуби Азәрбајчан әдәбијјатына хүсуси диггәт јетирилмәлидир.

Мүәллимләрин методик вә әјани васитәләрә, шакирдләрин мүхтәлиф дәрс васаитләринә, о чүмләдән лүғәтләрә, сорғу китабчаларына, синифдәнхарич оху китабларына олан тәләбаты өдәнилмәлидир. Е'тираф етмәк лазымдыр ки, бу саһәдә бөјүк бир бошлуг вардыр. «Азәрбајчан дили тәдриси методикасы», «Әдәбијјат тәдриси методикасы» китаблары (бүтүн синифләр үзрә дәрсликләрә методик рәһбәр-

CamScanner ilə tarandı

ликләр, дидактик материаллар, фотомүнтәхәбатлар, тәдрис филмләри диапозитивләр, диафилмләр, иллүстратив албомлар, дикәр әјани вәсаитләр ишләниб һазырланмалыдыр.

Азәрбајчан дили вә әдәбијјат ихтисасы үзрә мүәллим һазырлајан али мәктәбләрин тәдрис планы вә програмлары тамамилә јениләшдирилмәлидир. Али мәктәб мә'зунларынын нәзәри вә практик һазырлығы зәифдир. Али мәктәбләрдә чохлу курслар кечилир ки, бунларын да бир гисминин мә'зунларын пешә һазырлығы илә биласитә әлагәси јохдур. Үмумијјәтлә, тәләбләрә илк нөвбәдә өз пешәсинә аид оланлар өјрәдилмәлидир.

Мүәллимләри тәкмилләшдирмә курсларынын тәдрис планы вә програмында чидди дәјишикликләр едилмәли, орада даһа мәзмунлу вә букүнкү тәләбатла сәсләшән мүһазирәләр охунмалы, практик истигамәт күчләндирилмәлидир.

Нәһајәт, мүәллимләрин јарадычылыг вә тәшәббүсләринин артырылмасы, мүдафиә олунуб тәблиғ едилмәси, габагчыл тәчрүбәнин өјрәнилиб јајылмасы хүсуси диггәт мәркәзиндә олмалыдыр. Мүәллимләр јени фикирләрини, тә'лим методларыны горхмадан, чәсарәтлә һәјата кечирмәлидирләр. Узун илләр мүәллимләримиз ресептлә ишләмишләр. Инди дә инспектор вә методистләримизин бир чоху һәмин ресептләрдән имтина етмәк истәмирләр. Мүәллимә там сәрбәстлик вә мүстәгиллик верилмәли, онун фәалијјәти көрдүјү ишин нәтичәси илә гијмәтләндирилмәлидир.

Чәмијјәт һәјатында кедән ингилаби дәјишикликләр мүәллимләримизин, хүсусилә Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллимләринин гаршысында бөјүк вәзифәләр гојур. Доғма дили шакирдләрә севдирмәк, онларда әдәбијјатымыза дәрин мәһәббәт ашыламаг мүәллимдән бөјүк габилијјәт, бачарыг вә зәһмәт тәләб едир. Көкүмүзә, зәнкин мәдәнијјәтимизә бағлы, мүасир сивилизасија илә ајаглаша билән кәнчләр тәрбијә етмәк һәр биримизин вәтәндашлыг борчудур.

●

Азәрбајчан дилинә гајғылы мүнасибәт көстәрмәк мә'нәви борчумуздур

Шәвкәт БАЈРАМОВ
Бакы шәһәри Баш Халг Тәһсили Идарәсинин инспектору

Загафгазијанын тә'лим рус дилиндә апарылан мәктәбләриндә Азәрбајчан дилинин тәдрисинин 170 иллик тарихи вардыр. Мәрһум профессор А. Абдуллајев гејд етмишдир ки, 1816—1827-чи илләрдә кенерал Јермоловун дөврүндә Тифлисдә ачылан мүлки мәктәбләрдә чанишинин тәшәббүсү илә Азәрбајчан дили тәдрис олунурду. Азәрбајчан дилинин нәинки Гафгаз вә бир чох Асија өлкәләриндә, һәмчинин Јахын Шәргдә кениш јајылмасыны алим, јазычы вә сәјјаһлар Авропада франсыз дилинин популјарлығы илә мүгајисә етмишләр.

Гафгазын рус мәктәбләриндә ики әсрә јахын тәдрис тарихи олан Азәрбајчан дилинә һазырда јени мүнасибәт көстәрилмәси суверен республикамызын милли мәсәләләрә һуманист мөвгеләрдән јанашмаг сијасәтинин нәтичәсидир.

Азәрбајчан КП Мәркәзи Комитәсинин 1989-чу ил 18 август тарихли «Азәрбајчан ССР-дә Азәрбајчан дилинин дөвләт дили кими даһа фәал ишләдилмәсини тә'мин етмәк тәдбирләри һаггында» гәрарында көстәрилдији кими, Совет һакимијјәти илләриндә Азәрбајчан дили бөјүк инкишаф јолу кечәрәк, хејли зәнкинләшмиш, онун ичтимаи фәалијјәт даирәси кенишләнмишдир. Азәрбајчан ССР Конс-

Scanned with CamScanner

титусијасында ана дилинә дөвләт дили статусу [illegible] Республиканын һәјатында онун әһәмијјәти хүсусилә артмышдыр. Гәрарда һәмчинин көстәрилир ки, узун илләр республикада ушагларын ана дилини өјрәнмәсинә лазыми әһәмијјәт верилмәмишдир. Аиләдә, мәишәтдә, мәктәбәгәдәр ушаг тәрбијә очагларында вә мәктәбләрдә бунун үчүн әлверишли шәраит јарадылмамышдыр. Тәһсил очагларында бу иш лазыми елми сәвијјәдә апарылмыр. Тәдрис програмларында вә методик вәсаитләрдә чидди нөгсанлара јол верилир. Тәдрисин русча апарылдығы мәктәбләрдә охујанларын, һабелә башга милләтләрдән олан вәтәндашларын Азәрбајҹан дилини һәвәслә өјрәнмәси үчүн лазыми шәраит јарадылмыр.

Гәрарда халг тәһсилинин гаршысында мүһүм вәзифәләр гојулмуш, башга милләтләрин нүмајәндәләринин Азәрбајчан дилини өјрәнмәси тәгдир едилмиш, бу ишдә онлара һәртәрәфли көмәк көстәрилмәси, тәдрисин азәрбајчанча апарылмадығы мәктәбләрдә дәрс планларына «Азәрбајчан әдәбијјаты» фәнининин дахил едилмәси, бу мәктәбләрдә Азәрбајчан дилинин биринчи синифдән кечилмәси, мәктәбәгәдәр ушаг тәрбијә очагларында Азәрбајчан дилинин хүсуси програм әсасында өјрәдилмәси вә с. тәләбләрин һәјата кечирилмәси зәрурилији ирәли сүрүлмүшдүр.

Бакы шәһәринин бүтүн халг тәһсили мүәссисәләри, педагожи коллективләри Азәрбајчан КП Мәркәзи Комитәсинин гәрарыны рәғбәтлә гаршыламыш вә онун гаршыја гојдуғу вәзифәләри јеринә јетирмәк үчүн тә'сирли тәдбирләр көрмүш, халг тәһсили идарәләри вә мәктәбләрдә ишин дөвләт дилиндә апарылмасына башланмыш, вәтәндашларын әризә вә шикајәтләринә врилән чаваблар, идарә вә тәшкилатлара көндәрилән сәнәдләрин мүвафиг оларaг ики дилдә апарылмасы тә'мин олунур.

Азәрбајчан ССР Халг Тәһсили Назирлијинин «Азәрбајчан ССР үмумтәһсил мәктәбләриндә 1989—1990-чы дәрс или үчүн тәдрис планлары һаггында» әмринә әсасән чари дәрс илиндән тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајчан дилинин тәдрисинә биринчи синифдән башланмыш, V—XI синифләрдә бу фәннин тәдриси үчүн ајрылан һәфтәлик саатларын мигдары артырылараг 3 саата чатдырылмышдыр. Беләликлә, бүтүн синифләр үзрә һәфтәлик саатларын мигдары 18-дән 27 саата галдырылмышдыр. Ејни заманда шакирдләрин сајы 20-дән артыг олдугда синифләр ики јарымгрупа бөлүнмәјә башланмышдыр. Нәтичәдә Бакы шәһәринин үмумтәһсил мәктәбләриндә Азәрбајчан дилинин тәдриси хејли јахшылашмышдыр.

Азәрбајчан дилини тәдрис едән мүәллимләрин елми-методик һазырлығыны јүксәлтмәк, онларын педагожи фәалијјәтини дүзкүн истигамәтләндирмәк үчүн Бакы Шәһәр Мүәллимләри Тәкмилләшдирмә Институтунда мүвафиг тәдрис-методика кабинети јарадылмыш вә сон бир илдә 100 нәфәрдән артыг мүәллим бурада ихтисасыны артырмышдыр.

Фәннин тәләбләринә ујғун олараг, Азәрбајчан дили мүәллимләри үчүн төвсијәләр бурахылмышдыр.

Шәһәрин халг тәһсили органлары халг тәһсили ишчиләринин Үмумиттифаг гурултајы вә Республика конфрансынын, һәмчинин Бакы шәһәри үзрә јарадычы мүәллимләрин топланышынын төвсијәләринә әсасән, мүәллимләрлә методик иши јахшылашдырмаг, фәннин тәдрисини тәкмилләшдирмәк вә габагчыл иш тәчрүбәсинин өјрәнилиб јајылмасыны кенишләндирмәк мәгсәдилә мүвафиг тәдбирләрин һәјата кечирилмәси давам етдирилир.

Шәһәримизин мәктәбләриндә өз ишинин өһдәсиндән бачарыгла кәлән мүәллимләрин сајы артмышдыр. Әзизбәјов рајонундакы 136, Киров рајонундакы 115, 283, Сураханы рајонундакы 146; Нәриманов рајонундакы 47, 178, Низами рајонундакы 10, Хәтаи рајонундакы 17, 53, Ленин рајонундакы 67, 72, Октјабр рајонундакы 20,

CS CamScanner ile taranan

175, 26 Бакы комиссары рајонундакы 162, Нәсими рајонундакы 211 нөмрәли мәктәбләрин Азәрбајчан дили мүәллимләриндән Л. Әлијева, С. Сајадова, Һ. Бәјләрова, Р. Мәммәдова, Д. Чәфәрова, Н. Нәсрәддинов, К. Исрафилова, С. Бајрамова, И. Мәһәррәмова, Х. Абыјев, А. Меһрәлијев, С. Сәфәрова, С. Ајдынов, И. Ахундова, Х. Сәфәрова, С. Чәлилова шакирдләринин дәрин һөрмәтини газанмышлар.

Фәннин тәдрисиндә синифдәнхарич вә мәктәбдәнкәнар тәдбирләрин мүһүм әһәмијјәтини јүксәк гијмәтләндирән һәмин мүәллимләр мәктәбләрдә Азәрбајчан дилини өјрәнән мүхтәлиф дәрнәкләр, клублар, көрүшләр, бәдии ахшамлар, практик конфранслар тәшкил едир, Низами, Сабир, Вурғун, Мүшфиг күнләри кими ахшамларда шаирләримизи шакирдләрә јахындан таныдыр, әдәби мүсабигәләр кечирирләр. Белә тәдбирләрә фәал шакирдләрлә јанашы, дили зәиф билән шакирдләри дә чәлб едир вә онларла фәрди иш апарырлар. Ады чәкилән мәктәбләрдәки «Азәри», «Одлар јурду», «Биз Азәрбајчан дилини өјрәнирик», «Дастан», «Новруз», «Достлуг» вә с. кими клуб вә дәрнәкләр дөвләт дилинин өјрәнилмәсиндә сәмәрәли иш көрүрләр.

Биз бурада 134 нөмрәли мәктәбдә Аббас Мәммәдовун әсл вәтәндашлыг гејрәти илә өз һәмкарларына нүмунә көстәрмәсини гејд етмәјә билмирик. Аббас мүәллим тәдбирләрини һәм елми-методик, һәм дә бәдии-публисистик формаларда һәјата кечирир вә һәмин тәдбирләр шакирдләрин вә валидејнләрин дәрин марағына сәбәб олур.

Лакин бунунла белә, тәәссүфлә гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчан дилинин тәдриси саһәсиндә јенә дә бир сыра чидди нөгсанлар вардыр. Бир чох мәктәбләрдә шакирдләрин билик сәвијјәси күнүн тәләбләринә чаваб вермир, онларын гираәт вәрдишләри зәифдир. Шакирдләр дилә мәхсус спесифик сәсләри тәләффүз етмәкдә чәтинлик чәкир, верилмиш мәтни лазыми сүр'әтлә охуја билмирләр.

Бә'зи мүәллимләрин ихтисас һазырлығы вә елми-методик сәвијјәси дә күнүн тәләбләринә чаваб вермир. 26 Бакы комиссары рајонундакы 91, Хәтаи рајонундакы 27, Гарадағ рајонундакы 228, 253 вә с. мәктәбләрин бә'зи мүәллимләринин ихтисас һазырлығы, елми-методик сәвијјәси ашағыдыр, фәннин тәдрисинә мәс'улијјәтлә јанашылмыр, пешә усталыгларынын артырылмасы гајғысына галмыр, даһа сәмәрәли тә'лим үсулларынын ахтарышына гошулмурлар.

Шәһәрин 4, 25, 27, 49, 68, 83, 168 нөмрәли вә бир чох башга мәктәбләриндә Азәрбајчан дилинин өјрәдилмәсиндә синифдән вә мәктәбдәнкәнар тәдбирләрин, көрүшләрин, мүсабигәләрин кечирилмәсинә әһәмијјәт верилмир, дәрнәкләр фәалијјәт көстәрмир. Рус дилли мәктәбләрин китабханаларынын чохунда Азәрбајчан дилиндә китаб јохдур, бә'зи мәктәбләрдә оланлардан да гәтијјән истифадә едилмир. 25, 77, 139, 193, 214, 228, 233, 253, 277 нөмрәли мәктәбләрдә һәтта шакирдләр үчүн дәрслик чатышмыр, мөвчуд дәрсликләрин исә бир гисми көһнә вә јарарсыздыр. Рус дилли мәктәбләрин чохунда Азәрбајчан дили вә әдәбијјаты фәнн кабинетләри дә јохдур. Мәктәб рәһбәрләри вә мүәллимләр кабинетләрин јарадылмасына чәһд көстәрмирләр Мөвчуд кабинетләрин әксәријјәти исә мүасир тәләбләрә чаваб вермир. Белә мәктәбләрин әксәријјәтиндә фәнн үзрә методик ишләрин тәшкили вә буна рәһбәрликдә дә чидди нөгсанлара јол верилир. Бу саһәдә Бакы Шәһәр Мүәллимләри Тәкмилләшдирмә Институту вә рајон халг тәһсили шө'бәләринин методкабинетләринин дә үзәринә бөјүк мәс'улијјәт дүшүр. Мәһз онларын нәзарәтсизлији үзүндән шәһәрин бир чох мәктәбләриндә, хүсусилә 25, 228, 235, 253, 274 нөмрәли мәктәбләрдә методик ишләр формал харакер дашыјыр, бу ишә мәктәб рәһбәрләринин көмәји гәрарын тәләбләринә чаваб вермир. Белә формал методбирләшмәләр фәннин гаршысында гојулмуш вәзифләрин һәјата кечирилмәсинә һеч бир әмәли көмәклик көстәрә билмирләр.

Scanned with CamScanner

Рајон халг тәһсили шө'бәләринин педагожи коллективләрә лазыми нәзарәт јетирмәмәләринин нәтичәсидир ки, рус дилли мәктәбләрдә Азәрбајчан дили дәрсләринин јарымгруплар үзрә тәшкили ишиндә вә кадрларын сечилмәсиндә дә нөгсанлар чохдур. Чох һалларда рус бөлмәсиндә олан Азәрбајчан дили дәрсләри Азәрбајчан бөлмәсиндә ишләјән мүәллимләрә әлавә јүк кими һәвалә олунур. Бу исә тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајчан дили мүәллимләринин ихтисаслашмасына, онларын өз үзәриндә ишләмәләринә, кејфијјәтли дәрс демәләринә, ихтисасартырма курсларындан кечмәләринә манечилик төрәдир, фәннин тәдрисинә рәһбәрлији вә нәзарәти чәтинләшдирир.

Мә'лум олдуғу кими, республикамызда тә'лим Азәрбајчан дилиндә олан мәктәбләр үчүн рус дили мүәллимләри һазырлајан хүсуси институт фәалијјәт көстәрдији һалда, рус мәктәбләри үчүн Азәрбајчан дили мүәллими һазырлајан факүлтә белә јохдур. Бир мәсәлә дә нараһатлыг доғурмаја билмәз. Мә'лум һадисәләрлә әлагәдар сон ики илдә шәһәримизә јүзләрлә мүхтәлиф фәнн мүәллими кәлмишдир. Онларын ичәрисиндә 200 нәфәрдән артыг Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллими вар. Һәмин мүәллимләрин әксәријјәти рус дилли мәктәбләрдә ишләјир вә рус дилини билмәдикләриндән чидди чәтинликләрлә гаршылашырлар. Јахшы оларды ки, Бакы Мүәллимләри Тәкмилләшдирмә Институту һәмин мүәллимләрин мүвафиг ихтисасартырма курсундан кечмәсини тезләшдирсин.

Азәрбајчан КП МК гәрарынын тәләбләринә ујғун олараг сон бир илдә шәһәрин 39 рус дилли мәктәбиндә 539 Азәрбајчан дилли синифләр, мәктәбәгәдәр мүәссисәләрдә исә 137 Азәрбајчан дилли груплар ачылмышдыр. Буна бахмајараг, мәктәб вә мәктәбәгәдәр тәрбијә мүәссисәләри шәбәкәләринин тәдрис дили үзрә тәһлили көстәрир ки, бу саһәдә дә һәкә ишләр гәнаәтбәхш дејил. Рајонларда, хүсусән шәһәрин мәркәзи рајонларындакы мәктәбләрдә вә мәктәбәгәдәр тәрбијә мүәссисәләриндә тә'лим Азәрбајчан дилиндә олан синифләр вә груплар һәлә дә аздыр. Рәгәмләрә диггәт јетирәк. Нәриманов рајонунун ушаг бағчаларындакы јүз он бир групдан 20-си [18%], 26 Бакы комиссары рајонундакы 76 групдан 15-и [20%], Нәсими рајонунда 238 групдан 83-ү [35%], Низами рајонунда 173 групдан 68-и [40%], Хәтаи рајонунда 350 групдан 136-сы [39%], Киров рајонунда исә 207 групдан 102-си [490] Азәрбајчан дилиндәдир. Һәмчинин шәһәрин мәркәзи һиссәсиндә тә'лим Азәрбајчан дилиндә олан мәктәб шәбәкәси дә азлыг тәшкил едир вә бу, узун илләрдән бәри бир «ән'әнә» шәклини алмышдыр. Чәсарәтлә демәк лазымдыр ки, кеч дә олса, «ән'әнәни» позмаг вә шәһәрин мәркәзи һиссәсиндә јерләшән 1, 6, 8, 16, 23, 41, 133, 151, 160 нөмрәли рус дилли мәктәбләвин ики дилли мәктәбләрә чеврилмәси вахты чатмышдыр.

Һәм милли, һәм дә рус дилли мәктәбләрдә Азәрбајчан дили вә әдәбијјатыны дәриндән өјрәнән синифләрит шәбәкәситин кенишләндирилмәси мәсәләси дә һазырда хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Лакин Азәрбајчан дили вә әдәбијјатыны дәриндән өјрәнмәк үчүн хүсуси програм вә дәрсликләрин олмамасы бу ишин кениш шәкил алмасына имкан вермир.

Рус дилли мәктәбләрдә Азәрбајчан дилинин өјрәдилмәси ишиндәки чәтинликләрдән бири дә мәктәбләрдә һәмин фәнн үзрә тә'лим комплексләринин — әјани вәсаитләрин, техники васитәләрин, дидактик материалларын, Азәрбајчан дилиндә тәдрис филмләринин, диафилмләрин, диопозитивләрин олмамасы илә әлагәдардыр. Мәнзәрәни там тәсәввүр етмәк үчүн тәкчә ону демәк кифајәтдир ки, Азәрбајчан ССР Халг Тәһсили назирлијинин тәдрис кинофилмләри каталогундакы 948 адда филмдән чәмиси 48-и Азәрбајчан дилиндәдир. Бу филмләр арасында исә Азәрбајчан дилинин тәдриси илә әлагәдар бирчә нүмунә дә јохдур. Республика телевизијасы илә орта мәктәб шакирдләри үчүн бирбаша синифләрә верилән верилишләрин

CamScanner ile tarandı

... олан мәктәбләрдә Азәрбајчан дили фәнни дахил едилмәмишдир.

Тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајчан дили вә әдәбијјаты үзрә програм вә дәрсликләр дә мәктәбимизин гаршысында гојулмуш букүнкү тәләбләрә, хүсусилә Азәрбајчан КП Мәркәзи Комитәсинин көстәрилән гәрарынын тәләбләринә чаваб вермир. Нөвбәти дәрс илинин баша чатмасына ики ајдан аз бир вахтын галмасына бахмајараг, һәлә дә I, II вә XI синифләр үчүн дәрслик бурахылмамышдыр. Дикәр синифләр үчүн истифадә олунан дәрсликләр исә чатышмыр, һәм дә онларын чидди шәкилдә јенидән ишләнмәсинә еһтијач вар. Мөвчуд дәрсликләрдә шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәсинә, јерли вә милли хүсусијјәтләрә ујғун кәлмәјән чохлу сөз, ифадә вә мәтнләр верилмиш, һеч бириндә лексик минимум ардычыл шәкилдә нәзәрә алынмамышдыр. Фәннин тәдриси илә әлагәдар методик әдәбијјата, о чүмләдән оху вә данышыг китабчаларына, имла вә ифадә јазы мәтнләри мәчмуәләринә, лүғәтләрә бөјүк еһтијач дујулур.

Азәрбајчан КП Мәркәзи Комитәсинин «Азәрбајчан ССР-дә Азәрбајчан дилинин дөвләт дили кими даһа фәал ишләдилмәсини тә'мин етмәк тәдбирләри һаггында» гәрарынын там һәјата кечирилмәсини тә'мин етмәк саһәсиндә Бакы шәһәринин үмумтәһсил мәктәбләриндә вә мәктәбдәнкәнар, мәктәбәгәдәр мүәссисәләриндә өзүнү көстәрән нөгсанлар һаглы олараг валидејнләрин, һәмчинин кениш ичтимаијјәтин наразылығына сәбәб олмушдур. Бу нөгсанлары арадан галдырмағы исә тәкчә халг тәһсили ишчиләринин өһдәсинә бурахмаг дүзкүн олмазды. Азәрбајчан дилини дөвләт дили сәвијјәсинә галдырмаг вә шәһәримиздә јашајан бүтүн милләтләрин бу дили аз-чох өјрәнмәсини тә'мин етмәк үмумхалг ишинә чеврилмәлидир.

●

Дидактик материаллар

Азәрбајчан дилинә аид гәзет материалларындан истифадә

Рус мәктәбиндә охујан шакирдләрин бә'зиләри һәлә дә Азәрбајчан дилинә јијәләнмәјин әһәмијјәтини кифајәт дәрәчәдә гијмәтләндирә билмәдикләри үчүн бу фәнн үзрә дәрсләрә, бир нөв, лагејд јанашмагда давам едирләр. Әлбәттә, Азәрбајчан КП МК-нын гәрарындан сонра һәјата кечирилмәсинә башланмыш тәдбирләр белә шакирдләрин тә'лимә мүнасибәтиндә хејли дөнүш јаратмышдыр, лакин һәлә вәзијјәтин там нормаллашдығыны сөјләмәк олмаз. Буну нәзәрә алараг мән Азәрбајчан дили фәннинин тә'лимини мотивләшдирмәјә өз дәрсләримдә мүнтәзәм диггәт јетирир, мүхтәлиф васитә вә јоллардан истифадә етмәклә бу дили шакирдләрин һәвәслә өјрәнмәләринә хүсуси сә'ј көстәрирәм. Өз тәчүбәмдә јәгин етмишәм ки, белә васитә вә јоллардан бири, јери кәлдикдә дәрсләрдә мүвафиг гәзет материалларындан истифадә етмәкдир: елә материаллардан ки, онлар һәм дидактик мәгсәдә хидмәт көстәрә билсин, һәм дә Азәрбајчан дилинин ишләнмә даирәси, бу дилин гүдрәти, көзәллији һаггында шакирдләрдә мүәјјән тәсәввүр ојатмаға көмәк көстәрсин. Ону да дејим ки, белә материаллары сечмәк о гәдәр дә асан дејил. Бу, мүәллимдән хүсуси һәссаслыг тәләб едир. Кәрәк шакирдләрин анчаг сәвијјәсинә ујғунлуғуну нәзәрә аласан, лазым кәлдикдә, онларда мүәјјән ихтисарлар апарасан, чәтин сөз вә ифадәләри садәләш-

Scanned with CamScanner

дирәсән. Мән сечдијим материаллар [illegible] ...ны апардыгдан сонра онларын үзүнү көчүрүр, имкан дахилиндә макинада јаздырыр, сонра синифдә бу вә ја дикәр шакирдә охутдурурам. Әлбәттә, иши бу истигамәтдә тәшкил едәндә гәзети вә ејни мәгаләни бүтүн синфин гаршысында мүтләг нүмајиш етдирирәм. Шакирдләр өјани шәкилдә көрәндә ки, мән мәгаләни садәләшдирмишәм, онларда мүәллим әмәјинә һөрмәт һисси ојаныр.

Гејд едим ки, гәзет материалларындан истифадә едәркән, ја бүтөв бир дәрси, ја да дәрс саатынын бир һиссәсини бу ишә сәрф едирәм.

Ашағыда белә материаллардан бир нечәсини нүмунә олараг тәгдим едир вә һәмкарларыма да онлардан өз дәрсләриндә истифадә етмәләрини мәсләһәт көрүрәм.

* * *

1. «Коммунист» гәзетинин 23 феврал 1990-чы ил нөмрәсиндә әввәлчә ики мәктубун фотошәкли верилмишдир. Онлардан бирини Алманија Федератив Республикасындан Әһмәд Шмидт адлы бир алман алими, дикәрини исә А. Ш. Ибраһимов адлы бир идарә рәиси Азәрбајчандан «Коммунист»ин редаксијасына көндәрмишдир. Әввәлинчи мәктуб азәрбајчанча, икинчи мәктуб исә русча јазылмышдыр. Бунларын ардынча мүхбир јазыр:

Әзиз охучулар! Бу ики мәктуба диггәтлә бахын. Бири Гәрби Берлиндән, мүәллифи миллијјәтчә алмандыр; икинчисини исә азәрбајчанлы, Ләнкәрансутикинти Тресги 9 нөмрәли тикинти идарәсинин рәиси А. Ибраһимов имзалајыб. Тәәччүблүсү будур ки, Гәрби Авропадан кәлән мәктуб Азәрбајчан дилиндә, Азәрбајчандан азәрбајчанлыја көндәрилән мәктуб исә русча јазылыб...

Бах, беләчә, отурдуғумуз будағы өз әлимизлә балталајыр, сонра да дилимизә һөрмәт гојулмамасы, суверенлијимизә гәсд едилмәси барәдә һарај-һәшир гопарырыг.

Көрәсән нә вахтадәк белә олачаг? Нә вахтадәк өзкә көзүндә түк ахтарыб өз көзүмүздә тири көрмәјәчәјик! Сөздән ишә кечмәк дәми чатмајыбмы?

Рәһмәтлик Мирзә Чәлил демишкән: «мән ону билирәм ки, түрк дилиндә данышмаг ејибдир вә шәхсин елминин азлығына дәлаләт едир, амма һәрдән бир кечмиш күнләри јад етмәк лазымдыр: салыныз јадыныза о күнләри ки, ананыз сизи бешикдә јырғалаја-јырғалаја сизә түрк дилиндә лај-лај дејирди...

Һәрдән бир ана дилиндә данышмаг илә кечмиши, көзәл күнләри јад етмәјин нә ејби вар!»

Әввәла, Мирзә Чәлил о вахт белә демишди, икинчиси, доғрудан да, нә ејби вар!!!

* * *

2. Шәки ипәк комбинатынын «Ипәкчи» адлы чохтиражлы гәзети чап олунур. Һәмин гәзетин 1990-чы ил март нөмрәләриндән бириндә белә бир мәгалә дәрч олунмушдур.

Јаралы ата, шәһид гыз.

Һөрмәтли редактор!

Ганлы Јанвар фачиәси күнләриндә гурбан кедәнләрдән бири мәктәбли гыз Лариса Мәммәдовадыр. Лариса ата јурду, гәдим ипәк шәһәри Шәки илә фәхр едәрди. Һәр ил јај каникулунда Шәкијә кәләр, ата јурду Гајабашы кәндиндән ајрылмаг истәмәзди... Инди Лариса дүнјадан кетмишдир. Шәһидләрин ахырынчы чүмә ахшамы башсағлығына Ларисакилә кетмишдим. Анасы Галина бачы ағыр кәдәр ичәрисиндә иди. Атасы Фәрман һүзндә иштирак етмирди, о ганлы кечәдә јараланыб, һәлә дә хәстәханададыр.

13 јашы тәзәчә тамам олан Лариса Бакыдакы 134 нөмрәли орта мәктәбин 7-чи синфиндә охујурду; [illegible] тәһсили дә алыр, [illegible] пешәләрини өјрәнирди. Инди аиләдәки 5 јашлы Емилија,

CS CamScanner ile tarandı

бир јашлы [illegible] көзләри бачылары Ларисаны ахтарыр...

Мартын 2-дә шәһидләрин гырхы иди. Ларисанын гоһумлары, гоншулары илә бирликдә «Шәһидләр хијабаны»на кетдик. Күнаһсыз гурбан кедәнләримизи зијарәт етдик. Бураја кәлән инсан ахынынын арды-арасы кәсилмирди. Шәһидләрин мәзарына сәпилән гәрәнфилләр дә ағлајырды...

Зијарәтдән гајыдандан сонра Ларисанын Гајабашы кәндиндә јашајан әмиси Әјјуб Мәммәдовла Семашко адына хәстәханаја кедиб орада јаралы јатан Фәрманла илк дәфә көрүшдүм. Сөһбәтимиз беш дәгигәдән чох чәкмәди. Өјрәндим ки, Фәрман Мәммәдов Гајабашы кәнд мәктәбини битирдикдән сонра тәһсилини Украјнанын Донетск шәһәриндәки милис мәктәбиндә давам етдирмиш, һәмчинин гијаби јолла политехник институтуну да битирмишдир. Бир нечә ил Донетск, Перм шәһәрләриндәки милис мәктәбләриндә идман мүәллими, саһә мүвәккили, һәбсхана рәиси вәзифәләриндә чалышмышдыр. Сонра Галина адлы украјналы гызла евләнмиш вә аиләси илә бирликдә Бакыја көчмүшдүр. 2 нөмрәли автобус паркында механик ишләјирди. Фәрман сөјләди ки, јанварын 19-дан 20-нә кечән кечә о, паркдан ахырынчы автобусла евинә гајыдырмыш. Гызы Лариса да онун јанында иди. Нәдәнсә дајаначагларда миник көзләјәнләр чох иди. «Кәнчлик» метросунун јахынлығындакы дајаначагда адамлар автобуса долушараг, парка кедән машынын сүрүчүсүндән хаһиш етдиләр ки, онлары Шмидт заводу јахынлығына апарсын. Автобус адамла долду, ајаг үстә дајананлар да чох иди.

Автобус Шмидт адына завода тәрәф ирәлиләјәндә сүрүчүнү күллә илә вурдулар, һәр тәрәфи силаһлы әскәрләр, зиреһли транспортјорлар кәсмишди. Онлар һеч бир хәбәрдарлыг етмәдән автобусумузу арамсыз атәшә тутдулар. Дәһшәтә кәлдим. Һеч нә баша дүшмәдим: динч, силаһсыз әһалијә атәш ачан кимләр иди?!

Лариса синәмә сығынмышды, атасындан имдад көзләјирди. «Ата!» — Бу, гызымын сон сөзү олду. Мән Ларисанын өлдүјүнү билмәдим, ону голларымын арасында автобусдан дүшүрмәк истәјәндә мәнә дә күллә дәјди. Гәзәблә бағырдым: — Солдатлар, сиз нејләјирсиниз, кими гырырсыныз?! Лап јахынлыгдакы солдат әлиндәки резин дәјәнәји күчлү зәрбә илә башыма ендирди. Һушуму итирдим...

Көзүмү ачанда хәстәханада идим. Гызымы хәбәр алдым, дедиләр ки, «саламатдыр». Ешитдим ки, Бакыда һәрби фөвгәл'адә вәзијјәт е'лан олунуб. Мән бу фачиәдә илк өвладымы итирдим. Өзүм исә һәлә сағалмамышам.

3. Ашағыдакы мәгаләдә дә ганлы 20 јанвар күнләриндән бәһс олунур. Онун мәзмунуну хејли ихтисар етмәк мәгсәдәујғун һесаб едилмишдир.

«Бура мәним вәтәнимдир!»

...Телефонун дәстәјини галдырдылар. «Алло! Јури Михајлович евдәдирми?» дејә русча сорушдум. Чавабы исә тәмиз Азәрбајчан дилиндә алдым: «Ешидирәм, кимдир мәни сорушан?» Көрүш барәдә вә'дләшдик. Ертәси күн Јури Михајлович Стасенконун евинә кетдим.

Будур, Јури Михајловичин садә мәнзилиндәјик. Чај сүфрәси архасында әјләшмишик. Сөһбәтимиз давам едир. О дејир:

— Термистләр бригадирријәм. Јолун Бакы електрик машынгајырма заводуна дүшсә, кимдән сорушсан, мәни нишан верәрләр. Өзүмә көрә һөрмәтим вар, хәтрими истәјирләр. Достларымын әксәријјәти азәрбајчанлылардыр. Шад күнүмүз дә бирдир, дәрдимиз дә. Столун үстүндәки «Коммунист», «Сәһәр», «Бакы» гәзетләрини вә шкафлардакы Азәрбајчан китабларыны көстәрир.

— Мән бу халга гајнајыб-гарышмышам, ону севмишәм, хасијјәтини көрмүшәм. Ән башлычасы исә дилини өјрәнмишәм. Ахы нечә ола биләр: Азәрбајчанда јашајасан, бу халгын чөрәјини јејәсән, сујуну ичәсән, амма нә дилини биләсән, нә дә адәтләриндән хәбәрин ола?!

Јури столун үстүндәки гәзетләри вәрәгләди. Рәсми материаллары көстәрәрәк деди:

— Сессијаларда, гурултајларда дөвләт дили барәдә јаман һајкүј галдырыблар. Һеч јеридирми? Белә мәсәләләрин чавабыны гој кәлиб биздән, фәһләләрдән сорушсунлар. Мән онлара дејәрдим ки, мүттәфиг республикаларда, о чүмләдән Азәрбајчанда јашајан башга халгларын нүмајәндәләри мүтләг вә мүтләг јерли халгын дилини мүкәммәл билмәлидирләр. Истәјирсән нәвәләрими чағырым. Томаны да, Јананы да. Нә аталары азәрбајчанлыдыр, нә аналары. Амма азәрбајчанча бүлбүл кими өтүрләр. Азәрбајчанлылар да русча данышсалар, рус дилинә мүкәммәл јијәләнсәләр, лап јахшы олар. Чүнки бунун е'замијјәти, курорту, әскәрлији вар.

Ајаға галхды. Шкафдакы ҝовлуғу көтүрүб саралмыш аттестаты, гијмәт чәдвәлләрини, рәнки солмуш фотошәкилләри бир-бир мәнә көстәрди:

— Өзүм Кәјчајда доғулмушам. Валидејнләрим орада ишләјирдиләр. Онларын арзусу илә бешинчи синфәдәк Азәрбајчан мәктәбиндә охумушам. Өзүм дә ә'лачы олмушам. Сонра Бакыја көчмүшүк. Јени достлар газандым. Бир вахтлар јахшы һәндболчу идим. Азәрбајчанын јығма командасында ојнајырдым.

— Јура дајы, Москва сәфәриниз нечә кечди?

— Еһ, данышыласы дејил. Бајаг дедим ки, миллијјәтчә украјналы олмағыма бахмајараг, азәрбајчанлыларын дәрд-сәрини өзүмүнкү һесаб едирәм. Күнаһсыз адамларын күлләбаран олунмасы мәни дә јандырыр. Араларында јахшы таныдығым иш јолдашларым да олуб. Ди кәл ки, күнаһкарлары кәлиб Бакыда ахтарырлар, шәр атырлар, гара јахырлар. Бах елә буна көрә дә Москваја кетмәк үчүн русдилли сакинләрдән груп јарадылмасыны ешидәндә о дәгигә адымы јаздырдым. Бу, мәним Вәтәним — Азәрбајчан гаршысында борчумдур.

Москвада оларкән мүәјјән етдик ки, «гачгынларын» бөјүк әксәријјәти һәрби гуллугчуларын аилә үзвләридир. Бир һиссәси исә Москвада, онун јахынлығында чохдан ев алмаг нијјәтиндә оланлардыр.

— Јахшы билирсиниз ки, бу саат өлкәдә һәрби гуллугчуларын мәнзил шәраити бәрбад вәзијјәтдәдир. Чохунун даими еви јохдур. Аиләләри, ушаглары әзијјәт чәкирләр.

Москвада 10 күн әрзиндә мүхтәлиф идарәләрдә, назирликләрдә, ичтимаи тәшкилатларда олдуг. Сөһбәтләр апардыг. Өзүмүзлә хејли материал, сәнәд, фотошәкил көтүрмүшдүк. Көрүшләр заманы онлары нүмајиш етдирдик. Илк вахтлар бизә инанмаг истәмирдиләр. Һајкүј галдыранлара фотошәкилләри көстәрәндә сәсләрини кәсдиләр. Һеч бири ахырадәк дөзүб видеофилмләрә тамаша едә билмирди, дәһшәтә кәлирдиләр.

Бакыдан көчүб кетмиш русларла тез-тез көрүшүрдүк. Нә дејим? Бә'зиләри пис вәзијјәтдәдирләр, алдадылдыгларыны е'тираф едирдиләр.

ССРИ Али Советинин депутатлары илә көрүшләримиз мараглы кечди. Дикәр республикалардан кәлмиш депутатларла Бакыда баш вермиш һадисәләр барәдә сөһбәт еләдик. Һәгигәти олдуғу кими онлара данышдыг.

Һара кедирдиксә, орада ермәни тәблиғатчыларынын тә'сирини һисс едирдик. Аз гала јолдан өтәни дә тутуб республикамызын гарасына данышырлар. Москвада јаман ал-гол ачыблар. Меһманханада бир дәстә ермәнијә јахынлашдым. Гарабағдан данышырдылар. Онлара дедим ки, Свердловскидән кәлмишәм, амма әскәрлијими Степанакертдә чәкмишәм. О дәгигә мәни әһатә етдиләр. Валлаһ, елә сөзләр данышырдылар ки, һеч дејиләси дејил. Демәздим, бакылы олдуғуму е'тираф етдим. Бир көз гырпымында узаглашдылар. Буну көрән меһманхана ишчиси һулгумуну көстәриб деди: — Бу «многострадалнылар» бизи бура јығыблар.

Кечә дүшүр, комендант саатынын башламасына аз галыр. Худаһафизләширик. Сон суалымы астанада верирәм:

— Јури дајы, Бакыдан көчмәк фикриниз јохдур ки?

Күлүр:

— Сәмәд Вурғун нә дејиб: «Ајрылармы көнүл чандан, Азәрбајчан, Азәрбајчан». Мәним вәтәним бурадыр. Ахы мән Азәрбајчан украјналысыјам!

Ариф МЕҺРӘЛИЈЕВ,
Бакыдакы 72 нөмрәли мәктәбин баш мүәллими.

●

Демократија вә ашкарлыг ишығында

ХХ әсрин әввәлләриндә Азәрбајчан поезијасында милли азадлыг идејалары

Ислам АҒАЈЕВ
филолокија елмләри доктору

1918-чи илин 28 мајы — 1920-чи илин 27 апрели чәми 23 ај јашамыш Азәрбајчан Демократик республикасынын өзүнә мәхсус сијаси, ичтимаи, фәлсәфи, һүгуги вә бәдии тә'сисатлары олмушдур. Әлбәттә, бу тә'сисатларын һеч бири бирдән-бирә јаранмамышдыр. Бу тә'сисатлар Азәрбајчан халгынын дүшүндүјү, тарих боју уғрунда мүбаризә апардығы вә нәһајәт јени мүнасиб шәраитдә һәјата кечирә билдији арзулар иди. Бу мә'нада Азәрбајчан халгынын демократик республика дөврүндә јаратдығы әдәбијјат илә халгын тарих боју јаратдығы әдәбијјат арасында үзви бир јахынлыг вардыр. Бу, өзүнү даһа бариз шәкилдә XX әсрин әввәлләриндә формалашан әдәбијјатда вә бу әдәбијјатын башлыча идејасыны тәшкил едән милли-азадлыг, милли мүстәгиллик мөвзуларында көстәрир.

Азәрбајчан әдәби-ичтимаи фикриндә милли-азадлыг вә милли мүстәгиллик мөвзусунун мејдана чыхыб формалашмасында 1905-чи ил Биринчи рус ингилабындан сонра фәалијјәт көстәрмиш «Фүјузат» вә «Молла Нәсрәддин» әдәби-ичтимаи фикир мәктәбләринин әтрафына топлашмыш сәнәткарларын мүстәсна ролу олмушдур. Лакин, тәәссүф ки, мә'лум сәбәбләрә көрә бу вахта кими әдәби-ичтимаи фикирдә һөкм сүрән вулгар-сосиоложи мүнасибәтләр Азәрбајчан халгынын ојаныш јолунда бир гушун гоша ганады кими чырпынмыш бу ики мүгәддәс мәгсәдли әдәби-ичтимаи фикир чәрәјаныны бир-биринә гаршы гојмуш, онлар һәтта барышмаз дүшмәнләр кими гаршылашдырылмышлар. Әслиндә исә XX әсрин илк илләриндә Азәрбајчанда милли-азадлыг идејаларынын чошғун вүс'әт тапдығы бир дөврдә фәалијјәтә башламыш Әлибәј Һүсејнзадә, Ч. Мәммәдгулузадә, М. Һади, Мирзә Әләкбәр Сабир вә бу кими дикәр фјузатчы вә молланәсрәддинчи сәнәткарларын ичтимаи идеаллары формача нә гәдәр башга олса да, мә'нача һәмишә бир мәчрада — Азәрбајчан халгынын милли-азадлығы вә милли мүстәгиллији мәчрасында бир-

Scanned with CamScanner

ләшмишдир. Диггәт едиләрсә, «Фјузат» әд[illegible] идеја башчысы Әлибәј Һүсејнзадәнин XX әсрин әввәлләриндә чаризмин вә онун бујругчуларынын тәчавүзүнә ишарә едәрәк јаздығы:

Әду гырыр гапыјы
Биз евдә бихәбәриз... — мисралары [«Дәбистан», 1906, №16] илә «Молла Нәсрәддин» әдәби мәктәбинин јарадычысы Чәлил Мәммәдгулузадәнин — «Сизи дејиб кәлмишәм, еј мәним мүсәлман гардашларым» — сөзләри [«Молла Нәсрәддин», 1906, №1] арасындакы дахили бағлылығы көрмәмәк олмаз. Бөјүк молланәсрәддинчи шаир М. Ә. Сабирин:

Милләт нечә тарач олур олсун нә ишим вар,
Дүшмәнләрә мөһтач олур олсун нә ишим вар—

мисраларындакы [«Молла Нәсрәддин», 1906, № 4] ичтимаи идеалы шаир Мәһәммәд Һади:

Һәгиги аризумуз интизамы—һали—милләтдир
Мәсаимиз бүтүн мәсруфи—истикмали—милләтдир,...
...Јеканә нәгтеји-мәтлуб истиглали— милләтдир—

мисраларында ејнән ифадә етмишдир [М. Һади. «Фирдовси—илһамат», Бакы, 1908]

XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчан әдәбијјатынын көркәмли нүмајәндәләринин әсәрләриндә бу идеја демәк олар ки, һәмишә үлви бир мәгсәд кими гаршыда дурмуш, онлар илләр узуну:

Зәннинчә сәнин милләтимиз шад олачагмы?
Виранә галан мүлкүмүз абад олачагмы?
Даим галачаг гејри-әсарәтдә мүсәлман?
Ја бу зәнчирдән азад олачагмы?—

дејә дүшүнмүшләр [Әли Нәзми, «Молла Нәсрәддин» журналы, 1908, №43]

XX әсрин әввәлләриндә бу суаллар, бу шикајәтләр мүчәррәд сәчијјә дашымырды. Дөврүн азадлыг мүчаһидләри вәтәнин милли әсарәтинә сәбәб олан гара гүввәләри бә'зән ачыг шәкилдә халга таныдырдылар. «Молла Нәсрәддин» әдәби мәктәбинин көркәмли хадимләриндән бири олан Ә. Гәмкүсар јазырды:

Каһ олур һами инкилис бизә,
Каһ олур дост немсәву алман,
Олмушуг јахшы бәхтәвәр инсан.
Өзкәләр сә'ј едирләр хејримизә... [Ә. Гәмкүсар, «Молла Нәсрәддин», 1913, № 20].

Азәрбајчан сијаси вә әдәби-ичтимаи фикриндә инкишаф едән милли-азадлыг вә милли мүстәгиллик идејалары һәмишә чар истибдад режиминин амансыз һәмләләринә дүчар олурду. Милли мәтбуат органлары вә онларын рәһбәрләри тә'гиб едилирдиләр. «Һәјат» гәзетинин [1905—1906] вә «Фјузат» [1906—1907] журналынын идеја рәһбәрләри Әһмәд бәј Агајевин вә Әлибәј Һүсејнзадәнин 1909—1910-чу илләрдә вәтәнләриндән дидәркин салынмаларынын башлыча сәбәбләриндән бири мәһз иртичанын милли фикрә гаршы тә'гибләри илә әлагәдар иди. Лакин, ојанмыш милли шүурун гаршысы алына билинмирди. Азәрбајчан зијалылары ичәрисиндә һәјатыны халгынын милли-азадлығы вә милли мүстәгиллији уғрунда шүурлу һалда гурбан вермәјә һазыр олан јени нәсил јетиширди. 1910-чу илин әввәлләриндә бу идејаларын гурбанларындан бири шаир вә публисист Әлиаббас Мүзниб [1882—1938] хүсусилә фәргләнирди. Онун 1910-чу илин сонунда [illegible], 1911-чи илин јанварындан исә «Шиһаби-сагиб» журналында чап етдији «Нә етмәлијик» вә «Мүвинәт [көмәк] лазымдыр» адлы мәгаләләриндә мәһз бу идејалар тәблиғ едилирди. Ә. Мүзниб — намус вәтән јолунда өлмәкдир — сөзләри илә кәнчлији ачыг сијаси мүбаризәјә чағырырды [«Шиһаби-сагиб», 1911, № 3].

1910-чу илләрин әввәлләриндә Азәрбајчанда милли-азадлыг һәрәкаты јенидән вүс'әт тапыр. Бу һәрәкатын јарадычысы бир гәдәр сонра Азәрбајчан Демократик Республикасынын башчысы Мәммәдәмин Рәсулзадә олур.

М. Ә. Рәсулзадәнин 1911—1912-чи илләрдә јаратдығы «Мусават», Мүсәлман Демократ партијасы мүбаризәјә башлајыр. М. Ә. Рәсулзадә әслиндә әсасы һәлә XX әсрин илк илләриндә Ә. Һүсејнзадә вә Ч. Мәммәдгулузадә тәрәфиндән гојулмуш милли-азадлыг идејаларынын јени ичтимаи шәраитдә башчысы олур. О, илк дәфә олараг бу әдәби ичтимаи фикир чәрәјанынын принсипләрини һазырлајыр. Өз идејаларыны «Игбал» [1912—1913], «Дирилик» [1914—1916], «Ачыг сөз» [1915—1918] кими мәтбуат органларында тәблиғ едир. М. Ә. Рәсулзадә шаир вә публисист Ә. Мүзнибин «Дирилик» журналында «Милли дирилик» ады алтында силсилә публисист мәгаләләр чап етдирир. Бу мәгаләләрлә о, әслиндә бир гәдәр сонра гурулачаг Азәрбајчан милли дөвләтинин һәм сијаси, һәм дә мә'нәви бахышларынын нәзәри принсипләрини һазырлајырды. М. Ә. Рәсулзадәнин мәгаләләриндә милли һәјатын ән мүхтәлиф мәсәләләринә тохунулурду. Лакин башлыча проблем халгда милли шүур вә милли вәтәнпәрвәрлик дујғулары јаратмаг мәгсәди иди. О, һәмин дөврдә Азәрбајчан халгыны милли бирлијә чағырараг јазырды: «Дириликләрин ән гијмәтлиси милли дириликир... Дирилик дүнјаны севмәкдән вә өз һүгуг вә намусуну мүһафизә едә биләчәк гәдәр гүвәтли олмагдан ибарәтдир» [«Дирилик», 1914, № 1].

М. Ә. Рәсулзадәнин 1910-чу илләрин орталарында милли ичтимаи шүуру формалашдырмаг барәдә тәшәббүсләри сәмәрәсиз галмады. Бу дөврдә Азәрбајчанда онларча зијалы өз талејини бу идејаларын тәблиғинә верирди.

Азәрбајчан зијалылары милли-азадлыг уғрунда апардыглары мүбаризәдә бәдии әдәбијјата даһа чох мүрачиәт едирдиләр. Белә ки, шәрг милли руһуна даһа доғма олан поетик жанрлара даһа чох јер верирдиләр. Бу илләрин азадлыг поезијасыны Әбдүл Халыг Чәннәти, Ә. Мүзниб кими танынмыш шаирләр тәмсил едирди. Ә. Мүзниб «Дирилик» журналынын илк нөмрәсиндә јазырды:

Мәбудумуз вәтәндир, она әбд олмалы,
Ваиз, амандыр, етмә бизә вә'зи-набеча,

Ә. Чәннәти милли азадлығы бу чүр арзу едирди:

Әсиб нәсими-әдаләт, сөнәјди зүлм чырағы,
Сәлимә мүчдеји-рәһмәт, шәрирә ибрәт олајды,
Ики гапы ачылајды үзүнә әһли чаһанын,
Бири баби-һәгигәт, бири сәадәт олајды,
Өлән заманда да азадәлик бәратыны
Верәјдиләр мәнә, еһ каш, әлимдә һүччәт олајды...

1917-чи ил феврал-буржуа ингилабы Бакыны сијаси һакимијјәт уғрунда мүхтәлиф партијалар арасында кедән чәкишмәләрин мејданына чевирди. Милли-азадлыг идејалары Азәрбајчанда әдәбиичтимаи фикри әһатә етди. Бу дөврдә нәшрә башлајан «Молла Нәсрәддин» журналы милли-азадлыг мөвзусуну өн плана чәкди. Ч. Мәммәдгулузадә өзүнүн «Мүбарәкбадлыг» фелјетонунда бөјүк севинч һисси илә јазырды: «Бәли, замана доланыб вә дәјирман тәрсинә чеврилди: падшаһы тахтдан салдылар... милләтләр олду азад» [1917, 9 март, № 5].

Ч. Мәммәдгулузадә бир гәдәр сонра јаздығы дикәр публисист әсәриндә Азәрбајчан халгыны милли өзүнүдәркә бу чүр чағырыр-

Scanned with CamScanner

ды: «Дүнја-aлəм дəјишилди, мə'налар өзкə тə'сир əхз едəди, бизим дилчə сөјлəсəк, о шејлəр ки, əсл мə'наларыны итирмишди, гајыдыб əслини тапды... Буна һамы гаил олду ки, вəтəн, вəтəн, дил, дил, дил, миллəт, миллəт, миллəт! Дəхи бу даирəлəрдəн кəнар, вəли нои-бəшəр үчүн ничат јолу јохдур» [Јенə орада, 27 г 27 нојабр, №24].

Ч. Мəммəдгулузадə бу сөзлəри Тифлисдə јаздығы бир мəгамда, Бакыда Азəрбајчан милли-ичтимаи фикринин сијаси хадимлəри халгын əсрлəрдəн бəри арзу етдији вəтəн вə миллəт уғрунда өлүм-дирим мүбаризəлəрини давам етдирирдилəр. Бу дөврдə Азəрбајчанда милли-азадлыг идејаларыны тəрəннүм едəн чошғун бир əдəбијјат јаранмаға башлајыр. Феврал чеврилишиндəн сонра Азəрбајчанда өз милли мүстəгиллијини əлə алмаг јолунда чарпышан гүввəлəрлə, кечмиш чар империјасынын мүстəмлəкəчилик сијасəтини инди јени дона кејдирмəк истəјəн гүввəлəр арасында шиддəтли чарпышмалар кедир. Бу дөврдə Һ. Чавид халгы бирлијə дə'вəт едəрəк јазырды:

Сəни гуртарса, гуртарар бирлик,
Чүнки бирликдəдир фəгəт дирилик [«Гардаш көмəји» журналы, 1917, №1].

Ə. Чавад исə:

Еј танрынын чəннəт уман гуллары,
Бəн чəннəти бу дүнјада булмушам [«Ачыг сөз» гəзети, 1917, 20 ијун] мисралары илə халгы ичтимаи һəјата дə'вəт едирди.

Бу дөврүн поезијасы əсасəн лирик публисистик сəчијјə дашыјырды. Бəдии əсəрлəр əсасəн дөврүн конкрет һадисəлəри илə əлагəдар јызылырды.

1918-чи илин 28 мајында Азəрбајчан Демократик һөкумəти гурулдугдан сонра əдəбијјатда милли-азадлыг вə милли мүстəгиллик идејалары јенə дə актуаллығыны итирмəди, əксинə, республиканын бүтүн варлығы əрзиндə əдəби актуаллығыны сахлады.

Əлбəттə, бунун сəбəби республиканын мөвчуд олдуғу ијирми үч ај мүддəтиндə онун милли мүстəгиллијинин тəһлүкəдə олмасы иди. Бакы Коммунасынын республикада јаратдығы вəтəндаша гаршы дурмасы, ағвардијачы рус кенералы Деникинин Азəрбајчаны ишғал едə билмəси еһтималы, харичи мүдахилəчилəрин Азəрбајчана һакимлик етмəк фикринə дүшмəлəри, нəһајəт, Бакы Коммунасынын ермəни башчыларынын тəһрики илə Азəрбајчанын Дағлыг Гарабағ һиссəсиндə апарылан мүһарибə бунун башлыча сəбəби иди.

1918—1920-чи иллəрдə Азəрбајчан Демократик Республикасы дөврүндə Əһмəд Чавад, Чəфəр Чаббарлы, Балагардаш Мүршүд, Сəмəд Мəнсур, Мүтəллиб оғлу, Үмкүлсүм, Əбдүррəһман Даи, Мирзəбала Məһəммəдзадə, Əли Јусиф Əлијев вə б. даһа кениш фəалијјəт көстəрирдилəр. Ə. Чавад «Кəлмə» рəдифли ше'риндə Азəрбајчана едилəн тəчавүзлəрə ишарə илə јазырды:

Бу дағлар мəнимдир, јени күн көрдү,
Боғар сəни аһым, еј думан кəлмə!
Инанма фəлəјə, дөнүкдүр үзү,
Бир үзү күлмəјир, һəр заман кəлмə! [«Азəрбајчан» гəзети, 1918, 15 нојабр, № 40].

М. Һади бу дөврдə Биринчи дүнја мүһарибəсиндə иштирак етдији үчүн вəтəндəн узагларда јашајырды. Лакин онун узаг Карпатлардан көндəрдији «Гүрбəт еллəрдə јади-вəтəн» адлы ше'риндə вəтəн һəсрəтилə дөјүнəн бир үрəјин дөјүнтүлəри ешидилирди:

Гафгаз, еј севкили көзəл мадəр,
Фитрəтин чох дəјəрли, чох дилбəр,
Еј вəтəн, еј зəмини-пүргијмəт!
Гучағында һəгигəт чəннəти... [«Азəрбајчан» гəз. 1918, нојабр, №45].

CamScanner ile tarandı

Бəдрəддин Сејидзадə «Вəтəним» ше'риндə Азəрбајчанын көзəл тəбиəтини бу чүр тəрəннүм едирди:

Сылдырымлы гајалары, дағлары,
Јајлаглары, сəһралары, бағлары,
Дашгын, чошгун, селли нефти, јағлары,
Хəзинəлəр очағыдыр вəтəним... [«Азəрбајчан» гəз,. 1919, 7 август, № 245].

Ч. Чаббарлы «Севдијим» ше'риндə вəтəнə олан məһəббəтини даһа поетик бир шекилдə тəрəннүм едир. Онун:

Алтун көксүн һилал-јылдыз ишыглары өпүнчə,
Нури сəндəн Шаһ дағынын күн доғушу динлијор...

мисралары илə башлајан ше'ри бу дөвр поезијамызын парлаг инчилəриндəн бири иди [«Азəрбајчан» гəзети, 25 август, 1919, № 260].

1919-чу илин əввəллəриндəн Азəрбајчан Демократик Республикасынын əдəбијјаты бир сыра мөвзуларла зəнкинлəшир. Азəрбајчан ордусуна һəср едилмиш ше'рлəр силсилəси мејдана чыхыр. Һачысəлим Сəјјаһын:

Минлəр салам олсун сизə еј миллəтин кəнчлəри,
Еј бу вəтəн күлзарынын — гонча-мүəттəр күллəри

[«Азəрбајчан», 1919, № 204] бејтилə башланан ше'риндə бөјүк вəтəндашлыг мөвгејинə чағырыш һисслəри тəрəннүм едилирди.

Ə. Чавадын «Ордумуза əрмəған, еј əскəр» адлы ше'риндə Азəрбајчан əскəринин шүчаəтлəри ашағыдакы инчə поетик мисраларда тəрəннүм едилирди:

Дағa-даша санчағыны өпдүрүб,
Думан кими бу дағлары бүрүјəн,
Дəнизлəрə салам рəсми јапдырыб
Көјлəрдəки булуд кими јүрүјəн,
[Јүрү-јүрү, батан күнүн изинə,
Күлүмсəјир доған күнəш үзүнə [«Азəрбајчан», 1918, 27 нојабр, №23].

1918—1920-чи иллəрдə Азəрбајчан шаирлəри вəтəнə məһəббəт һисслəринин тəрəннүмү үчүн мүхтəлиф һадисəлəри бөјүк чошғунлугла мə'наландырыр. Бу дөврүн поезијасында əн сəчијјəви чəһəтлəрдəн бири милли Азəрбајчан бајрағынын тəрəннүмү иди. Вəтəн бајрағынын тəрəннүмү бу шаирлəр үчүн əслиндə вəтəнин тəрəннүмү иди. Вəтəнин азадлығы јолунда чанындан кечмəјə һазыр олан мəрд, вəтəнпəрвəр инсанларын тəрəннүмү иди. Бу бөјүк идеал, һəр шејдəн əввəл, республиканын Дөвлəт һимниндə ашағыдакы дөрд мисралыг ше'рдə ифадə олунмушдур:

Еј гəһрəман өвладларын шанлы вəтəни
Сəндəн өтрү чүмлəмиз чан вермəјə һазырыз,
Сəндəн өтрү ган төкмəјə чүмлəмиз гадириз
Рəнкли бајрағынла мəс'уд јаша!

1919-чу илин орталарындан башлајараг, Азəрбајчан бајрағына, демəк олар ки, о дөврүн бүтүн шаирлəри ше'рлəр һəср едирлəр. Ч. Чаббарлы, Ə. Х. Чəннəти, Мир Маһмуд Нури, Давуд, Сејидзадə Бəдрəддин, Əбдүррəһман Даи вə б. ше'рлəриндə доғма вəтəнин бу мүгəддəс символуна интəһасыз бир məһəббəт вə јенилмəз бир инам дујулур. 1919-чу илин 29 августунда Ч. Чаббарлынын «Азəрбајчан бајрағына» адлы мəшһур поетик инчиси мејдана чыхыр. Кəнч шаирин бөјүк севкиси, онун ифтихарла дедији:

Бурахыныз сејр едəјим, дүшүнəјим, охшајајым,
Шу севимли, үч бојалы, үч мə'налы бајрағы

Scanned with CamScanner

мисраларында нә гәдәр һәссас бир мәһәббәтлә ифадә едилмишдир?!

Давуд имзалы шаирин мисраларында Азәрбајчан бајрағы, онуҥ үч рәнкли синәсиндә парлајан һилал улдузун тәсвири Азәрбајчаҥ халгынын милли ифтихары кими верилир:

Үзәриндә көрүндүкчә улдузу
Ше'р сөјләр сәнә назлы түрк гызы,
Сән чырпындын, сән јүксәлдин, көрүндүн,
Вә танытдын милләтләрә сән бизи [«Азәрбајчан», 1919, 14 декабр, № 343].

Азәрбајчан Демократик Республикасы дөврү поезијасынын ән фәал вә исте'дадлы шаирләриндән олан Әбдүлхалыг Чәннәтинин бир-биринин ардынча «Бајраг», «Санчаг» вә «Бајрағымыз» адлы үч ше'ри нәшр олунур. Бу ше'рләр өзләринин ифадә тәрзи вә мә'на чаларларына көрә рәнкарәнк иди. Азәрбајчан бајрағына олан мәһәббәтини шаир kаһ:

Еј һүмаји-өвчи-иззәт веј ләваји-хоштәраз,
Еј икидләр әлләриндә шаһпәр ачмыш шаһбаз [«Азәрбајчан», 1919, 11 нојабр, № 219],

Kаһ: Уғурлусан, јасәмәнсән , көзәлсән,
Сајәндә јашарыз вәчди-һалла
Нөгсансызсан, бимисл, бибәдәлсән,
Камала јетмисән бир һалалла... [«Азәрбајчан», 1919, 12 нојабр, №320].

Kаһ да:

Олса мејданда көр шәггакүшә бајрағымыз,
Дүшмәнин гәддини етмәзми душа бајрағымыз?!—

[«Азәрбајчан», 1919, 13 нојабр, №321]— мисралары илә вәсф едирди.

1917—1920-чи илләрдә Азәрбајчанда сијаси һакимијјәт уғрунда апарылан мүбаризәләр мејданында тәкчә милли-азадлыг тәрәфдарлары дајанмырды. Бу гүввәләрә гаршы харичдән һәм игтисади, һәм дә мә'нәви тә'минатларла тәчһиз едилән һазырлыглы бир мүхалифәт фәалијјәт көстәрирди. Милли гүввәләрин сијаси вә мә'нәви чәбһәсинә гаршы дуран гүввәләр Русијада 1917-чи ил октјабр чеврилишиндән сонра даһа имканлы бир зәмин тапырлар. Русија Сосиал-Демократ Фәһлә фиргәсинин сијаси тәблиғатынын ардынча кедән һүммәтчиләр һәмин дөврдә милли мүстәгиллик һәрәкатынын тарихи јолу үстүндә бир сәддә чеврилирдиләр. Дикәр бир тәрәфдән бу дөврдә һүммәтчиләр Азәрбајчан Демократик Республикасы шәраитиндә һәр чүр мүстәгил сијаси фәалијјәт көстәрдикләри үчүн милли чәбһәнин фәалијјәти кетдикчә даһа да чәтинләширди. Тәкчә буну демәк кифајәтдир ки, 1917—1920-чи илләрдә Бакыда һүммәтчиләрин мүсаватчылара гаршы 30-дан чох екс-тәблиғат органы мүбаризә апарырды. Буна көрә дә һәмин илләрдә сијаси мүбаризәләр мејданында олдуғу кими, поетик фикирдә дә бир гаршыдурма өзүнү көстәрирди. Пролетар әдәбијјаты нүмајәндәләри ады илә танынаҥ шаирләр јени јаранмагда олан милли-азадлыг поезијасынын сыраларына бир тәфригә салырдылар.

1920-чи илин 27 апрелиндә Русијанын XI Гызыл Ордусунун Бакыја һүммәтчиләрин көмәјинә кәлмәси вә Азәрбајчанда демократик һөкумәти девирмәси милли һәјатын башга саһәләриндә олдуғу кими әдәби-бәдии фикир саһәсиндә дә әсасы һәлә XX әсрин илк илләриндә гојулмуш милли-азадлыг вә милли мүстәгиллик поезијасынын јенинчә тәшәккүл тапмыш чәбһәсини фәалијјәтдән сахлады.

CamScanner ile tarandı

Гасым Бәј Закирин лирикасы

Мәтанәт АСЛАНОВА
М. Ф. Ахундов адына Рус Дили вә Әдәбијјаты Институтунун әмәкдашы

Азәрбајчаҥ классик әдәбијјаты өз мәзмуну вә мүндәричәси илә мүасир әдәбијјатымызын күчлү фабула үзәриндә мөһкәм дајанмасы үчүҥ өрнәк сајылыр.

Истәр орта әсрләр вә истәрсә дә мүасир шаир вә јазычыларымыз өз јарадычылыгларынын әсас гајәсини халгын јашадығы мүһитин нәбзи илә сәсләндирмиш, чәмијјәтин инкишафындакы ганунаујғун просеслә аһәнкдар шәкилдә бағламышлар.

Белә сәнәткарлардан бири дә XIX әсрин көркәмли шаири Гасымбәј Закирдир. Закир јарадычылығы өзүнәмәхсус бир мә'на вә мәзмун кәсб едир. Онун хәзинәси һәм лирик, һәм дә сатирик сәнәт инчиләри илә зәнкиндир.

Шаирин әсәрләри ики әсрә јахындыр ки, севилә-севилә охунур. Чүнки бу әсәрләр өз бәдиилији, јени фикир вә мә'на долғунлуғу илә сон дәрәчә көзәлдир.

Закир јарадычылығында ики мүһүм чәһәт маһијјәт е'тибарилә бир вәһдәт тәшкил едир: бир тәрәфдән күчлү лиризм, классик Азәрбајчан вә үмумән Шәрг поезијасынын, халг ше'римизин, ашыг сәнәтимизин әҥ јахшы ән'әнәләринә әсасланан, ону даһа да инкишаф етдирән гүдрәтли лирика; о бири тәрәфдән јенә дә һәмин гајнаглардан бәһрәләнмәклә ичтимаи һагсызлыглары, феодал-патриархал мүнасибәтләрини тәнгидә тутан кәскин сатира.

Закирин бәдии ирси классик ше'римизи һәм Фүзули нәфәсли гәзәл, мүстәзад, мүхәммәс, тәрчибәнд, тәркиббәнд нөвләри илә, Вагифин руһуну хатырладан гошма, кәрајлы, тәчнисләрлә, һәм дә сатирик тәнгиди ше'рләр, тәмсил вә мәнзум һекајәләрлә зәнкинләшдирмишдир.

Закир ше'рләрини рәссам фырчасындан чыхмыш таблолара бәнзәтмәк олар.

Гајдасыдыр, гара чаргат бүрүнүр.
Сијаһ зүлфүн учу јердән сүрүнүр.
Нә көјчәк јаранып, нә хош көрүнүр
Мина, инчи кәмәр бел арасында.

Көрүндүјү кими, бу мисраларда һадисәләри шаир реал һәјаты сәнәткар мүшаһидәси илә нечә дә тәбии вермишдир.

Закир лирикасы өз сәләфләринин јарадычылығына сәдагәт бахымындан мараглыдыр. Бурада инсани һиссләр, нәчиб дујғулар, хош арзулар өз кениш әксини бариз шәкилдә тапмышдыр. Бу лирикада Фүзули нәфәси дујулур, Вагифин ширин ләһчәли сәси ешидилир. Әдәбијјатшүнас Ајаз Вәфалы «Фүзули өјрәдир» китабында гејд едир ки, Закир гәзәлләриндә Фүзули руһу вар. Закир Фүзули гәзәлләриндән тә'сирләнәрәк өз гәзәлләрини јазмышдыр. Мүдрик Фүзули, ашиг Фүзули Закир илһамыны ганадландыран, она гүввәт верән әдәби шәхсијјәт кими көзләримиз өнүндә чанланыр. М. П. Вагиф вә Г. Закир Фүзули торпағындан јаранан, Фүзули руһундан, сәнәтиндән ајрылмајан гүдрәтли истe'дадлар иди.

Гасым бәј Закир реалист шаирдир. Онун јарадычылығы бүтөвлүкдә халгын мә'нәви аләмини, һәјатыны олдуғу кими бәдии лөвһәләрлә дәриндән әкс етдирир.

Scanned with CamScanner

Шаир әтрафдакы көзәллији дујур, ондан бәһрәләнир, бу тәбии естетик дујумлары лирик ше'рә көчүрүр. Бу ше'рдә инсан көзәллији илә тәбиәт көзәллији вәһдәтдә көтүрүлүр.

Гасым бәј Закирин лирикасында гүввәтли чазибә, инсаны еһтизаза кәтирән чазибәли бир магнит вардыр. Јарадычы хәјалын мәһсулу олан бу нәчиб ше'р инчиләри өз долғунлуғу вә садәлији илә охучулары мәфтун едир. Садә вә ширин јазмаг бөјүк сәнәткарлыг бачарығы тәләб едир ки, бу да Закирин ше'рләриндә өз әксини парлаг шәкилдә тапмышдыр. Шаирин лирик ше'рләриндә һәјат лөвһәләриндән алынан чанлы мәнзәрәләр о гәдәр реал әкс етдирилир ки, бу ше'рләр әсасында рәссам асанлыгла маралы таблолар јарада биләр.

Гасым бәј Закир лирик ше'рләр илә мүасирләриндән һәмишә сечилмишдир. О, нәинки ше'рләринин мөвзусуна көрә, еіни заманда, лирик формаларын әлванлығына көрә дә гүдрәтли сәнәткардыр. Белә ки, шаир лирик ше'рин гәзәл, мүхәммәс, мүстәзад, тәркиббәнд, гошма, кәрајлы, бајаты формаларында гәләмини сынамыш, һамысыны да еіни сәнәткарлыгла јазмышдыр.

Закир орижинал шаир олмушдур. Бүтүн шаирләрин истифадә етдикләри ше'р формаларында онун өз дејим тәрзи, өз үслубу вар.

Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләри лирика илә олдугча зәнкиндир. Классик вә мүасир шаирләримиз һәмишә бу хәзинәдән гидаланмышлар. Г. Б. Закир дә өз јарадычылығында бу түкәнмәз чешмәдән гидаланмышдыр. Мәһз халг әдәбијјатындан кәлән бу гида шаирин ше'рләрини даһа да охунаглы, рәвнәгли етмишдир. Онун кәрајлы вә бајатылары халг әдәбијјатына о гәдәр јахындыр ки, бунлары халг јарадычылығы нүмунәләриндән ајырмаг чәтиндир. Мәсәлән,

Һәр ашигин бир јары вар,
Әламәтди мәним јарым.
Башдан ајаға наз илә
Нәзакәтди мәним јарым.

Азәрбајчан әдәбијјатында лирик ше'рин тарихи чох гәдимдир. Биз лирик ше'рин көзәл нүмунәләринә Низами, Нәсими, Хәтаи, Фүзули, Вагиф, Закир вә башга классикләримизин јарадычылығында да раст кәлирик. Академик Ф. Гасымзадәнин дедији кими «Ашыг ше'ри» тәрзиндә јазан шаирләрин әксәријјәти әрәб вә фарс дилләриндә тәһсил алдыгларындан вә классик ше'рин тә'сири алтында галдыгларындан халг ашыглары гәдәр ачыг вә садә јаза билмирдиләр. Онларын ше'рләриндә классик поезијанын үнсүрләринә раст кәлирик. Вагиф, Закир, Әбүлгасым Нәбати кими шаирләр гошма, кәрајлы, тәчнисләр јаздыглары кими һәм дә гәзәл, мүхәммәс, мүстәзад, тәркиббәнд, тәрчиббәнд вә с. классик ше'р шәкилләриндә дә ше'рләр јазырдылар. Буна көрә дә бу шаирләр өз јарадычылыглары илә классик әдәбијјата бағлы идиләр.

Бу бағлылыг Закир ше'рләриндә өзүнү даһа габарыг көстәрир.

Дәһәнин лә'линә вар һәддән әфзун ашиг,
Гөнчәвәш јохдур, вәли, мән кими дилкун ашиг,
Дүшсә күстаг сәри-кујинә күн, гәһр етмә,
Нә билир рәсмү рәһү адәтү ганун ашиг.

Вунунла белә Закирин гошма, кәрајлы, тәчнисләриндә халг руһу даһа чох дујулур. Шаирин јарадычылығы Вагиф лирикасы илә һәмаһәнк сәсләнир. Һәр ики шаирин илһам мәнбәји еінидир: һәмишәјашар халг поезијасы.

Буна көрә дә онларын гошмаларында јахынлыг, охшарлыг вардыр.

Вагифдә:

CS CamScanner ile tarandı

Бармағында хатәм, күшиндә төпә
Кирәһ-кирәһ зүлфүн төкә кәрдәнә,
Күләбәтин көјнәк, абы нимтәнә,
Јахасында гызыл дүјмә кәрәкдир.

Закирдә:

Бармағында хатәм, белиндә кәмәр,
Телиндә күшварә дүјмә тамам зәр,
Гәрг олсун јашыла, ала сәрасәр,
Наз илә саллана-саллана кәлсин.

Һәр ики шаир инсан көзәллијини, онун нәчиб мә'нәвијјатыны вә естетик тәравәтини усталыгла тәрәннүм етмишләр.

Кениш мәзмунлу јарадычылығындан мә'лумдур ки, Гасым бәј Закир мүхтәлиф жанрлы, рәнкарәнк мөвзулу әсәрләри илә бөјүк шөһрәт газанмышдыр. Лирик әсәрләри исә онун јарадычылығынын бир голуну тәшкил едир. Закирин лирикасы гәзәл, мүхәммәс, мүстәзад, кәрајлы, тәчнис вә гошмаларла зәнкиндир. Гошма Закирин сон дәрәчә зәнкин вә чохчәһәтли јарадычылығында хүсуси јер тутур. Онун гошмаларынын дили садә вә ајдындыр. Бу гошмалар бәдии гурулушу, мәзмуну илә орижинал ше'р формаларыдыр.

Классик поезијада, хүсусилә лирик поезијада сәнәткарлар ше'рин тә'сир күчүнү артырмаг, онун бәдиилијини јүксәлтмәк үчүн бәдии тәсвир вә ифадә васитәләриндән истифадә етмишләр. Закирин јарадычылығында да сәнәткарлыгла ишләнмиш бәдии сөзүн јүксәк нүмунәләринә раст кәлирди. Классик поезијаны чох јахшы билән шаир гүввәтли тәшбеһләр, истиарәләр, мәчазлар, тәзадлар ишләтмишдир ки, бунлар да өзүндән сонра кәлән шаирләр үчүн бәдии гида мәнбәји олмушдур. Закирин гошмалары да һәмин бәдии васитәләрлә зәнкиндир. Шаирин лирик ше'рләриндә мүбалиғәләр даһа мүһүм јер тутур. Мүбалиғә елә бәдии ифадә васитәсидир ки, һадисә даһа тә'сирли көрүнмәк үчүн һәддиндән артыг бөјүдүлүр.

Закир мүбалиғәдән, хүсусилә, ашигин изтираб вә һәјәчанларыны тәсвир едәркән истифадә етмишдир.

Бир кимсәнин јохду мәндән хәбәри
О гашлары јајы севәндән бәри,
Шикәстә Закирәм, аһым әсәри
Од салыбды асиманә, ај мәдәд!

Бу парчада «Од салыбды асиманә» күчлү мүбалиғәдир. Шаирин мәгсәди ашигин дәрдинин бөјүклүјүнү, һәтта онун аһ-наләсинин тә'сири илә асиманын одланмасыны охучуја чатдырмагдыр. Еіни илә бу тәрздә ишләнмиш мүбалиғәјә даһи Фүзулинин гәзәлләриндә дә раст кәлирик.

Мәни чандан усандырды, чәфадан јар усанмазмы?
Фәләкләр јанды аһимдән, мурадым шәм'и јанмазмы?

Бу бејтдә дејилир ки, јар ашигинә вердији чәфадан, әзијјәтдән усанмыр. Ашигин аһ-наләси асиманы јандырыр, лакин севкилисинә тә'сир етмир. Көрүндүјү кими, Закир классик поезијадакы бәдии васитәләри өз гәләм сүзкәчиндән кечирәрәк, орижинал тәрздә ишләтмишдир.

Шаирин ашағыда верилмиш мисраларында ишләнән мүбалиғәјә нәзәр салаг:

Закирәм, од тутду алышды чикәр,
Тәғафүл етмәсин, аллаһы севәр:
Вундан сонра даиман нә јана јетәр,
Гәми һичран алды ашикар мәни.

Закир бу бәнддә мәһәббәтин күчүнү, һичранын дөзүлмәзлијини, ағырлығыны тә'сирли вермәк үчүн мүбалиғә јаратмышдыр.

Scanned with CamScanner

Еј севдијим, [illegible]
Мәнәм кечә-күндүз әзаб ичиндә.
Ган-јаш төкүб сызылдарам, јанарам,
Нечә ки, атәши кәбаб ичиндә.

Мисралардан ајдын олур ки, ашиг өз севкилисиндән ајры дүшмүшдүр. Һичран кечә-күндүз ону аловландырыр. Ашигин көзләриндән ганлы јаш ахыр. Шаир бурада јаратдығы гүввәтли тәшбеһлә ашигин ган-јаш төкүб јанмасыны мүбалиғәли шәкилдә даһа тә'сирли верир.

Үз гојуб үстүмә күдурәтү гәм,
Јаш төкүлүр көзләримдән дәмбәдәм:
Алов тутар кағыз, алышар гәләм,
Сәбт атсалар һәр тумарә дәрдими.

Бу парчада севкилисиндән ајры дүшмүш бөјүк дәрдли ашиглә растлашырыг. Ашигин күнү ағламагда кечир. Онун кәдәри о гәдәр бөјүк вә јандырычыдыр ки, әкәр дәрдини кағыза көчүрсәләр, кағыз аловланар, гәләм од тутар. Мәһз она көрә дә ашигин дөзүлмәз кәдәрини шаир «алов тутар кағыз, алышар гәләм» мисрасында мүбалиғә илә вермишдир.

Закирин гошмаларындакы мүбалиғәләр бәдии чәһәтдән хош тә'сир бағышлајыр. Белә ки, онун көмәји илә ашигин мәһәббәти, бу мәһәббәт уғрунда чәкдији изтираблар, аһ-наләләр даһа тә'сирли, даһа габарыг верилир.

Мүбалиғә әдәбијјатда чох ишләнән ифадә васитәләриндән биридир, һәм халг јарадычылығы нүмунәләриндә вә классикләримизин әсәрләриндә, һәм дә мүасир шаирләрин јарадычылығында мүбалиғәнин көзәл нүмунәләринә раст кәлирик. Мәсәлән, Вагифин ашағыдакы мисраларында ишләнән мүбалиғәјә нәзәр салаг:

Вагифәм, әһвалым пәришан олду,
Һәсрәтиндән бағрым гызыл ган олду,
Һарда көзәл көрдү тез рәван олду,
Јыға билмәм көзәллардән әглими.

Шаир ајрылыг кәдәрини, һәсрәти, онун ашигә вердији әзабы ифадә етмәк үчүн «бағрым гызыл ган олду» мүбалиғәсини ишләтмишдир. Закирин јарадычылығы өзүндән әввәлки әдәбијјатдан гидаландығы үчүн һәмин мәгсәдлә ишләнән гүввәтли мүбалиғәләрлә зәнкиндир.

Сүрмә чәксин көзләринә, гашына,
Күндә јүз јол мән доланым башына.
Закир тәк јанмаға ешг атәшинә
Чүр'әти вар исә пәрванә кәлсин!

Мисралардан көрүндүјү кими, ашиг ешги уғрунда өзијјәт чәкир, ешг атәшиндә јаныр. Һәтта ешг одунда јанмагда санки пәрванәни мејдана чәкир. Беләликлә дә, ашигин ешг јолундакы кәдәрини, әзабыны даһа габарыг ифадә едән «Закир тәк јанмаға ешг атәшинә» мисрасындакы мүбалиғә даһа мәгсәдәујғундур.

Дост јолунда чәфа чәкдим, чан үздүм,
Јетишмәдим бир мәканә, ај мәдәд!
Сәрасәр әндамым мум тәк әриди,
Ешг атәши дүшүб чанә, ај мәдәд.

Бу гошмада да тә'сирли мүбалиғә јарадылмышдыр. Мә'лумдур ки, инсан бәдәни әримәз. Лакин шаир наләсини, интизарынын шиддәтини көстәрмәк үчүн ашигин бәдәнинин мум кими әримәсини мүбалиғә илә вермишдир. Ше'рдә көстәрилир ки, ашиг ешги јолунда һәр әфаја дөзмүш, һәр чәтинлијә таб кәтирмишдир. Артыг онда ајрылыг

CamScanner ile tarandı

дәрдини [illegible] үчүн гүввәт јохдур. Ешгин тә'сириндән әндамы да әримишдир. Мәһз она көрә дә, бу парчада мүбалиғә сәнәтин ән көзәл нүмунәси кими сөзә јени руһ, јени мә'на вермишдир. Закир гошмаларында мүбалиғә һәм ашигин аһ-наләсинин, һәм дә фәрјадын, изтирабын, һәјәчанын тә'сирли, инандырычы олмасына көмәк едир.

Мән Закирәм, сәни көрәндән бәри,
Дүшмүшәм чөлләрә дәли, сәрсәри;
Нејләјим күнәши, маһи-әнвари,
Үзарын анарам, рујин истәрәм.

Бу бәнддән көрүндүјү кими, ашиг ешг әлиндән чөлләрә дүшмүшдүр, һәтта сәрсәри һалындадыр. Онун севкилиси о гәдәр көзәлдир ки, күнәшин, ајын чыхмасы ашиг үчүн вачиб дејилдир. Севкилисинин үзүнү, чөһрәсини көрмәк онун үчүн һәр шејдән гијмәтлидир. Бурада лирик гәһрәманын мәһәббәти јолунда чөлләрә дүшмәси, севкилисинин көзәллији мүбалиғәли шәкилдә верилмишдир.

Көзәлин вәсфинә һәср олунмуш башга бир гошманы нәзәрдән кечирәк:

Дүн наз илә гәдәм басанда бағә,
Мүмшаду сәнубәр дүшдү ајағә
Сүсән сүнбүл, лалә үз гојду дағә,
Бәрки-күлүн рәнкү абы чәкилди.

Ше'ри охујаркән мә'лум олур ки, ашигин севкилиси бағчаја дахил оланда бурадакы күлләр, чичәкләр онун көзәллији гаршысында санки утанырлар. Сүсән, сүнбүл, лалә дағә чәкилир. Өз әтринә, көзәл көркәминә көрә чичәкләрин тачы сајылан бу күлләр ашигин севкилисинин көзәллији гаршысында өз чөһрәләрини кизләдирләр. Тәбиәтин бу зәриф, көзәл рајиһәли чичәкләринин көзәллији гызын һүснү өнүндә елә бил ки, кичилдилир. Закир бу бәнддә ардычыл, гүввәтли мүбалиғә јаратмышдыр.

Әкәр шаир мүбалиғәдән истифадә етмәсә, көзәллик, хүсусилә дә инсан көзәллијини вәсф едән гошмалар белә тәравәтли, охунаглы алынмаз.

Дад ејләрәм, јетишмәсән һараја,
Нечүн рәһмин кәлмәз мән бинәваја,
Ешгин чох ашиги вериб фәнаја,
Чөр-чөп дајанармы сел габағында?

Көзәлин ешги јолунда чохлу ашиг фәнаја, күдаза кетмишдир. Ешгин күчүнү даһа габарыг вермәк үчүн шаир бурада мүбалиғәдән истифадә етмишдир. Севкилисинә говушмаг үчүн ашигин чәкдији әзијјәтләр, һәтта ешг јолунда өлмәк бу мисраларда образлы шәкилдә верилмишдир.

Көзәлин һүснүнү, ашигин изтирабыны, һәјәчанларыны, аһ-наләсини мүбалиғә даһа тә'сирли чатдырыр. Бу да гошманын мә'на зәнкинлијини, тәравәтини артырыр. Мүбалиғә силсиләси јаратмаг Закир поезијасына, јухарыда дејилдији кими, Азәрбајчан шифаһи вә классик әдәбијјатындан кәлмишдир.

Мүбалиғә бәдии фикри дәринләшдирмәк, тәсәввүрү чанландырмаг мәгсәди илә ишләдилир. Шаирин ашағыда верилмиш ше'р парчасына диггәт едәк:

Көзүмүн јашына гәрг олду тәним,
Бу һал илә ишим мүшкүлдүр мәним.
Сәндән ајрыландан, еј күлбәдәним,
Һагг билир галмышам сел арасында.

Көз јашынын саһилләри басан селә бәнзәдилмәси шаирә дәрд вә кәдәринин шиддәтини нәзәрә чатдырмаг үчүн лазым олмушдур. «Көзүмүн јашына гәрг олду тәним» вә јахуд башга гошмасындакы

Scanned with CamScanner

«көз јашы илә намә јазмаг» кими ифадәләр мүбалиғәләрдир. Чүнки бунлар ади һадисә олмајыб, мүбалиғәли, шиширдилмиш шәкилдә верилмишдир. Бундан шаирин мәгсәди ашигин һәддиндән артыг гүссәли вә кәдәрли олдуғуну билдирмәкдир.

Шуаи-шәмсидир, чәсәдим, чаным
Апарыбсан ағлым илаһү кәданын,
Тәр синәдә куја бәјаз пустанын,
Һүбабдыр ејни-кәвсәр ичиндә.

Биринчи мисрада көзәлин бәдәни күнәш ишығына бәнзәдилир. Икинчи мисрадан мә'лум олур ки, бу көзәл о гәдәр чазибәдардыр ки, о гәдәр мәфтунедичидир ки, һәм варлынын, һәм дә јохсулун ағлыны апарыр. Беләликлә, шаир биринчи мисрада тәшбеһ, икинчи мисрада мүбалиғә јаратмышдыр. Әсл сәнәт әсәри белә бәдии васитәләрлә ахар, јүксәк бәдиилик газаныр, фикир вә һисс зәнкинләшир. Бир-биринин ардынча дүзүлән сөзләр вә ифадәләрдә һәјат даһа чанлы, даһа долғун сурәтдә әкс етдирилир.

Әлбәттә, бир мәгаләдә Закир лирикасыны мүфәссәл вермәк гејри-мүмкүндүр. Лакин ону демәлијик ки, Закир лирикасы өзүндән әввәлки сәләфләринин реалист мәктәбинин көзәл давамыдыр. Шаирин лирикасы објектив варлығын керчәклик бахымындан тәзаһүрү вә интишарыдыр. Бу лирик әсәрләрдә һәр шеј тәбии вә хәлгидир. Шаирин лирик мән'и халгымызын өзү, онун көзәлләридир. Мисралара диггәтлә нәзәр јетирәндә бурада шаирин гәлбинин дөјүнтүсү, халгына, онун назәнин көзәлләринә һәрарәтли мәһәббәти ачыг дујулур. Бу лирик мисралар һәм дә лирик, етик, естетик бахымдан инсаны һәјата јенидән бағлајыр, әбәдилик тимсалына чеврилир.

●

Низами Новруз бајрамы һаггында

Ширин БҮНЈАДОВА

Һәр бир халгын мә'нәви мәдәнијјәти тарихиндә бајрамлар вә бајрамла бағлы адәт вә ән'әнәләр мүһүм рол ојнајыр. Бајрамлар халгын арзу вә истәкләринин ајнасыдыр. Чүнки халгын һәјат һадисәләринә мүнасибәти бајрамларда өз әксини тапыр. Классик әдәбијјатымызын көркәмли нүмајәндәләри [Әфзәләддин Хагани, Гәтран Тәбризи, Саиб Тәбризи вә б.] өз зәнкин јарадычылыгларында гәдим халг бајрамларына даир мә'луматлар вермәклә онларын халгын һәјатында нечә дәрин из бурахдығыны көстәрмишләр. Һәмин мә'луматлар бајрамларын јаранма тарихинин мүәјјәнләшдирилмәсинә дә имкан јарадыр.

Гәдим халг бајрамларымыз, хүсусилә Новруз бајрамы һаггында Низами Кәнчәвинин әсәрләриндә мә'лумат даһа зәнкиндир. Онун әсәрләриндә өз бәдии әксини тапан баһар бајрамы һаггындакы мә'луматлар халгын һәјат тәчрүбәси вә мәишәт тәрзи барәдә кениш материал верир. Бу мә'луматлар һәмин бајрамын һансы маһијјәт дашыдығыны ајдынлашдырыр. Шаир «Искәндәрнамә» әсәриндә јазыр:

Чәмшидин Новрузунда, Сәдә бајрамында,
Онда ки, атәшкәдәләрдә
ајинләр јенидән башларды,
Һәр тәрәфдән әр үзү көрмәмиш
көзәл гызлар.
Евләрдән дышары чыхырдылар.
Үзләри бәзәкли, әлләри нахышлы
Һәр тәрәфдән күлә-күлә ахышырдылар.

Мә'лум олдуғу кими, шаир зәрдүштләрин бајрам шәнлијини тәсвир едир. О бурада новрузла јанашы сәдә бајрамынын да адыны чәкир. Мүәллиф ејни бир тәсвирдә ики мүхтәлиф халг бајрамындан сөһбәт ачыр. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, сәдә бајрамы да гәдим тарихә маликдир. Одла бағлы бир бајрам кими гијмәтләндирилән бу бајрам новруздан әлли күн әввәл гејд олунурду.

Орта әср мүәллифләри кими Низами дә бу тәсвирдә Новруз бајрамыны Чәмшидин ады илә бағлајыр. Бу бајрамын јаранма тарихини Чәмшидин тахта саһиб олмасы илә әлагәләндирирләр. Әлдә олан мә'луматлара әсасән Чәмшид тахта кечдикдән сонра һамыны рәијјәтлә әдаләтлә давранмаға чағырыр вә шәнлик едир. Елә һәмин күндән е'тибарән јени илин башланғычы бајрам күнү кими гејд олунур.

Бу тәсвириндә Низами бајрам шәнлијинә топлашан гызларын үзләринә бәзәк вуруб әлләринә һәна јахмаларына ишарә едир. Көрүнүр, бајрам заманы бу, гызлар арасында бир адәт шәклини алыбмыш. Шаир тәсвиринә давам едәрәк јазыр:

Муғ адәти үзрә лә'л шәраб галдырардылар
Муғларын сағлығына бојунлары дик тутардылар.
Деһган атәшиндән «Зәнд» әфсунундан
Уча фәләјә түстү галдырардылар.
Бүтүн ишләр зарафат, гәмзә
Каһ әфсанә дејәрдиләр, каһ
әфсун охујардылар.
Әфсундан башга бир чыраг јандырмаз,
Әфсанәдән башга бир билик ганмаз.
Телләрини төкүб гыврым-гыврым,
Бири ајаг вурар, бири әл чалар,
Һәр бири сәрв иди, әлиндә дә күл дәстәси,
Сәрв әндамлылар күлпәрәст олар.

Көрүндүјү кими, «Искәндәрнамә» әсәриндәки бу тәсвирләр орта әсрләр дөврүндә халгын бајрам шәнликләрини нечә бөјүк тәнтәнә илә гејд етдијинә дәлаләт едир. Һәр бир бајрамын өзүнәмәхсус кејфијјәтләрә малик олмасы онлары бир-бириндән фәргләндирмәјә имкан јарадыр. Бу чәһәтдән Новруз дикәр бајрамлардан өз зәнкинлији илә, өзүнәмәхсус маһијјәтилә даһа чох фәргләнир. Зәрдүштләрин мүхтәлиф бајрамлары ичәрисиндә Новрузун мүһүм әһәмијјәт кәсб етмәсинә ишарә едән Низами онун халг арасында кениш јајылдығыны көстәрмәјә чалышмышдыр. Шаир «бири ајаг вурар, бири әл чалар» — дејәркән гызларын рәгс етмәсини нәзәрдә тутур.

«Искәндәрнамә» әсәриндәки башга бир тәсвирдә исә Низами көстәрир ки, «Фирудин бајрамында, Чәмшид новрузунда, Шадлыг чаһандан гәмин адыны силиб апарды». Һәмин тәсвирдә шаир һәм дә мәчлисдә од јандырылдығыны гејд едир. О, шәнликдә Нүшабәнин гызларла гол-гола вериб ојнадығыны [көрүнүр Низами гызларын јаллы кетмәсинә ишарә едир], мүхтәлиф нәғмәләр ифа олундуғуну көстәрмәклә бәрабәр, ејни заманда мәчлисин лазымынча бәзәдилмәсиндән, сүфрәләрдә чүрбәчүр ширниләр, шәкәрбуралар, мејвәләр, јемәкләр вә с. олдуғундан сөһбәт ачыр. Шәнликдә Искәндәр Нүшабәјә мүхтәлиф һәдијјәләр тәгдим едир. Бүтүн бу адәтләр Новруз бајрамы заманы ичра олунурду ки, онлар мүасир дөврүмүзә гәдәр кәлиб чатмышдыр.

Низами Новруз бајрамыны инсанларын һәјат һадисәләринә олан мүнасибәтиндән доған мә'нәви бир тәләбат кими сәчијјәләндирир. Новруз бајрамы инсанларын әһвал-руһијјәсиндә көклү дәјишикликләр јарадан, руһ јүксәклијинә сәбәб олан, инсан һәјатында ән үлви һиссләрин, ән мүгәддәс арзуларын горунмасына хидмәт едән бир бајрамдыр.

●

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

Балаларын истәјинә пајланан өмүр...

Хуршуд МӘММӘДОВ
педагожи елмләр намизәди

Сумгајытда 37 мәктәб вар. Бунларын бири дә 1200-дән артыг шакирдә тә'лим-тәрбијә верән 92 нәфәрдән ибарәт сәмими бир педагожи коллективи олан 30 нөмрәли мәктәбдир.

Бу педагожи коллективдә онун да өз јери вар. Иши илә, ушаглара мүнасибәти илә, никбин үнсијјәти илә, Әлијева Шөвкәт Чавад гызынын... 12 илдир ки, ишләјир. 1977-чи илдә В. И. Ленин адына АПИ-нин филолокија факүлтәсини фәргләнмә диплому илә битирмишдир. Бу мәктәбдә 1982-чи илдән ишләјир. Она 1988-чи илдә баш мүәллим ады верилмишдир.

Шөвкәт мүәлллимәнин сә'ји нәтичәсиндә зәнкинләшән фәнн кабинетинин орижинал тәртибаты вар...

Ушагларла үзбәүз лөвһәнин сағ тәрәфиндә Азәрбајчанын, сол тәрәфиндә дүнјанын әдәби хәритәси дајаныр. Хүсуси електрик дүјмәләри илә көстәрилән бу хәритәдә Азәрбајчан халгынын вә дүнја халгларынын бөјүк әдәби сималарынын доғулдуғу шәһәрләр әкс олунуб. Кабинетин сол диварында ССРИ-дә јашајан халгларын дил групларынын, о чүмләдән түрк дилләр аиләсинин тәснифатыны, әрузун бәһрләринин тәснифат чәдвәли, әдәбијјатшүнаслыг елминин мүхтәлиф саһәләрини әкс етдирән схем, әдәби чәрәјанлары, онун нүмајәндәләрини әкс етдирән таблолар, әдәби жанрлары вә нөвләри көстәрән чәдвәлләр вардыр. Арха диварда шкафларда чохлу албомлар, говлуглар, әјани вәсаитләр јерләшдирилиб: онлар Низами, Вагиф, Сабир, Н. Нәриманов, С. Рүстәм, Р. Рза, Ч. Чаббарлы, С. Вурғун јарадычылығына һәср олунмушдур. Кабинетдә валохудан, киноапарат, кодоскоп кими техники вәсаитләрдән мүәллимә тә'лим просесиндә бачарыгла истифадә едир.

1987-чи илин 25 февралы... VII синифдә Н. Хәзринин «Күнәшин бачысы» мөвзусунда кечдији ачыг дәрсдән гејдләр:

Гәзәнфәр Ејвазов [мәктәбин тарих мүәллими]:

— Шөвкәт мүәллимәнин дәрси мәни валеһ етди. Дәрсдә әдәбијјат, дил, тарихимиз үчүн чохлу фајдалы материал арашдырылды. Мүасир дәрсә верилән әсас тәләбләрдән биринә әмәл едилди; јени материал дәрсдә шакирдләрә мөһкәм мәнимсәдилди. Дәрсдә ушагларда мүсбәт емосија варды. Ушаглар дәрин нәзәри билик әлдә едә билдиләр.

Рәһилә Абдуллајева [мәктәбин әмәк мүәллими]

— Бағын барындан, мәһсулундан бағбанын әмәји көрүнүр. Шөвкәт мүәллимәнин әмәји мәктәбдә, микрорајонда көрүнүр; о танылыр, севилир.

Шакирдләрин әксәријјәтиндә дәрин арашдырмаг, мүһакимә јүрүтмәк габилијјәти һисс олунур.

Баһадыр Бабајев [шәһәрдәки 15 нөмрәли мәктәбин әдәбијјат мүәллими].

— Мүәллимә дәрсдә гаршыја гојулан мәгсәдә наил олду. Хошакәлән чәһәтләр чохдур. Мүәллимә өз ихтисасыны јахшы билир, сәнәтини севир. Өзү јаныр, балача вәтәндашлары да билик, мә'рифәт, [illegible] намина јандыра билир. Шакирдләр бөјүк әсәрдән [illegible]

CamScanner ile tarandı

зөвг алмағы бачарырлар. Ушагларын әксәријјәтинин нитги рәван вә зәнкиндир. Мүәллимәнин кәркин зәһмәти илә әлдә едилән бу мүсбәт чәһәтләр мәни валеһ етди.

Лүбов Рәһимова [мәктәбин тә'лим-тәрбијә ишләри үзрә директор муавини]

— Шөвкәт мүәллимәнин габагчыл тәчрүбәсини өјрәниб јајмышыг. О, дәрсләрдә әјани вә техники васитәләрдән бачарыгла истифадә едир. Шакирдләрлә мараглы иш апарыр: ушагларла рәфтарында, үнсијјәтиндә, иш үсулларында јени јарадычы чәһәтләр чохдур.

Динләдијим бу дәрсдә мүәллимә Нәби Хәзринин «Күнәшин бачысы» поемасында јаратдығы Севил образыны онун торпагла, Күнәшлә, инсанларла үнсијјәтини VIII синиф шакирдләринин јаш вә билик сәвијјәсинә ујғун бәдии бојаларла мәһарәтлә ачды. Һисс олунурду ки, шакирдләрдә Севилә, онун симасында әмәк адамларына, әмәјә дәрин мараг вә мәһәббәт јаранды.

Мүәллимәнин бир нечә дәрсини динләдик, онунла сөһбәт етдик, педагожи фәалијјәтинин әсас истигамәтләри илә таныш олдуг. Фикримизчә Шөвкәт мүәллимәнин фәалијјәтиндә нәзәрә чарпан мүсбәт чәһәтләр ашағыдакылардыр:

Мүәллимә һәм Азәрбајчан дили, һәм дә әдәбијјат үзрә кениш нәзәри биликләр верир. Шакирдләр бу биликләрлә дилимизин вә бәдии әдәбијјатымызын инчәликләринә, зәнкинликләринә дәриндән јијәләнмәк үчүн кениш ахтарыш апарырлар. Нәзәри биликләр, кениш нәзәри тәфәккүр тәчрүбәсинә јијәләнмәнин әсасыны тәшкил едир. Чанлы һәјатын күндәлик һадисә вә просесләринә, онларын мә'на вә маһијјәтинә нүфуз етмәк, онлары арашдырмаг, дүзкүн нәтичә әлдә етмәк үчүн исә нәзәри тәфәккүрүн мисилсиз әһәмијјәти вардыр.

Мүәллимә шифаһи вә јазылы нитгин инкишафына хүсуси диггәт јетирир.

Тәдрис просесиндә фәнләрарасы [әдәбијјат, Азәрбајчан дили, рус дили, тарих] вә фәндахили әлагәдән, әјани вә техники васитәләрдән, схем, чәдвәл, карточка вә с. јарадычылыгла истифадә едир вә әдәбијјатымыза, дилимизә дәрин мәһәббәт ашылајыр.

Ардычыл вә мәгсәдјөнлү синифдәнхарич тәдбирләр кечирир.

1985-чи илин сентјабры... Ү. Һачыбәјовун 100 иллијинә һәср олунмуш кечә... Ушаглар «Аршын мал алан», «О олмасын, бу олсун» комедијаларындан парчалары, «Короғлудан» чәнкини ифа едир, бөјүк бәстәкарын јубилејини өз имканларына ујғун гејд едирләр.

1986-чы илин марты... С. Вурғунун 80 иллик јубилеји мүнасибәтилә әдәби-бәдии кечә кечирилир... Шаирин лирикасы, драматуркијасы, әдәби-бәдии фикримизин инкишафында ролу барәсиндә сөһбәтләр динләнилир. «Вагиф» драмындан VIII шәклә шакирдләрин ифасында тамаша едилир. Сонра шаирин лирикасындан, поемаларындан парчалар ифа едилир. С. Вурғун ше'рләринин ән јахшы ифачы охусу үчүн мүсабигә кечирилир...

1987-чи илин нојабры... мәктәб М. Ф. Ахундовун анадан олмасынын 175 иллијини гејд едир. Бөјүк мүтәфәккирин һәјат вә фәалијјәти һаггында мә'рузә динләнилир. Шакирдләр «Шәрг поемасы»ны монтаж шәклиндә ифа едир, «Һачы Гара» вә башга комедијалардан парчалар көстәрирләр.

1988-чи илин мајы... Мәктәбдә «Мәһәммәд Фүзули» — 500 кечәси кечирилир. Кечә «Фүзули» кантатасынын е'чазкар мусигиси илә ачылыр. Шаирин сөз сәнәтинә, поезијаја мүнасибәти, сәнәткарлығы барәсиндә диалог апарылыр. «Мејвәләрин сөһбәти» аллегоријасынын сәһнәләшдирилмиш мараглы тамашасы көстәрилир. Б. Ваһабзадәнин «Шәби-һичран» поемасындан сәһнәләшдирилмиш парчалар ифа едилир...

... Мәктәбдә «Әмәк бајрамы» кечирилир. Шөвкәт мүәллимәнин 9-чу синфи Сумгајыт чөрәк заводуну тәмсил едир. Заводун истеһсалат габагчылларындан, онун һәјатындан бәһс едән стенд дүзәлди-

Scanned with CamScanner

лир. Истеһсалат габагчыл

да чөрәјә һөрмәт вә мәһәббәти артырыр.

Мәктәб «Чај бајрамы» кечирир. Шөвкәт мүәллимәнин дәрс дедији шакирдләр Ч. Мәммәдгулузадәнин «Чај дәсткаһы» әсәринин тамашасы илә чыхыш едир...

Мәктәбин кечирдији белә тәдбирләрдә Шөвкәт мүәллимәнин әмәји аз олмур.

Бу сәтирләри јазаркән өмрүнү ушагларын хошбәхт кәләчәјинә, истәјинә һәср едән Шөвкәт мүәллимин тәләбкар, сәмими образы фонунда бирдән... харичдә олмаг, орада дәбдәбәли һәјата говушмаг арзусу илә Орчоникидзе шәһәриндә 30 мәктәблинин һәјатына гәсд етмәк истәјән Јакшијанс, Муравјов, Анастасјан вә Вишнјаковун силаһлы бандасыны нифрәтлә хатырладым... Шөвкәт мүәллимәнин ишыглы дүнјасынын бир парчасы олан мәктәб фәнн кабинетинә кирдим. Ону јазы столу архасында шакирдләрин јазы дәфтәрләрини јохлајан көрдүм.

Көзүм рәфләрин бириндә кечмиш шакирдләрин севимли мүәллимләринә јаздыглары мәктублар јығылан говлуға саташды. Әскәри хидмәтдә олан, институтда охујан, истеһсалатда чалышан мәктәбин мә'зунларынын көндәрдикләри онларла телеграмлар, мәктублар санки дил ачыб Шөвкәт мүәллимәјә демәк истәјирләр: чох сағ олун әзиз вә унудулмаз, севимли Шөвкәт мүәллимәмиз.

Шөвкәт мүәллимә өзүнәмәхсус тәвәзөкарлыгла дејир:

«Белә вахтларда көзләрим јашла долур, гәһәр мәни боғур... Севинч јашларым, севинчим, гәһәрим бир-биринә говушур... Шакирдләримин гәлбиндә, мә'нәви дүнјасында әкдијим нәчиб дујғуларын бој атдығыны көрәндә өзүмү хошбәхт һисс едирәм. Лап о маһнында дејилдији кими, дејирәм: «дүнјанын хошбәхти мәнәм дүнјада...»

Көнүлләрә нурлу баһар

Әһәд ИМАНОВ
педагожи елмләр намизәди

Вагиф Әлијев Маштағадакы валидејн һүгугундан мәһрум олунмуш 1 нөмрәли интернат мәктәбдә ишләјир.

Һәлә орта мәктәбдә охујаркән кичик ше'рләр, һекајәләр јазар, јаздыгларыны Сабир адына шәһәр китабханасы нәздиндәки әдәбијјат дәрнәјиндә охујарды. О вахтлар дәрнәјә [инди көркәмли әдәбијјатшүнас кими танынан] академик Бәкир Нәбијев рәһбәрлик едәрди. Мәшғәләләрдә Ф. Меһди, Т. Бајрам вә башгалары фәал иштирак едәрдиләр.

Бу истәклә, бу марагла да Вагиф мүәллим сәнәдләрини университетин филолокија факүлтәсинә верди. Иш елә кәтирди ки, охујуб гуртаранда имтаһан комиссијасынын сәдри Бәкир Нәбијев олду. Тутарлы вә мәзмунлу чавабларындан разы галан Бәкир мүәллим дәрсликләриндән бирини автограф јызыб она бағышлајыб [һәмин китабы инди дә әзиз бир јадикар кими сахлајыр].

Вагиф мүәллим орду сыраларындан тәрхис олунан кими 1 нөмрәли интернат-мәктәбә көндәрилир вә о вахтдан 26 илдир ки, фасиләсиз олараг бу мәктәбдә чалышыр, үрәјини бу талеји уғурсуз ушаглара верир. Кечә дә, күндүз дә јанларындадыр.

... Һәр дәфә һәфтәнин шәнбә күнләри ушагларын һәјәт гапысына зилләнән интизарлы бахышлары ону нараһат едир. Ким билир, бәлкә, ишләдији интернатын һәјатындан бәһс едән филм буна көрә «Интизар» адланыр.

CamScanner ile tarandı

Китаб шкафларына бахырсан Меһди Мәммәдовун, Бәхтијар Ваһабзадәнин, Заһид Хәлилин, Сөһраб Таһирин, Фикрәт Садығын автограф јазылмыш әсәрләри.

Мәктәбдә тә'лимин кејфијјәтинин јахшылашдырылмасы проблеми үзрә диггәтәлајиг ишләр апарылыр. Вагиф мүәллим өзү бу вахтачан 500-дән чох пајлајычы материал һазырлајыб. Бу дидактик материалларда диференсиал тә'лим — күчлү, орта вә зәиф шакирдләр нәзәрә алынмышдыр.

Мәктәбдә тә'лимин кејфијјәтини вә шакирдләрин дүнјакөрүшүнү зәнкинләшдирмәк үчүн мүхтәлиф мараглы тәдбирләр һәјата кечирилир. «Әдәби портретләр» дәрнәји шакирдләрин интизарла көзләдији мәшғәләләрдир. Дәрнәјин мәшғәләләриндә Низамијә, Фүзулијә, Чаббарлыја вә дикәр бөјүк сәнәткарларымыза һәср олунмуш сөһбәтләр апарылыр.

Кечән ил дәрнәк үзвләри Шамахыја — Сабирин ев-музејинә, бу ил исә Низами адына Әдәбијјат музејинә [музејин 50 иллији мүнасибәтилә] апарылыб. Сон илләрдә дәрнәјин фәал үзвләри Москва, Ленинград, Кијев, Вилнүс, Одесса, Кишинјов, Алма-Ата вә с. шәһәрләрдә олмуш вә хатирә музејләринә бахмышлар.

Бир сөзлә, хејирхаһ әмәлләр чарчысы Вагиф Әлијев көнүлләрә нурлу баһар кәтирән мүәллимләрдәндир.

Рәсми шө'бә

АЗӘРБАЈЧАН ССР ХАЛГ ТӘҺСИЛИ НАЗИРИ Р. Б. ФЕЈЗУЛЛАЈЕВ ЈОЛДАШ НАЗИРЛИЈИН АЈЛЫГ «АНА СӨЗҮ» ЖУРНАЛЫНЫН ЈАРАДЫЛМАСЫ ҺАГГЫНДА ӘМР ВЕРМИШДИР

Әмрдә дејилир ки, Азәрбајчан КП МК-нын «Азәрбајчан ССР-дә Азәрбајчан дилинин дөвләт дили кими даһа фәал ишләдилмәсини тә'мин етмәк тәдбирләри һаггында» 18 август 1989-чу ил тарихли гәрарына мүвафиг олараг «Азәрбајчан мәктәби» журналына әлавә нәшр едилән «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәсинин әвәзинә, мүстәгил «Ана сөзү» журналы нәшр етмәк мәгсәдәујғун һесаб едилмишдир. Јени журналын нәшри узун илләр республикамызда Азәрбајчан дилинин ишләк даирәсинин мәһдудлашдырылмасына, хүсусилә гејри-рус мәктәбләриндә бу фәннин тәдрисинин ашағы сәвијјәдә олмасына, үмумиликдә исә Азәрбајчан дилинин өјрәнилмәси вә тәблиғинә лазыми әһәмијјәт верилмәмәси кими һалларын арадан галдырылмасына көмәк едәчәкдир.

Јени јарадылачаг журнал өз ишини ушаг бағчасындан тутмуш бүтүн тәдрис мүәссисәләриндә Азәрбајчан дилинин тәдриси вә методикасы мәсәләләри, дилин ишләк даирәсинин кенишләндирилмәси, тә'лим гејри-Азәрбајчан дилиндә олан тәдрис мүәссисәләриндә бу ишин фәаллашдырылмасы, педагожи әмәк коллективләриндә Азәрбајчан дилинин өјрәнилмәси вә тәблиғи проблемләринин ишыгландырылмасы, габагчыл тәчрүбәнин өјрәнилиб јајылмасы вә с. истигамәтдә гурмалыдыр. Журнал халг тәһсили системиндә ишләјән Азәрбајчан дили мүәллимләри, методистләр вә дикәр педагожи ишчиләрә көмәк көстәрмәли, тә'лимин методларынын тәкмилләшдирилмәсинә, дилимизин дөвләт дили кими даһа фәал ишләдилмәси саһәсиндә тәшвигатчылыг вә тәшкилатчылыг иши апармалыдыр.

Әмрдә даһа сонра дејилир ки, Азәрбајчан ССР Халг Тәһсили Наирлијинин «Ана сөзү» адлы мүстәгил, ајлыг 6,5 чап вәрәги һәчминдә елми-күтләви, педагожи-методик журналы 1990-чы илин икинчи јарысында фәалијјәтә башласын.

Әмрдә Назирлијин мүвафиг идарә вә шө'бәләринә бунунла әлагәдар тәшкилати тапшырыглар верилир.

Scanned with CamScanner

Азәрбајчан дилиндән дәринләшдирилмиш програм*

[Азәрбајчан дили нәзәри вә тәчрүби чәһәтдән дәриндән өјрәнилән мәктәб вә синифләр үчүн]

IX СИНИФ [115 саат.]

[Илин биринчи јарысында һәфтәдә 3, икинчи јарысында исә 4 саат.]

VII синифдә синтаксисдән кечилмишләрин тәкрары. [8 саат.]

О чүмләдән јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш.

МҮРӘККӘБ ЧҮМЛӘ

Мүрәккәб чүмлә һаггында билекләрин тәкрары вә дәринләшдирилмәси. [1 саат.]

Мүрәккәб чүмләнин гурулушу.

Мүрәккәб чүмләнин ики вә даһа артыг грамматик әсасынын олмасы. Бу бахымдан мүрәккәб чүмләнин чохсөзлү, о чүмләдән һәмчинс үзвлү, хүсусиләшмиш үзвлү чүмләләрдән гурулуш фәрги [конкрет чүмләләрин синтактик тәһлили әсасында].

Табесиз мүрәккәб чүмләләр. [10; 8 саат]

1. Табесиз мүрәккәб чүмләләрин хүсусијјәтләри. [2 с.]

Табесиз мүрәккәб чүмләләрин тәркибиндәки садә чүмләләрин мәзмунча ејниһүгуглу олмасы, јә'ни һәр биринин мүстәгил ишләнә билмәси [*һава бирдән-бирә дәјишди, дәниздә фыртына гопду. — Һава бирдән-бирә дәјишди. Дәниздә фыртына гопду.*] Табели мүрәккәб чүмләләрдә исә садә чүмләләрдән биринин о бириндән асылы олмасы [мәсәлән, «Хәбәр верилди ки, күчлү фыртына олачаг» чүмләсини «Хәбәр верилди. Күчлү фыртына олачаг» шәклиндә ики мүстәгил садә чүмлә шәклиндә ишләтмәк дүзкүн дејил].

Табесиз мүрәккәб чүмләни тәшкил едән садә чүмләләр арасындакы табесизлик әлагәсинин һәмчинс үзвләр арасындакы ејни әлагә типи илә мүгајисәси. Белә чүмләләрдә садә чүмләләрин бир-бири илә мә'на вә интонасијаја көрә бағланмасы; сонунчудан әввәлки садә чүмләнин [вә ја чүмләләрин] **биткинлик интонасијасына** малик олмамасы шәклиндә сәсләнир; мүгајисә едәк: «Күн батды, һава гаралмаға башлады, биз кәндә тәрәф јолландыг» — Күн батды. Һава гаралмаға башлады. Биз кәндә тәрәф јолландыг».]

2. Бағлајычысыз табесиз мүрәккәб чүмләләри тәшкил едән садә чүмләләр арасында мә'на әлагәләри. [4 с.]

Һәмин мә'на әлагәләринин мүхтәлифлији: заман әлагәси, ардычыллыг әлагәси, ајдынлашдырма әлагәси вә с.

Тәркибиндәки садә чүмләләр арасында ајдынлашдырма әлагәси олдугда јазыда онларын нөгтәли веркүллә [;] фәргләндирилмәси; мәсәлән: «О, шәкли Анчеликаја кәндәрдикдә гызы һејрәт бүрүдү; шәкил чүнки чанлы иди». «Саһиб кефсиз көрүнүрдү; [о,] бир аз сојугламышды». вә с.

◆ **Рабитәли нитгин инкишафы.** [3 саат.]

а] Ифадә јазыја һазырлыг вә онун апарылмасы. [2 с.]

б] Јазы ишләринин тәкмилләшдирилмәси вә сәһвләр үзәриндә иш. [1 с.]

3. Бағлајычылы табесиз мүрәккәб чүмләләр. [4 с.]

Табесиз мүрәккәб чүмләләрдә онларын тәркиб һиссәләрини бир-биринә бағлајан лакин, амма, анчаг, һәтта бағлајычыларынын ишләнмәси. Анчаг бағлајычысынын јалныз, тәкчә әдатларынын синоними олан анчаг әдатындан фәрги. Ејни бағлајычыларын һәмчинс үзвләр арасында да ишләнмәси.

Табесиз мүрәккәб чүмләләрин тәркибиндәки садә чүмләләри бир-биринә бағлајан гоша бағлајычылар: да-да [дә-дә], һәм-һәм, нә-нә [нә-нә дә], каһ-каһ [каһ-каһ да]. Ејни бағлајычыларын һәмчинс үзвләр арасында да ишләнмәси.

4. Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш. [2 с.]

5. Табесиз мүрәккәб чүмләләрин хүсуси бир типи һаггында. [1 с.]

Икинчи [сонунчу] тәрәфи јарымчыг чүмләләрдән ибарәт табесиз чүмләләр: «Бакыда да метро вар, Дашкәнддә дә [вар]», «Бағa бағбан лазымдыр, гојуна чобан [лазымдыр]», «Гуш ганадына архаланар, ушаг атасына [архаланар]», «Низами дә шөһрәтимиздир, Фүзули дә [шөһ әтимиздир]», «Биз дә јахшы ишләдик, онлар да» вә с.

Һәр ики тәрәфи јарымчыг чүмләләрдән ибарәт табесиз мүрәккәб чүмләләр: «Ағын ады, гаранын дады [вар]», «Сәндән һәрәкәт [олсун], мәндән бәрәкәт [олсун]» вә с.

Гејд олунан табесиз мүрәккәб чүмлә типинә аид «Аталар сөзләри»ндән шакирдләрин нүмунәләр сечмәси вә онларын синтактик [гурулушча] тәһлили.

6. Мүрәккәб чүмләнин тәһлили гајдалары. [1 с.]

◆ **Рабитәли нитгин инкишафы.** [5 саат.]

а] [illegible] үслубларына аид кечилмишләрин тәкрары. [1 с.]

[illegible] үслубларына аид конкрет мәтнләрин [illegible] үслубуна бағлы [illegible] тәһлили.

б] Сүбутлу мүһакимә характерли шифаһи иншаја — сөјләмәләрә һазырлыг [Әсл достлуг нечә олур? Нәзакәтлилик мәдәнилијин шәртләриндән бири кими. Радио вә телевизија әсриндә мүталиәјә еһтијач јохдурму? Мән һансы мусигини даһа чох севирәм вә нә үчүн? Бөјүкләрә һөрмәт етмәк бизим борчумуздур...]. [1 с.]

Бүтүн синфин үмуми разылығы илә сечилмиш мөвзулардан [јухарыда көстәрилмиш типли мөвзулардан] бири үзрә евдә инша јызыја һазырлыг.

в] Иншаларын гараламаларынын мүзакирәси, тәкмилләшдирилмәси. [2 с.]

г] Иншанын синифдә јаздырылмасы [гараламалар үзрә] [1 с.]

Гејд. Јазы ишләри гијмәтләндирилмир; мүәллим онларын үмуми нәтичәләри һаггында синифә мә'лумат вермәклә кифајәтләнир [нөвбәти дәрсләрин бириндә].

ТАБЕЛИ МҮРӘККӘБ ЧҮМЛӘЛӘР. [34; 15* саат.]

Табели мүрәккәб чүмләнин гурулушу. [1 с.]

Табели мүрәккәб чүмләнин тәркибиндәки садә чүмләләрдән биринин баш, дикәринин исә будаг чүмлә олмасы; будаг чүмләнин баш чүмләдәки мүәјјән бир үзвү вә бә'зән дә бүтөвлүкдә баш чүмләдәки фикри изаһ етмәси, ајдынлашдырмасы, тамамламасы. Будаг чүмләјә нисбәтдә баш чүмләдә **мүәјјәнләшән сөз.**

Табели мүрәккәб чүмләдә будаг чүмләнин баш чүмләјә табелилик бағлајычылары вә ја бағлајычы сөзләрлә бағланмасы.

Табели мүрәккәб чүмләләрдә будаг чүмләни баш чүмләјә бағлајан **бағлајычы сөзләр**; бунларын, башлыча олараг, әвәзлик вә зәрфләрдән вә чох заман да онлара ки, бағлајычысынын гошулмасындан ибарәт олмасы [*будур ки, еләдир ки, һарда ки, нә гәдәр ки* вә с.]. Бағлајычы сөзләрин чүмлә үзвү вәзифәсиндә ишләнмәси [әсас нитг һиссәләринә аид сөзләрдән ибарәт олдуғу үчүн].

Табели мүрәккәб чүмләләрдә баш вә будаг чүмләнин јери; будаг чүмләнин баш чүмләдән әввәл дә кәлә билмәси.

Баш чүмләдә **мүәјјәнләшән сөзләр.** Баш чүмләјә мүнасибәтдә будаг чүмләнин јери. Баш вә будаг чүмләләр арасында веркүлүн ишләнмәси.

Гејд. Шакирдләрә дәрк етдирмәк лазымдыр ки, табесиз мүрәккәб чүмләнин тәркибиндәки садә чүмләләрдән һәр бири ајрылыгда мүстәгил чүмлә кими ишләнә билдији һалда, табели мүрәккәб чүмләнин тәркибиндәки садә чүмләләри бир-бириндән ајрылыгда мүстәгил чүмлә кими көтүрмәк мүмкүн дејил, чүнки онларын бири дикәри илә табелилик әлагәсиндә олур; әкәр һәмин садә чүмләләрдән бири мүсәгил чүмлә кими көзә чарпырса, бу, онун һәлә баш чүмлә олдуғуну сөјләмәјә әсас вермир. Мәсәлән: «Мән инанырам ки, сән кәләчәкдә јахшы бир сәнәткар олачагсан.» Бу чүмләни «Мән инанырам». «Сән јахшы бир сәнәткар олачагсан». шәклиндә ики мүстәгил чүмлә шәклиндә ифадә етмәк мүмкүн дејил; биринчисиндә нә исә чатышмыр, икинчиси исә өзлүјүндә мүстәгил чүмлә кими көрүнүр; һалбуки мүрәккәб чүмләнин тәркибиндә о, баш чүмлә дејил, будаг чүмлә вәзифәсини дашыјыр; она көрә ки, бүтөвлүкдә баш чүмләнин мүбтәдасы јериндә ишләнир. Үмумијјәтлә, һәлә будаг чүмләнин нөвләрини өјрәтмәјә кечмәздән әввәл, мүхтәлиф нүмунәләрин синтактик [гурулушуна көрә] тәһлили јолу илә баш вә будаг чүмләләри фәргләндирә билмәји шакирдләрә әсаслы өјрәтмәк мәсләһәт көрүлүр.

Табели мүрәккәб чүмләнин гурулушу һаггында јухарыда гејд олунан програм көстәричиләрини шакирдләрә мүвафиг дидактик материалларын [чүмләләрин] тәһлили әсасында өјрәтмәк тәләб олунур. Бу мәгсәдлә кодоскопдан истифадә етмәк вә ја нәзәрдә тутулан дидактик материалы диктә јолу илә өјрәдичи имла шәклиндә шакирдләрә јаздырыб, сонра һәмин чүмләләр үзәриндә онларын мүшаһидәләрини тәшкил етмәк вә тәһлил апармаг мәсләһәт көрүлүр.

2. Будаг чүмләләрин башлыча нөвләри һаггында анлајыш. [1 с.]

3. Мүбтәда будаг чүмләси. [2 с.]

Будаг чүмләнин баш чүмләдә ишләнмәјән мүбтәданы әвәз етмәси:

«Һамымыза мә'лумдур ки *[нә?]*, чөрәк ән мүгәддәс не'мәтдир». «Хејли вахт иди ки, *[нә?]*, кәндә јолум дүшмүрдү». «Биринчи дәфәдир ки, *[нә?]* Мән Көј көлүн тамашасына кәлмишәм».

Баш чүмләдә *о [онлар]* әвәзлији илә ифадә олунан мүбтәданы будаг чүмләнин ајдынлашдырмасы — әвәз етмәси: «Ким јолу танıјырса, О, габаға дүшсүн». Ким дәрнәјин үзвү олмаг истәјирсә, О, адыны сијаһыја јаздырмалыдыр.» «Кимләр чыхыш едәчәкләрсә, *онлар* сәдрә мүрачиәт етмәлидирләр». «Ким ки иш үстүндә үрәк әридир, Күлшәнә дөндәрир бомбоз чөлләри». [С. Вурғун.]

Гејд. Мүбтәда будаг чүмләсинин дикәр типләри илә дә шкирдләри практик олараг таныш етмәк төвсијә олунур [синтактик тәһлил јолу илә]

4. Хәбәр будаг чүмләси. [2 с.]

Будаг чүмләнин баш чүмләдәки одур, *будур, еләдир, беләдир* әвәзликләри илә ифадә олунан хәбәрләрини изаһ етмәси, ајдынлашдырмасы: «Мәгсәдим будур ки, бураны күл-чичәкли бир бағчаја чевирим». «Сөзүм одур ки, аз кәз». «Икид одур ки, апардығыны кәтирсин». «Јахшысы будур ки, өз күнаһыны бојнуна аласан». «Вәзијјәтим еләдир ки, мән бу иши вахтында јеринә јетирә билмәјәчәјәм...

◆ **Рабитәли нитгин инкишафы.** [4 с.]

а] Инша јазыја һазырлыг [мөвзулары «Имтаһан билетләри»ндәки сијаһыдан сечмәк мәсләһәт көрүлүр; үч мөвзу].

б] Иншанын [јохлама инша] синифдә јазылмасы. [2 с.]

в] Јазы ишләринин нәтичәләринин тәһлили, сәһвләр үзәриндә иш. [1 с.]

5. Тамамлыг будаг чүмләси. [3 с.]

Тамамлыг будаг чүмләси табели мүрәккәб чүмләдә будаг чүмләнин баш чүмләдәки хәбәрин ифадә етдији мә'наны-фикри тамамламасы, ајдынлашдырмасы; баш чүмләдән будаг чүмләјә тамамлығын *нәји? нә? кимә? нәјә? кимдән? нәдән?* кими суалларын верилмәси: «Ешитмишәм ки *[нә? нәји?]*, Түркијәјә сәфәрин олачаг» «Унутмајын ки *[нәји?]*, ганун һамы үчүн ганундур». «Горхурам ки *[нәдән?]*, Чәмил кери гајытмасын». «Шүбһә етмирәм ки *[нәјә?]*, достлугда һәмишә сәдагәтли олачагсан»...

* Әввәли мәҹмуәмизин 1990-чы ил, 1-чи нөмрәсиндә.

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

Тамамлыг будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләрдә ... *ки* бағлајычысы илә бағланмасы вә јазыда онларын арасында веркүл гојулмасы.

Бу нөв табели мүрәккәб чүмләләрдә бә'зән *ки* бағлајычысындан сонра јазыда чох заман веркүлдән истифадә олунмамасы: «Хаһиш едирәм мәни карыхдырмајасыныз». «Аз галмышды чанымы чыхартсын!» «Чалышырыг тикинтини вахтында баша чатдыраг». «Ичазә верин танышл олаг». «Ешитмишәм хәстәләнмишдин?» «Ај Јусиф, гојмазсанмы бир-ики көһнә сөһбәт едәк?» «Де мәни бу ишдән азад етсинләр».

Бә'зән тамамлыг будаг чүмләнин баш чүмләдән әввәл кәлмәси һаллары: «Ким јарышын галиби олса, она мүкафат вериләчәк» *[кимә?]* Нә десәләр, әмәл етмәјә чалыш» *[нәјә?]*...

Мүбтәда вә тамамлыг будаг чүмләләринин мүгајисәси; онларын охшар вә фәргли чәһәтләри.

6. Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш. [2 с.]

7. Тә'јин будаг чүмләси [с.]

Тә'јин будаг чүмләсинин баш чүмләдәки исимлә [вә ја исимләшмиш сөзлә] ифадә олунан үзвүн әламәтини билдирмәси: белә, о, бу, һәмин әвәзликләринин конкрет мә'насыны ачмасы; *нечә? нә чүр? һансы?* суалларындан биринә чаваб олмасы: «Елә *[нечә?]* дағлар вар ки, јајда да зирвәси гарла өртүлү олур.» «Мән о [һансы?] Шејх Шабаны дејирәм ки, евләринин габағында пинәчилик едәрди». «Бу һәмин [һансы?] јолдашдыр ки, сәнинлә чохдан таныш олмаға мараг көстәрирди». «Биз белә [нечә?] јығынчаглары тез-тез кечирмәлијик ки, нөгсанларымызы вахтында ашкара чыхара биләк»...

Бә'зән баш чүмләдә *елә, белә* әвәзликләри бурахылмыш тә'јин будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләр: «Мән [елә] бир солмаз јарпағам ки, чичәкләри бәзәрәм». «[Елә] Оғул лазымдыр ки, бу саһәни чана кәтирсин». «[Елә] Китаб вар ки, онун гијмәти өлчүлмәздир». «Биз [елә] бир кәнддә јашајырыг ки, онун бу күнүнү шәһәрин јүз күнүнә дәјишмәрәм»...

Тә'јин вә хәбәр будаг чүмләләринин мүгајисәси; онларын охшар вә фәргли чәһәтләри.

Кечилмиш будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләрин синтактик синонимләри үзрә иш [«Мәгсәдим будур ки, севдијим сәнәтин саһиби олум» — «Мәгсәдим севдијим сәнәтин саһиби олмагдыр». «Тәләсирик ки, стансијаја чатаг» — «Стансијаја чатмаға тәләсирик»...].

Гејд. Табели мүрәккәб чүмләләрин садә чүмлә формасында синтактик синонимләринин мүгајисәсиндә онлардан һансыларын нитгдә даһа ајдын вә ахычы сәсләнмәсинә, бә'зиләрини онда чүмлә шәклиндә ифадә етмәјин гејри-мүнасиблији вә һәтта гејри-мүмкүнлүјүнә шакирдләрин диггәти чәлб едилмәлидир.

8. Табели мүрәккәб чүмләнин тәһлили гајдалары. [1 с.]

9. Бүтөв мәтнин синтактик тәһлили [1 с.]

Шакирдләр «Әдәбијјат» дәрслијиндәки мувафиг бир мәтндән [вә ја мәтнләрдән] табесиз мүрәккәб чүмләләрә вә мүбтәда, хәбәр, тамамлыг, тә'јин будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләрә аид нүмунәләри [азы 10—12 нүмунә] сечиб көчүрүр; сонра онлардан һәр бири үзәриндә синтактик тәһлил апарылыр [әсасән шифаһи]. Тәһлил просесиндә башлыча диггәт сечилмиш чүмләләрин гурулушча тәһлилинә јөнәлдилир.

◆ **Р а б и т ә л и   н и т г и н   и н к и ш а ф ы.** [2 саат.]

Рәсми-әмәли үслубун дикәр нитг үслубларындан фәргли хүсусијјәтләри; үслуб үчүн [әмәли јазылар үчүн] стандарт форманын, штампланмыш дил васитәләринин характерик олмасы. Әризә. Биографија.

10. Зәрфлик будаг чүмләләри һаггында анлајыш. [1 с.]

Зәрфлик будаг чүмләләринин баш чүмләдәки фе'ли хәбәрлә бағлы олмасы вә баш чүмләнин зәрфлик мә'насыны дашымасы; фе'ли хәбәрдә ифадә олунан һәрәкәтин тәрзини, заманыны, сәбәб вә ја мәгсәдини билдирмәси.

11. Тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләси. [2 с.]

Тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләсинин баш чүмләдә ифадә олунан һәрәкәтин тәрзини билдирмәси; баш чүмләдә *елә, белә* әвәзликләри илә ифадә олунан зәрфлијин мә'насыны конкретләшдирмәси: «Елә даныш ки, нә дедијини биз дә ешидәк» «Јағыш елә јағырды ки, санки көјдән ведрә илә су төкүрдүләр». «Гәрарымыз белә олду ки, ушаг бағчасыны һамилијә көтүрәк». «Машын елә шүтүјүрдү ки, санки тәјјарәдә учурдуг»...

Тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләсинин хәбәр вә тә'јин будаг чүмләләри илә мүгајисәси; онларын охшар вә фәргли чәһәтләри.

12. Заман будаг чүмләси. [2 с.]

Заман будаг чүмләсинин баш чүмләдән әввәл кәлмәси.

Заман будаг чүмләсинин баш чүмләдәки һәрәкәтин заманыны конкретләшдирмәси; баш чүмләнин тәләб етдији *нә вахт? нә заман?* суалларына чаваб олмасы; баш вә будаг чүмләнин бир-бири илә *ки* бағлајычысы вә *елә ки, онда ки, о күн ки, нә заман ки* кими бағлајычы сөзләрлә бағланмасы: «Раһиб евдән тәзәчә чыхмышды ки, јағыш јағмаға башлады». *[Нә заман?]*. «Һәнифә сөзүнү гуртармамышды ки, бајырдан машын с си кәлди». *[Нә вахт?]* «Елә ки, шаирин ады чәкилди, залы алгыш сәсләри бүрүдү». *[Нә заман?]* «Онда ки өвлади-вәтән хам иди, Аһ, нечә кеф чәкмәли әјјам иди» *[Нә заман?]*. «Нә вахт истәсән, бизә зәнк вура биләрсән» *[Нә вахт?]*...

Заман будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләрин синтактик синонимләри үзәриндә иш.

◆ **Р а б и т ә л и   н и т г и н   и н к и ш а ф ы.** [3 саат.]

а] Ичтимаи -етик мөвзуда инша јазыја һазырлыг [јазы иши евдә јеринә јетирилир] [1 с.]

б] Инша јазыларын тәһлили. [2 с.]

13. Јер будаг чүмләси [2 с.]

Јер будаг чүмләсинин баш чүмләдән әввәл кәлмәси.

Јер будаг чүмләсинин баш чүмләдәки һәрәкәтин јерини билдирмәси вә *һараја? һара? һара*[illegible] [illegible]ларына чаваб олмасы; јер будаг чүмләсинин баш чүмләјә *һараја, һарада, һараја ки, һара*[illegible] *ки һарадан ки*, бә'зән дә [illegible] *ки, о јердә ки* вә с. бағлајычы сөзләри васитәсилә бағланмасы: «О [illegible]дә ки тәми[illegible] ва[illegible], ор[illegible] хәст[illegible] [illegible] [illegible] *[Һарада?]* Мәни һара[illegible] [illegible] орда [illegible] әјәм» *[Һарада?]*. «Чамаат һараја ахышырса, биз дә ораја кетмәлијик». *[һараја?]*,

CamScanner

Кәмијјәт будаг чүмләсинин баш чүмләдә ифадә олунан һәрәкәтин гәдәрини билдирмәси вә *нә гәдәр?* суалына чаваб олмасы; будаг чүмләнин баш чүмләјә *ки* бағлајычысы вә *нә гәдәр, нә гәдәр ки* бағлајычы сөзләри васитәсилә бағланмасы: «Сөһбәт о гәдәр узанды ки, ушаг атасынын гучағында јухуја кетди». «Нә гәдәр көзләдиксә, автобус кәлиб чыхмады». «Нә гәдәр ки әлин ишдән сојумајыб, бу ағачларын дибини дә јумшалт»...

15. Сәбәб-мәгсәд будаг чүмләси. [2 с.]

Сәбәб-мәгсәд будаг чүмләсинин баш чүмләдәки һәрәкәтин сәбәб вә ја мәгсәдини билдирмәси; *нә үчүн? нәдән өтрү? нә сәбәбә? һансы мәгсәдә?* суалларына чаваб олмасы: «О күчәјә чыхды ки *[нә үчүн? һансы мәгсәдлә?]* бир машын сағлатсын». «Сәрдар тәләсирди ки [нә үчүн? нә сәбәбә?], мәктубу саһибинә вахтында чатдырсын». «Сөһбәтимиз јарымчыг галды [нә үчүн?], чүнки кечә јарыдан кечмишди». «Јасәмән Гарача гызы сәсләди ки *[нә үчүн? нә мәгсәдлә?]*, кедиб онун башына су төксүн»...

Сәбәб-мәгсәд будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләрин садә чүмләләрдән ибарәт синтактик синонимләри үзәриндә иш.

16. Зәрфлик будаг чүмләләринә аид кечилмишләрин тәкрары [2 с.]

[Синтактик тәһлил вә өјрәдичи имлалардан истифадә етмәклә.]

Р а б и т ә л и   н и т г и н   и н к и ш а ф ы. [4 саат].

а] Бәдии вә публисистик мәтнләрин [о чүмләдән ше'рләрин] интонасија вә тәләффүз нормалары бахымындан ифадәли охўсу үзәриндә иш. [1 с.]

б] Шифаһи инша [мөвзуну «Имтаһан билетләри»ндәки мөвзулар сијаһысындан сечмәк мәсләһәт көрүлүр]. [1 с.]

в] Ејни мөвзу [вә ја мөвзулар] үзрә инша јазыларын тәһлили вә тәкмилләшдирилмәси [инша евдә јеринә јетирилир]. [2 с.]

17. Шәрт будаг чүмләси. [2 с.]

Шәрт будаг чүмләсинин баш чүмләдә ифадә олунан һәрәкәтин мүәјјән шәртлә бағлы олдуғуну билдирмәси; һ а н с ы   ш ә р т л ә? һ а н с ы   ш ә р а и т д ә? кими суаллара чаваб олмасы; будаг чүмләнин баш чүмләјә, әсасән, -са^2 шәрт шәкилчиси илә бағланмасы: «Һәр ил бир нечә әфә кәндимизә баш чәкә билсәк, анам да раһатлыг тапар [һ а н с ы   ш ә р т л ә?]» «Әкәр һава јахшы олса, сабаһ дәниз сәјаһәтинә чыхарыг [һ а н с ы   ш ә р а и т д ә?]» «Әкәр сөзүмүз бир олса, дағы дағ үстүнә гојарыг [һ а н с ы   ш ә р т л ә?]»...

Јазыда шәрт будаг чүмләсинин баш чүмләдән веркүллә фәргләндирилмәси [өјрәдичи имлалар].

«Әкәр иншаатчы олсајдым?» «Әкәр һәким олсајдым?» «Әкәр дәнизчи олсајдым?» вә с. кими сәнәт арзусу илә әлагәдар мөвзулардан бири үзрә миниатүр инша.

18. Гаршылашдырма будаг чүмләси. [2 с.]

Гаршылашдырма будаг чүмләсиндәки фикрин баш чүмләдәки фикрә гаршы гојулмасы; бу нөв будаг чүмләнин баш чүмләјә -са^2 шәрт шәкилчиси вә *да*^{2} бағлајычысы илә бағланмасы: «Евимиз узагда олса да, јолумуз раһатдыр». «Лалә јашда бөјүк олса да, кичик бачысындан зәриф көрүнүрдү». «Булудлар дағылмышдыса да, јағыш кәсилмәмишди», «О, фикрини мәндән кизләтсә дә, мән ондан кизләтмәјәчәјәм»...

Гаршылашдырма будаг чүмләсинин синтактик синонимләри: «Кәнддә јашасаг да, шәһәрлә әлагәмиз мөһкәмдир» — «Кәнддә јашамағымыза бахмајараг, шәһәрлә әлагәмиз мөһкәмдир». «Јағыш кәсилмишдисә дә, көјүн үзү ачылмамышды».— «Јағышын кәсилмәсинә бахмајараг, көјүн үзү ачылмамышды» — «Јағыш кәсилмишди, лакин көјүн үзү ачылмамышды»...

Гаршылашдырма вә шәрт будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләрин тутушдурулмасы; онларда *да*^{2} бағлајычысындан истифадә едилиб-едилмәмәсиндән асылы олараг, фикрин ифадәсинин тәһриф олунмасы: «Зәнк вурсан да, мәни евдә тапмајачагсан» — «Зәнк вурсан, мәни евдә тапмајачагсан». «Мән әкәр тәјјарә илә учсам, ахшам Москвада олачағам» — «Мән әкәр тәјјарә илә учсам да, ахшам Москвада олачағам»...

Јазыда гаршылашдырма будаг чүмләсинин баш чүмләдән веркүллә фәргләндирилмәси [өјрәдичи имлалар].

19. Ј о х л а м а   и м л а   в ә   с ә һ в л ә р   ү з ә р и н д ә   и ш[2 с.]

◆ **Р а б и т ә л и   н и т г и н   и н к и ш а ф ы.** [5 саат.]

а] Елми үслубла публисистик үслубун фәргли хүсусијјәтләри [мүвафиг мәтнләр үзәриндә мүшаһидә вә тәһлил апарылмасы илә].

б] Мүһакимә типли сөјләмә-репортаж. [1 с.]

в] «Нитг мәдәнијјәтинә мүкәммәл јијәләнмәји мән нечә баша дүшүрәм», «Ана дилини севмәк нә демәкдир», «Ана дилимиз халгымызын варлығыдыр», «Әдәби тәләффүз вә орфографик тәләффүз анлајышларыны нечә баша дүшүрәм» кими мөвзулардан бири вә ја икиси үзрә сөјләмә-репортаж.

Гејд. Мүәллим вә ја шакирдләрдән бири әлиндә микрофон синифдәки шакирдләрдән бир нечәсинә суаллар вә ја тәклифлә мүрачиәт едир. Онлардан мүвафиг чаваблар алыр. Репортаж магнитофона јазылыр вә ахырда сәсләндирилир. Бүтүн синиф репортажы мүзакирә едир, фикир мүбадиләләри апарылыр вә с. Әкәр белә мәшғәләләр мүәллимин бачарыг вә педагожи усталығындан асылы олараг, сәмәрәли нәтичә верирсә, еһтијат саатлары һесабына ил мүддәтиндә репортажлардан даһа чох истифадә олунмасы мәсләһәт көрүлүр.

в] Инша јазы [имтаһангабағы инша]. [2 с.]

Мөвзулар иншанын апарылмасындан јалныз бир күн әввәл е'лан олунур. Шакирдләр евдә һазырлашыр вә новбәти күн јазы ишини јеринә јетирирләр.

г] Инша јазыларын тәһлили вә сәһвләр үзәриндә иш. [1 с.]

Мүрәккәб конструксијалы [гурулушлу] чүмләләр. [4 саат.]

1. Табели вә табесиз чүмләләрдән ибарәт мүрәккәб синтактик конструксијалар. [1 с.]

2. Бир нечә будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләр. [1. с..]

Scanned with CamScanner

3. Мүрәккәб синтактик конструксијалы мүрәккәб чүмләләрин синтактик тәһлили. [2 с.]

4. Дил һаггында үмуми мә'лумат. [9 саат.]

1. Дилин ичтимаи һәјатда ролу вә инкишафы. [1 с.]

2. Дүнјада истифадә олунан дилләрин мүхтәлифлији. [1 с.]

Дүнјада 2500-дән, ССРИ дә 130-дан артыг дилин мөвчудлугу [нүмунәләр]. Морфоложи гурулушуна көрә дилләрин мүхтәлифлији: аглүтинатив [илтисаги] дилләр, флектив дилләр, аморф дилләр.

Дил һаггында анлајыш.

3. Азәрбајҹан дили түрк системли дилләрдән бири кими. [1 с.]

4. Азәрбајҹан дили Азәрбајҹан ССР-ин дөвләт дили кими. [1 с.]

5. Азәрбајҹан дили лүгәт тәркибинин зәнкинләшмәси мәнбәләри [1 с.]

6. Азәрбајҹан дили вә онун диалектләри. [1 с.]

7. Азәрбајҹан әдәби үслублары һаггында кечилмишләрин тәкрары вә үмумиләшдирилмәси. [1 с.]

8. Азәрбајҹан дилчилији бир елм кими. [1 с.]

Азәрбајҹан дилчилијинин тәдгигат објекти, шө'бәләри.

9. Көркәмли Азәрбајҹан дилчиләри һаггында мә'лумат. [1 с.]

Маһмуд Кашгари [түрк дилләринин тәдгигатчысы кими], Мирзә Казым бәј, Б. Чобанзадә, Ә. Дәмирчизадә, М. Ширәлијев...

Гејд. «Дил һаггында үмуми мә'лумат» бөлмәси илә әлагәдар мөвзулар үзрә дәрсләрә һазырлашаркән мүәллим али мәктәбләр үчүн нәшр едилмиш дәрслик, дәрс вәсаити вә дилчилијә даир дикәр әдәбијјатдан, һәмчинин Азәрбајҹан Совет Енсиклопедијасындакы мүвафиг материаллардан истифадә етмәли вә һәр мөвзу илә әлагәдар тә'лим материалынын мәзмунуну мүәјјәнләшдирмәклә дидактик тәләбләри көзмәјә хүсуси диггәт јетирмәлидир: мә'луматларын ајдын, марагдлы вә шакирдләрин јаш сәвијјәсинә ујғунлугу тә'мин едилмәлидир. Мүәллим унутмамалыдыр ки, дәрсләрдә мүвафиг практик ишләрә вә [мәсәлән, лүғәт үзрә имла, миниатүр инша, бүтөв мәтнин лингвистик тәһлили вә с. [мүәјјән вахт ајрылмасы ваҹибдир.

◆ **Рабитәли нитгин инкишафы.** [5 саат.]

а] Сөјләмә-репортаж, јахуд бәдии парчаларын, хүсусән ше'рләрин интонасија вә тәләффүз нормаларына ујғун охунмасы [әзбәр сөјләнмәси]. [с.]

б] Јохлама инша. [3 с.]

Шакирдләрә үч мөвзу тәгдим олунур, онлар иншаны әввәлчә гаралама шәклиндә јазыр вә сонра үзүнү агардырлар.

в] Јазы ишләринин тәһлили. [1 с.]

Гејд. Әкәр еһтијаҹ оларса, инша јазыларын тәһлили вә сәһвләр үзәриндә иш үчүн әлавә бир саат да ајрылмасы [мүәллимин ихтијарына верилән еһтијат саатлары һесабына] мәгсәдәујғундур. [1 с.]

Лексика, фонетика, грамматика вә јазы гајдаларына аид кечилмишләрин системә салынмасы вә үмумиләшдирилмәси.

[18 саат.]

Мүәллимин ихтијарына верилән еһтијат саатлары — 9 саат.

Кечилмишләрлә әлагәдар әсас баҹарыглар.

Шакирдләр баҹармалыдырлар:

◆ **Рабитәли нитгин инкишафы үзрә:**

Мәтнин вә мөвзунун әсасында дуран башлыҹа фикри дүзкүн мүәјјән етмәји; сүбутлу мүһакимә типли мәтнләр [инша] тәртиб етмәји; рәсми-әмәли үслублу мәтнләрлә [әмәли јазыларда] стандарт, штампланмыш дил васитәләриндән истифадә етмәји; мүһакимә типли репортажларда иштирак етмәји; ифадә вә инша јазылары мәзмун вә үслуби ҹәһәтдән тәкмилләшдирә билмәји; мәтнләри интонасија вә тәләффүз гајдаларына ујғун дүзкүн охумағы.

Мүрәккәб ҹүмләләр үзрә: табесиз мүрәккәб ҹүмләләри интонасија бахымындан дүзкүн тәләффүзлә охуја билмәји; нитглә табели мүрәккәб ҹүмләләрдән вә онларын садә ҹүмләләрдән ибарәт синтактик синонимләриндән истифадә етмәји; мүрәккәб ҹүмләләри синтактик тәһлил етмәји; мүрәккәб ҹүмләләрдә дурғу ишарәләринә дүзкүн риајәт етмәји; бүтүн јазы ишләриндә орфографик гајдалара дүзкүн риајәт етмәји; јазылышы чәтин сөзләри дүзкүн тәләффүз етмәји вә дүзкүн јазмағы; мәтнләрдә тәсадүф олунан мүвафиг сөзләрин мә'наларыны изаһ етмәји.

Програм Азәрбајҹан ЕТПЕИ-нин Азәрбајҹан дили тәдриси методикасы шө'бәсиндә һазырланмыш, институтун елми шурасынын гәрары илә истифадә үчүн бәјәнилмишдир.

CS CamScanner ile tarandı

КӨРКӘМЛИ ШӘХСИЈЈӘТЛӘР НИЗАМИ КӘНҸӘВИ ҺАГГЫНДА

Низаминин билик вә камалда бөјүклүјү о дәрәҹәдәдир ки, јазмагда гәләм, сөјләмәкдә дил аҹиздир. Онун сөзүндә ширинлик, мәлаһәт вә көзәллик вар. Одур ки, камал саһибләри ону севирләр.

ДӨВЛӘТШАҺ СӘМӘРГӘНДИ.

Сәнсән әбәдијјәт дедијим севкили дилдар,
Дашларда, чичәкләрдә, үрәкләрдә адын вар.
Ајданмы, күнәшдәнми јарандын, де нәдән сән?
Халгын көзү дә, гәлби дә, виҹданы да сәнсән!

СӘМӘД ВУРҒУН.

Дүнја дүһаларынын биринҹи ҹәркәсиндә дуран Низамини биз габагҹыл дүшүнҹәнин вә әхлагын мүждәчиси кими әзизләјирик!

НИКОЛАЈ ТИХОНОВ.

Бәшәријјәтин бөјүк оғлу, Азәрбајҹан халгынын ҹошғун илһамлы нәғмәкары Низами Кәнҹәвинин гаршысында баш әјирәм.

ЧИНКИЗ АЈТМАТОВ

Scanned with CamScanner

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner